

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ

**OĞUZ-TÜRKMEN
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
(OTAD)**

**JOURNAL OF OGHUZ-TURKMAN
RESEARCHES (JOTUR)**

**IX/1
(Haziran)**

BİLECİK /2025

DergiPark
AKADEMİK

OĞUZ-TÜRKMEN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Uluslararası Hakemli Dergi

Haziran ve Aralık aylarında yayınlanmak üzere yılda iki defa çıkmaktadır.

ISSN: 2618-6543

Dergi Sahibi

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Prof. Dr. Ahmet ALTUNGÖK

Yayın Yeri

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Gülümbe / BİLECİK

Yayın Tarihi

Haziran 2025

Yayın Türü: pdf

Yazışma Adresi

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi E Blok

Kat: 2, No: 227 Gülümbe/BİLECİK

Tel: 0 228 214 17 47

Editör

Prof. Dr. Ahmet ALTUNGÖK

Dr. Çağrı BAKIR

Oğuz Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD):

Scientific Indexing Services (SIS), Directory of Research Journals Indexing (DRJI), ASOS
Index ve Idealonline da taranmaktadır.

Yayın Kurulu /Editorial Board

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet ALTUNGÖK (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Prof. Dr. Füsün KARA (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Kenan Ziya TAŞ (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Seyhun ŞAHİN (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Taner BİLGİN (Şeyh Edebali Üniversitesi)
Prof. Dr. Taner YILDIRIM (Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. Abdolvahid SOOFIZADEH (Aksaray Üniversitesi)
Doç. Dr. Ramin SADIK (Bayburt Üniversitesi)
Doç. Dr. Ferruh KAYALAN (Balıkesir Üniversitesi)

Dr. Çağrı BAKIR

Dr. Ebru Emine OĞUZ

Dr. Mustafa Vacid Ağaoğlu

Danışma ve Hakem Kurulu

Prof. Dr. Ali TEMİZEL (Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Aydın ÇELİK (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Enver ÇAKAR (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Füsün KARA (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Gazanfer PASHAYEV (Azerbaycan)
Prof. Dr. İlhan ERDEM (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. İlyas GÖKHAN (Niğde Halis Demir Üniversitesi)
Prof. Dr. Kenan Ziya TAŞ (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Khaled TADMORİ (Lübnan)
Prof. Dr. Mahir NAKİB (Çankaya Üniversitesi)
Prof. Dr. Mavlyuda YUSUPOVA (Özbekistan)

Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ (Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALIN
Prof. Dr. Oguljeren HAJIYEVA (Türkmenistan)
Prof. Dr. Omar TADMORI (Lübnan)
Prof. Dr. Ömer KAZANCI (Irak)
Prof. Dr. Osman KARATAY (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Pınar ÜLGEN (Gaziosman Paşa Üniversitesi)
Prof. Dr. Suphi SAATÇI (Yirmidokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Yüksel ÇELİK (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Serkan ACAR (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Seyhun ŞAHİN (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Taner YILDIRIM (Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. Ali SHAMIL (Azerbaycan)
Doç. Dr. Eşqane BABAYEVA (Azerbaycan)
Doç. Dr. Kürşat KOÇAK (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Naile ASKER (Azerbaycan)
Doç. Dr. Tarana HASHIMOVA (Azerbaycan)
Doç. Dr. Dilara USLU (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Doç. Dr. Seda Y. VURGUN (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Doç. Selma G. ÇETİNKAYA (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Dr. Dauood REZAEI (İran)
Dr. Ablet SEMET (Almanya)
Dr. Efzaladdin ASGAROV (Azerbaycan)
Dr. Masoumeh KHANZADEH (İran)
Dr. Uwe BLÄSING - (Hollanda)
Dr. Yakhshikhanim NASIROVA (Azerbaycan)
Dr. Yong Söng Lİ (Güney Kore)
Dr. Zulfiyya VALIYEVA (Azerbaycan)

Yayın İlkeleri

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi temelde Türk dünyası üzerine yapılan bütün çalışmalarla ilgili araştırma-inceleme, olay analizi, haber, makale, çeviri, kitap tanıtımı, kritik, anı, gezi-gözlem, Türk Dünyası izlenimleri, yurt dışında yaşayan Türk toplulukları hakkında yazılan yazıları yılda iki defa olmak üzere yayınlamak amacıyla kurulmuştur.

Dergide yayımlanan bütün yazıların etik, ilmi, fıkri, adli tüm sorumlulukları yazarlara aittir.

Oğuz-Türkmen Araştırmaları dergisinde yayınlanmış bir çalışmanın başka bir yayın adı altında yayınlanmış olması bilimsel etik kurallarının ihlali sayılır.

Yayınlanmak üzere dergimize gönderilen bilimsel çalışmalar en az bir hakem tarafından verilen yayınlanabilir onayından sonra yayınlanacak aksi halde yayınlanmayacaktır.

Dergide yayınlanacak olan makalelerin bilim dili, Arapça, Farsça ve İngilizce yazılan çalışmaların dışında Türkçedir. Dergide yayınlanacak olan makaleler 50 sayfayı, çevirisi yapılan yabancı dildeki metinlerin uzunluğu 70 sayfayı geçmemelidir. Gezi, gözlem ve anı türündeki yazılarda sayfa sınırlandırması yoktur.

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi tarafından yayınlanan makaleler, derginin yayın kurulunun vereceği yazılı izin haricinde başka bir yayında kullanılmaz.

Dergide yayınlanan çalışmaların izinsiz olarak ayrı basımı, tıpkıbasımı veya ticari amaçlarla kullanılması durumunda Oğuz-Türkmen Araştırmaları dergisi kanuni haklarını kullanmakla yetkilidir.

Yazım Kuralları

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisinde gezi, gözlem ve tanıtım yazıları hariç yayınlanan makale çalışmalarının Türkçe ve İngilizce özet kısımlarıyla beraber beşer adet anahtar kelimeye sahip olmalıdır. Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisinde yayınlanacak olan bilimsel çalışmalarda kaynak gösterme şekli makale yazarına bırakılmıştır.

Kaynaklar yazar soyadı, tarih ve sayfa numarası şeklinde gösterilmelidir. Kâğıt boyutu 16,5 x 23,5 ebatında, yazı karakteri Garamond 12 punto, dipnotlar Garamond 10 punto olmalıdır.

Türkçe özet "Öz" şeklinde ifade edilmelidir. Hem Türkçe ve hem İngilizce özetler Garamond 11 punto olarak ayarlanmalıdır. İngilizce makale başlığı Türkçe başlığın altında italik olarak verilmelidir. Yazar adı-soyadı* sağa dayalı olarak verilmeli dipnot bilgisi * işaretiyle verilmeli, dipnotta unvan bilgisi, çalıştığı kurum bilgisi, email adresi ve ORCID numarası belirtilmelidir.

Makale satıralığı 1,15; kenar boşlukları üst: 3 cm, alt: 2 cm, iç: 2 cm, dış: 1,8 cm olarak ayarlanmalıdır. Paragraf satır aralığı önce 6 nk, sonra 6 nk, ilk satır 1,25 olmalıdır. Dergide yayınlanacak olan bilimsel çalışmalarda resmi web siteleri haricindeki siteler kaynak olarak gösterilmemelidir.

Editör dergide yayınlayacağı metinlerdeki resimler ve grafikler üzerinde dizgi amacıyla düzenleme yapma hakkına sahiptir. Editör makale üzerindeki imla hatalarının düzeltilmesiyle ilgili sorumluluk hakkına sahip değildir. Hakem onayından geçmeyen makaleler sahiplerine iade edilmez.

BU SAYININ HAKEMLERİ

- Prof. Dr. Mehmet HACIGÖKMEN (Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman ÖZBEK (Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Haktan KAPLAN (Selçuk Üniversitesi)
Doç. Dr. Himmet BÜKE (Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi)
Doç. Dr. İhsan Sabri ÇEBİ (Namık Kemal Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehdi REZAEI (Allameh Tabataba'i Üniversitesi)
Doç. Dr. Ümit EKER (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üye. Fevziye ALSAÇ (Siirt Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üye. İsa ERYILMAZ (Ahi Evran Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üye. Nazlı ALTUNSOY (Kırklareli Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üye. Ragıp MUHAMMED (Ege Üniversitesi)
Dr. Ergun ÜSTÜN (Nevşehir Üniversitesi)
Dr. Fatih ÇİFTÇİ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Dr. Orhan BALDANE (Pamukkale Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER

MAKALELER.....	9
----------------	---

Mehmet Fatih UZUN

Kâmilü't-Tâbir Tercümesi'ndeki Günümüzde Unutulmuş Sözcükler / <i>Words Forgotten Today in the Translation of Kâmil al-Tâbir</i>	10
--	----

Muhammet KARAKAŞ

Azerbaycan Türkçesi Söz Varlığında Din Perspektifiyle Oluşturulan Atasözü ve Deyimler / <i>Proverbs and Idioms Formed from a Religious Perspective in the Vocabulary of Azerbaijani Turkish</i>	35
---	----

Fatih ORTA

Çağatay Hanlığı'nın Sosyal ve Kültürel Yapısı Üzerine / <i>On the Social and Cultural Structure of Chaghatai Khanate</i>	56
--	----

Amel DAHOUMANE

Murâbitlar Döneminde Yûsuf b. Tâşfîn'in Fas'ı Birleştirme Çabaları (1059-1084 M) / <i>Yûsuf ibn Tashfîn's Efforts to Unify Morocco During the Almoravid Period (1059–1084 AD)</i>	81
---	----

Oğulcan KAÇAR

Selçuklu Devleti'nin Kuruluşunda ve Yıkılışında Oğuzların Rolü: Kınık Boyundan Sultan Sançar'a / <i>The Role of Oghuzes in the Establishment and Fall of the Seljuk Empire: From Kınık Tribe to Sultan Sanjar</i>	105
---	-----

MAKALELER

Kâmilü't-Tâbir Tercümesi'ndeki Günümüzde Unutulmuş Sözcükler*

Words Forgotten Today in the Translation of Kâmil al-Tâbir

Mehmet Fatih UZUN**

Öz

Türk yazı dilinin XIII-XV. yüzyıllar arasındaki Eski Türkiye Türkçesi, Eski Oğuz Türkçesi veya Eski Anadolu Türkçesi gibi isimlerle adlandırılan dönemde birçok telif ve tercüme eser kaleme alınmıştır. Bu dönemde kaleme alınan eserler yazıdıkları dönemin dil özelliklerini barındırmalarının yanı sıra Türkçe sözcükler bakımından zengin bir söz varlığına sahiptir. Bu çalışmada XV. yüzyılda tercüme edilen *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde yer alan ancak günümüzde Türkiye Türkçesinin ölçünlü dilinde kullanılmayan sözcüklere yer verilmiştir. İnceleme konusu olan bu sözcükler günümüzde unutulup kullanımdan düşmüş olsa da birçoğu *Tarama Sözlüğü*'nde ve *Derleme Sözlüğü*'nde yer aldığı gibi Türkiye Türkçesi ağızlarında da hâlâ kullanılabilmektedir.

Hubeyş et-Tiflis'in Sultan II. Kılıcarslan'a sunduğu *Kâmilü't-Tâbir* isimli eseri, çeşitli rüya tâbirlerinden faydalanılarak kaleme alınmış 16 fasıl ve alfabe sırasıyla 28 babdan oluşan bir rüya tabirleri sözlüğüdür. Türkçeye birçok kez tercümesi yapılan bu eserin tercümelerinden biri de II. Murat döneminde Beylerbeyi Karaca Bey'in emriyle yapılan *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'dir. Eski Türkiye Türkçesi özellikleri gösteren bu tercümede Eski Türkiye Türkçesi dönemine ait pek çok dil özelliğinin ve söz varlığının yanında günümüzde unutulmuş sözcükler de bulunmaktadır. *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde yer alan ancak günümüz Türkiye Türkçesinin ölçünlü dilinde unutulup kullanımdan düşmüş sözcükler yerini ya alıntı sözcüklere ya da Türkçede var olan başka sözcüklere bırakmıştır. Bu sözcükler, günümüz Türkçesiyle Eski Türkiye Türkçesinin söz varlığındaki farklılıkları göstermesi açısından önemlidir.

* Bu makale, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bilim Dalı'nda hazırlanan "II. Murat Dönemine Ait Kâmilü't-Tâbir Tercümesinin Dil İncelemesi, Tenkitli Metni ve Dizini Hazırlanarak Dil ve Edebiyat Eğitimi Yönünden İncelenmesi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Milli Savunma Üniversitesi, Deniz Harp Okulu Dekanlığı, Beşeri ve Sosyal Bilimler Bölümü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, e-posta: fatih_uz45@hotmail.com, Orcid: 0000-0001-6096-0415

Bu çalışmada *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi* isimli eserde tespit edilen günümüz Türkçesinde kullanımdan düşüp unutulmuş sözcükler alfabetik olarak sıralanarak anlamlandırılmış, bu sözcüklerin *Divânü Lügâti't-Türk*, *Kutadgu Bilig*, *Tarama Sözlüğü* ve *Derleme Sözlüğü*'ndeki görünümleri hakkında bilgi verilmiş ve *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde geçtiği cümlelerden birer örnek gösterilmiştir. Çalışmanın Eski Türkiye Türkçesinin söz varlığının ortaya konulmasına ve Türk Dil Kurumu sözlüklerine katkı sağlayacağı umulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk Dili, Eski Türkiye Türkçesi, *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*, Söz varlığı, Unutulmuş sözcük

Abstract

In the period of the Turkish written language between the XIII-XVth centuries, which is called Old Turkey Turkish, Old Oghuz Turkish or Old Anatolian Turkish, many works were written. The works written in this period have a rich vocabulary in terms of Turkish words as well as the language features of the period in which they were written. In this study, the words in the *Translation of Kâmil al-Tâbir*, which was translated in the XVth century, but which are not used in the standard language of Turkey Turkish today are included. Although these words, which are the subject of the study, have been forgotten and fallen out of use today, many of them are still used in the dialects of Turkey Turkish as well as in the *Tarama Dictionary* and *Compilation Dictionary*.

Hubaysh al-Tiflîsî's *Kâmil al-Tâbir*, which he presented to Sultan Kılıcarşan II, is a dictionary of dream interpretations consisting of 16 chapters and 28 chapters in alphabetical order. One of the translations of this work, which has been translated into Turkish many times, is *Translation of Kâmil al-Tâbir*, which was made by order of Beylerbeyi Karaca Bey during the reign of Murat II. In this translation, which shows Old Turkey Turkish characteristics, there are many language features and vocabulary belonging to the Old Turkey Turkish period, as well as words that have been forgotten today. The words in the *Translation of Kâmil al-Tâbir*, which are forgotten and fallen out of use in today's standard language of Turkey Turkish, have been replaced by either loanwords or other words that exist in Turkish. These words are important in terms of showing the differences in the vocabulary of today's Turkish and Old Turkey Turkish.

In this study, the words that have fallen out of use in today's Turkish and forgotten in the work titled *Translation of Kâmil al-Tâbir* are listed alphabetically and given meaning, information about the appearance of these words in *Divânü Lügâti't-Türk*, *Kutadgu Bilig*, *Tarama Dictionary* and *Compilation Dictionary* is given and an example of the sentences in which they appear in *Translation of Kâmil al-Tâbir* is shown. It is hoped that this study will contribute to the dictionaries of the Turkish Language Institution and to the vocabulary of Old Turkey Turkish.

Keywords: Turkish Language, Old Turkey Turkish, Translation of Kâmil al-Tâbir, Lexicon, Forgotten word

Giriş

Eski Türkçeden itibaren yüzyıllar boyunca coğrafya, din, kültür vb. değişiklikler Türk dilinde ses, şekil ve anlam bakımından farklılıklara sebep olmuş ve bu farklılıklar Türk dilinin lehçe ve şivelere ayrılmasında ve dönemlerinin belirlenmesinde ölçüt hâline gelmiştir. Anadolu ve Rumeli bölgesinde Türk yazı dilinin XIII-XV. yüzyılları arasında gelişen Eski Türkiye Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi, Eski Oğuz Türkçesi gibi farklı isimlerle adlandırılan (Korkmaz, 2004: 99) döneminde birçok telif ve tercüme eser ortaya konmuştur. Bu eserlerden biri de Hubeyş et-Tiflîsî'nin *Kâmilü't-Tâbir* isimli eseridir. Tiflîsî'nin XII. yüzyılda yazıp Selçuklu Sultanı II. Kılıcarşan'a sunduğu *Kâmilü't-Tâbir*'in Eski Türkiye Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi dönemlerinde birçok tercümesi yapılmıştır¹. Eski Türkiye Türkçesi döneminde kaleme alınan tercümelerden biri de XV. yüzyılda, II. Murat döneminde, Beylerbeyi Karaca Bey'in emriyle, bilinmeyen bir mütercim tarafından yapılan *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'dir. *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*, çeşitli rüya tabirlerinden faydalanılarak oluşturulmuştur. Mukaddimede rüya ve rüya tabiri ile ilgili 16 fasıl yer almakta, daha sonra alfabe sırasıyla 28 babdan oluşan rüya tabirleri sıralanmaktadır (Uzun, 2022: 15). Açık ve sade bir dille kaleme alınan *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*, konusu itibarıyla geniş bir söz varlığına sahiptir. Eserde kişi adları, yer adları, gök cisimleri, *Kur'an-ı Kerim*'deki sureler, madenler, hayvan adları, bitki adları, yiyecekler, içecekler, kullanılan eşyalar ve araçlar, meslekler, organ adları vb. ile ilgili değişik türlerde birçok sözcük yer almaktadır (Uzun, 2022: 1018).

Dilde meydana gelen değişimlerin bir sonucu olarak sözcükler de ses, şekil ve anlam bakımından birtakım değişikliklere uğramakta, bazı sözcükler ise zamanla kullanımdan düşmektedir. *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde yer alan, Eski Türkiye Türkçesinin söz varlığına ait, unutulup kullanımdan düşmüş birçok sözcük Türkiye Türkçesinin ölçünlü dilinde kullanılmamaktadır. Berke Vardar, *Açıklamalı Dil Bilim Terimleri Sözlüğü*'nde “ölçünlü dil” madde başlığını “Çeşitli yerel ya da toplumsal değişkenliklerin dışında kalan ve dilsel bir topluluğun ortak paydası olarak görülen dil” şeklinde tanımlamıştır (Vardar, 2007: 153). Haugen (1972) Belli bir bölgenin dili esas alınarak eğitimde ve edebiyatta kullanılan ölçünlü dilin yazılı bir geleneğinin olması gerektiğini ve yazı dilinin ölçünlü dilin oluşmasında etkin bir rolü olduğunu

¹ *Kâmilü't-Tâbir*'in tercümeleri ve nüshaları için bk. Uzun, M. F. (2022). II. Murat Dönemine Ait Kâmilü't-Tâbir Tercümesinin Dil İncelemesi, Tenkitli Metni ve Dizini Hazırlanarak Dil ve Edebiyat Eğitimi Yönünden İncelenmesi. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi; Çetin, İ. (2023). Hubeyş et-Tiflîsî'nin Kâmilü't-Ta'bir'i ve Türkçe Tercümeleri. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*(12), 683-714.

söyler (Akt. König, 1991: 67). Bu tanımlardan anlaşıldığı üzere ölçünlü dil ağız özelliklerinden kaynaklanan farklılıkları birleştirici bir özelliğe sahiptir ve yazı dilini de kapsayan, belirli kuralları olan ortak bir dildir. Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*'nde yazı dilini “Bir lehçe veya ağız üzerine kurulan ortak dilin yazıda kullanılması sonucunda ortaya çıkan yazılı dil” olarak açıklamaktadır (Korkmaz, 1992: 172). Eski Türkiye Türkçesi dönemi eserlerinde yer alan ancak günümüzde Türkiye Türkçesinde kullanılmayan sözcüklerle ilgili birçok araştırmacı çeşitli eserler üzerinde araştırmalar yapmıştır (Küçük 2014; Datlı 2014; Vural 2023; Ekşioğlu 2024). Bu çalışmalarda “arkaik” veya “eskicil” olarak adlandırılan sözcükler incelenmiştir. *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde yer alıp günümüz Türkiye Türkçesinde kullanılmayan sözcükler ise Eski Türkiye Türkçesi dönemi eserlerinin birçoğunda yer almaktadır. Bu sözcükler için “unutulmuş sözcük” veya “kullanımdan düşmüş sözcük” adlandırmaları daha doğru bir kullanımdır. *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde yer alan sözcüklerden birçoğu Eski Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Köktürk Türkçesi, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi döneminde de kullanılan *Dîvânü Lügâti't-Türk* ve *Kutadgu Bilig*'de bulunan sözcüklerdir. Halk dilinde yer yer yaşayan bu unutulmuş sözcükler *Tarama Sözlüğü*'nde ve *Derleme Sözlüğü*'nde yer almaktadır. Siyasi, toplumsal ve kültürel değişimler dili de etkilemiş ve bu sözcüklerin birçoğu Eski Türkiye Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi dönemlerinden sonra kullanımdan düşmüştür. Türkiye Türkçesinin ölçünlü dilinde yer almayan bu sözcüklerin birçoğu günümüzde yerlerini başka sözcüklere bırakmıştır. Bazıları ise çeşitli ses ve şekil değişimlerine uğrayarak günümüz Türkçesinde varlığını devam ettirmektedir.

Bu çalışmada Eski Türkiye Türkçesi döneminde kaleme alınan *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde kullanılan ancak günümüzde ölçünlü Türkçede unutulup, kullanımdan düşmüş sözcükler yer almaktadır. Alfabetik olarak sıralanan unutulmuş sözcükler anlamlandırılmış, bu sözcüklerin *Dîvânü Lügâti't-Türk*, *Kutadgu Bilig*, *Tarama Sözlüğü* ve *Derleme Sözlüğü*'ndeki görünimleri hakkında bilgi verilmiş ve *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde geçtiği cümlelerden birer örnek gösterilmiştir.

Bulgular

ağ-: “yükselmek, çıkmak” *Kutadgu Bilig*'de aynı anlamda kullanılan bu sözcük “yükselmek, çıkmak” anlamındadır (KB, 289). *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te “çıkmak, belirlemek, aşmak, yükselmek” anlamlarında kullanılmıştır (DLT I, 173). *Tarama Sözlüğü*'nde yine “çıkmak, yükselmek” anlamında yer almaktadır (TS, 16). *Derleme Sözlüğü*'nde ağ- “aşağı inmek; aşmak; kaymak; toplanmak; batmak; çömelmek; yükselmek” anlamlarında yer almaktadır

(DS, I, 104). Bu sözcük *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde “yükselmek” anlamında kullanılmıştır:

“Eger görse-kim bir ölmüş kimse anuñ üzerine aġar ‘ömri uzun ola ve evi ħarâb ola” (B, 63b/01).

alda-: “aldatmak, kandırmak” *Kutadġu Bilig*'de geçen *al* “hile” sözcüğünden türeyen bu fiil (KB, 2226) *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te *alda*-“aldatmak” anlamında kullanılmıştır (DLT I, 273). *Tarama Sözlüğü*'nde “aldatmak, kandırmak, oyun etmek” anlamlarında yer almaktadır (TS, 19). *Derleme Sözlüğü*'nde “aldatmak, kandırmak” anlamında yer almaktadır (DS I, 209). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde bu sözcük “aldatmak” anlamında kullanılmıştır:

Eger çok gögercinler anuñ evine karşı gelse gitse anuñ kavmı oġlanları çok ola ve eger düşinde bir kimsenüñ gögercinlerini ħıleye tutsa bireġünüñ ‘avratını aldaya. (B, 204b/01)

aldayıcı: “aldatıcı” *alda*- fiilinden türeyen bu sözcük *Tarama Sözlüğü*'nde “aldatıcı” anlamında yer almaktadır (TS, 19). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde *aldayıcı* sözcüğü “aldatıcı” anlamında kullanılmıştır:

Ĥakim eydür: ‘Düşde dîv bir büyük aldayıcı kişiye delâlet ider’ (B, 122b/06).

añul: “yavaş, sakın” *Tarama Sözlüğü*'nde *añul/añul* şeklinde iki farklı şekilde geçen bu sözcük “yavaş, sakın, hafif” anlamlarında kullanılmıştır (TS, 22). *Derleme Sözlüğü*'nde *anul* “yavaş, ağır” anlamında yer almaktadır (DS I, 269). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde “yavaş, sakın” anlamında kullanılmıştır:

Ve eger görse yıldırım yıldırar ol yılda çok ni‘met ola ħaşşa eger añul yıldırasa (B, 230b/15). [arkın]

arkun: “yavaş, ağır, sakın” *Tarama Sözlüğü*'nde *arkın/arkun/arġun* şekillerinde yer alan bu sözcük “aheste, yavaş, ağır, sakın” anlamlarındadır (TS, 25). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde şu şekilde kullanılmıştır:

Ĥakim eydür: ‘Eger görse ki yir deprenür ol mıkdar ħalâyıka sultândan belâ gele ve ba‘zılar eydür ħastalık âfeti ola ve eger arkun deprense mübârek ola’ (B, 230b/15).

aruk: “zayıf, cılız” *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te *arık* “zayıf, cılız” anlamında (DLT I, 66) kullanılan bu sözcük *Tarama Sözlüğü*'nde *arığ/arık/aruk* şekillerinde “zayıf, cılız” anlamında yer almaktadır (TS, 24). *Derleme Sözlüğü*'nde *arık/arığ/arık/arık/aruk/arub* şekillerinde “zayıf, cılız, sıska”

anlamlarında yer almaktadır (DS I, 316). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde *aruḳ* “zayıf, cılız” anlamında şu şekilde kullanılmıştır:

Ve eger tenini aruḳ görse dervîş ola ve semîz görse ğinā bula (B, 97a/09).

aruḳlık: “zayıflık, cılızlık” *aruḳ*/aruḳ isminden türeyen bu sözcük *Tarama Sözlüğü* ve *Derleme Sözlüğü*'nde “zayıflık” anlamında yer almaktadır (TS, 12; DS I, 318). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde “zayıflık, cılızlık” anlamında kullanılmıştır:

Ve eger aruḳlıktan za'îf ve şaralık olsa nokşānı artuḳ ola (B, 60b/03).

aşş: “yarar, fayda” *Kutadgu Bilig*'de ve *Dîvânü Lügâtî't-Türk*'te *aşğ* “fayda, kazanç, kâr” anlamlarında (KB, 106; DLT III, 13) kullanılan bu sözcük *Tarama Sözlüğü*'nde *aş*/*aşş* “yarar, çıkar, kazanç” anlamlarında yer almaktadır (TS, 26). *Derleme Sözlüğü*'nde *as*/*asığ*/*asığ*/*asık*/*ass* şekillerinde “fayda” anlamında yer almaktadır (DS I, 342). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde “yarar, fayda” anlamında kullanılmıştır:

Ve eger boynındağı bend gümüşden olsa añā renc ü zaḥmet ve âfet irişe bir 'avrat sebebinden ve eger altundan olsa māl cibetinden aşş bula. (B, 76b/04).

artlaş:- “ata binenin arkasına binmek, art arda binmek” *Tarama Sözlüğü*'nde *artlaş*- “ata binenin arkasına binmek” anlamında yer almaktadır (TS, 25). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde aynı anlamda kullanılmıştır:

Ve eger görse-kim kendüye bir kişi bile artlaşmış ol kişiyle ortak ola (B, 26a/09).

aya karşı:- “el çırpma, alkışlamak” *Dîvânü Lügâtî't-Türk*'te *karş* *karş* “el çırpma, alkışlamak” anlamında (DLT I, 348) ikileme olarak kullanılan bu sözcük *Tarama Sözlüğü*'nde *karş*- “el çırpma” anlamında kullanılmıştır. *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde “el çırpma, alkışlamak” anlamında kullanılmıştır:

Eger kendü yalñuz aya karşısa ğamdur ve eger görse-ki ayas ciraḥat olmuş veya ağrımış işden kala (B, 59b/07).

bañla:- “ezan okumak” *Dîvânü Lügâtî't-Türk*'te *bang* “bağırma” (DLT III, 355) şeklinde geçen bu sözcük *Tarama Sözlüğü*'nde *bañ* “ezan” ve *bañla*- “yüksek sesle bağırma, ezan okumak, gök gürlemek” anlamlarında kullanılmıştır (TS, 36). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde *bañla*- fiili “ezan okumak” anlamında kullanılmıştır:

Ve eger görse-kim minârede veyâ mescid kapısında bañlar halâyıkı hakka da'vet eyleye ve eger görse-kim döşeginde yatmış bañlar kendü 'avratına şabr eylemeye (B, 80b/10).

baş bart: “yara bere” *Kutadgu Bilig*'de ve *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te baş sözcüğü “yara” anlamında kullanılmıştır (KB, 3708; DLT I, 191). *Tarama Sözlüğü*'nde ikileme olarak baş bart “yara bere, çiban, sivilce” şeklinde yer almaktadır (TS, 37). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde ikileme olarak yer alan baş bart “yara bere” anlamında kullanılmıştır:

Baş bart: Muḥammed bin Sîrîn eydür: “Eger düşde teninde baş bart görse-kim anda irin cem' olmuş görse ol mıkdar maldur” (B, 86a/15).

başmak: “ayakkabı” *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te başak ve başmak şekillerinde “pabuç” anlamında kullanılmıştır (DLT I, 378). *Tarama Sözlüğü*'nde başmak/paşmak şekillerinde “ayakkabı” anlamında yer almaktadır. (TS, 40). *Derleme Sözlüğü*'nde başmak/başmağh/başmah şekillerinde “ayakkabı; terlik; takunya” anlamlarında yer almaktadır (DS II, 564). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde “ayakkabı” anlamında kullanılmıştır:

Muḥammed bin Sîrîn eydür: “Düşde başmak 'avratdur eger başmak yeñi olsa ve geysa 'avrat ala” (B, 90b/06).

başmakçı: “ayakkabıcı” başmak “ayakkabı” isminden türeyen bu sözcük *Tarama Sözlüğü*'nde başmakçı/paşmakçı şekillerinde “ayakkabıcı” anlamında yer almaktadır (TS, 28). *Derleme Sözlüğü*'nde başmakçı/başmahçı şekillerinde kunduracı; takunyacı, nalıncı” anlamlarında yer almaktadır (DS II, 564). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde şu şekilde geçmektedir:

Eger düşinde başmakçı görse bir kimseye delalet ider ki miras malın kısmet ide.” (B, 90b/13).

bay: “zengin” *Kutadgu Bilig*'de ve *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te bay “zengin” anlamında (KB, 1292; DLT I, 349) kullanılan bu sözcük *Tarama Sözlüğü*'nde bay “zengin; ulu, soylu; temiz” anlamlarında yer almaktadır (TS, 40). *Derleme Sözlüğü*'nde “zengin, ağa” anlamında yer almaktadır (DS II, 574). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde “zengin” anlamında kullanılmıştır:

Ve ba'zılar eydürler düşde boyun urmak dervışlere eyüdür ve baylara yaramazdur (B, 90a/13).

berim: “vergi” *Kutadgu Bilig*'de birim “verme, verecek, borç” anlamlarında (KB, 309) kullanılan bu sözcük *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te berim “verim, borç, verecek” anlamlarında kullanılmıştır (DLT I, 409). *Tarama*

Sözlüğü'nde *birim* “yolsuz salınan vergi” anlamında yer almaktadır (TS, 47). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde şu şekilde kullanılmıştır:

Ve eger görse ki bir eve od düşer pâdişâh ol evden berim ala (B, 20b/08).

bileñ: “yamaç, sırt” *Tarama Sözlüğü*'nde *beleñ/bileñ* “dağlık, sarp yer, dağ belı” anlamında yer almaktadır (TS, 42). *Derleme Sözlüğü*'nde *belen/beleñ/belenk/belan/bilan/bilân* şekillerinde “tepe; sırt, bayır, yamaç, geçit” anlamlarında yer almaktadır (DS II, 611). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde “yamaç, sırt” anlamında kullanılmıştır:

Muhammed bin Sîrîn eydür: “Eger düş ‘âleminde görse-ki bir yazı yirde bileñ var bir ulu kişiye delâlet ider kim zîyâde mertebelü ola (B, 81a/09).

biregü: “biri, bir kimse” *Kutadgu Bilig*'de *biregü* “biri, birisi” anlamlarında kullanılmıştır (KB, 343). *Tarama Sözlüğü*'nde *biregi/biregü* şekillerinde “bir kimse, başkası” anlamlarında yer almaktadır (TS, 47). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde şu şekilde kullanılmıştır:

Ve eger görse-kim düşegini şıçan deler kendü ‘avratıyla biregü ‘avratı ortasında tırullık eyleye (B, 118a/04).

biti: “mektup, senet, belge” *Kutadgu Bilig*'de *bitig* “mektup” anlamında (KB, 258) kullanılan bu sözcük *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te *bitik/bitig/biti* şekillerinde “kitap, mektup, yazı, yazma, yazılı şey” anlamlarında kullanılmıştır (DLT I, 71). *Tarama Sözlüğü*'nde *bitik/biti* şekillerinde “yazılmış şey, mektup; amel defteri; senet, belge” anlamlarında yer almaktadır (TS, 48). *Derleme Sözlüğü*'nde *biti/bitig/bitik* şekillerinde “defter; mektup; kitap; muska” anlamlarında yer almaktadır (DS II, 710). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde “senet, belge” anlamında kullanılmıştır:

Ve eger görse-kim elinde kâdî bitisi var ol-mıkdâr dostlık ve vilâyet bula (B, 179b/10).

boğmak: “gerdanlık, kolye” *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te *bogmak* “gerdanlık, gelin gerdanlığı” anlamında kullanılmıştır (DLT I, 466). *Tarama Sözlüğü*'nde *boğmak/boğmak* şekillerinde “gerdanlık, kolye” anlamında yer almaktadır (TS, 48). *Derleme Sözlüğü*'nde “gerdanlık” anlamında yer almaktadır (DS II, 728). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde “gerdanlık, kolye” anlamında kullanılmıştır:

Fi'l-cümle şol nesne ki ‘avratların zînetine ta'allukdur erlere eyü degüldür meger ki boğmak ve yahüd küpe ola (B, 93a/06).

boymul: “yabanî doğan” *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’te *boymul* “boynunda beyazlık olan hayvan, moymul” anlamında kullanılmıştır (DLT III, 176). *Tarama Sözlüğü*’nde *boymul* “boyunu halka gibi vücudunun renginden başka renkte olan hayvan; doğan türünden yırtıcı bir kuş” anlamlarında kullanılmıştır (TS, 49). *Kâmilü’t-Tâbir Tercümesi*’nde şu şekilde kullanılmıştır:

İbrâhîm-i Kirmânî eydür: “Eger düşinde boymul etin yise bir gani ‘avratdan mal bula” (B, 85b/04).

çap-: “at koşturmak, sürmek” *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’te *çap*- “vurmak” anlamında (DLT II, 3) ve *çap çap* şeklinde “kırbaçla vurup ses çıkarmak” anlamında ikileme olarak geçmektedir (DLT I, 318). *Tarama Sözlüğü*’nde “yağma, çapul etmek, saldırmak, vurmak; koşturmak, hızlı hareket etmek; sürmek, koşturmak; çarpmak” anlamlarında yer almaktadır (TS, 62-63). *Derleme Sözlüğü*’nde “koşturmak; yağmalamak” anlamlarında yer almaktadır (DS III, 1077). *Kâmilü’t-Tâbir Tercümesi*’nde “at koşturmak” anlamında kullanılmıştır:

Ve eger görse-kim ceng-ile at çapar andan bir günâh şadır ola (B, 25b/06).

çaynak: “pençe, tırnak” *Tarama Sözlüğü*’nde *çaynak/çınak/çırnak/çynak* şekillerinde geçen bu sözcük “yırtıcı kuş ve hayvan tırnağı” anlamında kullanılmıştır (TS, 58). *Derleme Sözlüğü*’nde *çaynak/çırnak* şekillerinde “tırnak, pençe” anlamında yer almaktadır (DS III, 1098). *Kâmilü’t-Tâbir Tercümesi*’nde “pençe, tırnak” anlamında kullanılmıştır:

Muhammed bin Sirîn eydür: “Eger düşinde kuş çaynağı gibi çaynak görse anuñ kesbi kavî ola ve düşmenlerini kabr eyleye” (B, 104a/08).

çaynakla-: “tırmalamak” *çaynak* isminden türeyen bu fiil *Kâmilü’t-Tâbir Tercümesi*’nde “tırmalamak” anlamında kullanılmıştır:

Eger düşinde kediyile ceng eylese ve kedi anı çaynaklasa hasta ola (B, 205a, 13).

çor: “hastalık” *Derleme Sözlüğü*’nde “dert, keder, hastalık” anlamlarında yer alan (DS III, 1269) bu sözcük *Kâmilü’t-Tâbir Tercümesi*’nde şu şekilde geçmektedir:

Ve eger görse-kim cemi’ çor tenlerden kan akar ol yirde kıtal ola (B, 181b/03).

depeleşmek: “birbirini öldürmeye çalışmak, mukatele yapmak”. *Tarama Sözlüğü*’nde “birbirini öldürme savaşı yapmak, mukatele etmek” anlamlarında kullanılmıştır (TS, 76). *Kâmilü’t-Tâbir Tercümesi*’nde şu şekilde geçmektedir:

Hakim eydür: “Eger hevâ rüşen olsa tendürüstlik ve eminlikdür. Eger hevâ rüşen olmasa bunuñ ‘aksidür depeleşmege ve kan dökmege delalet ider” (B, 226a/01).

derincek: “başörtüsü” *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te *terinçek* “iki parçadan yapılan kadın carı” anlamında (DLT I, 510) kullanılan bu sözcük *Tarama Sözlüğü*'nde *dirincek/derincek* şekillerinde “başörtüsü” anlamında kullanılmıştır (TS, 77). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde şu şekilde geçmektedir:

Ve eger görse-kim çok derincegi var ‘avratlardan hayr göre (B, 92b/12).

dükeli: “hep, bütün, hepsi” *Dîvânü Lugâti't-Türk* ve *Kutadgu Bilig*'de *tükel* “tamamen, büsbütün, bütün” anlamlarında kullanılmıştır (DLT I, 60; KB, 116). *Tarama Sözlüğü*'nde *tükeli/dükel/dükeli* şekillerinde yer alan sözcük “hep, hepsi, bütün, cümle, herkes” anlamlarındadır (TS, 2018: 86). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde “hepsi” anlamında kullanılmıştır:

Câbir-i Mağribî eydür: “Düşde tohumlar dükeli eyüdür ve anlardan yimek eyüdür meger ki yâ çürümüş ola veya kurd yemiş ola ol yaramazdur” (B, 95a/05).

dürt-: “sürmek, sürtmek” *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te *türt-* “sürtmek, sıvamak, çalmak” ve *türtün-* “yağ sürünmek” anlamlarında kullanılmıştır (DLT III, 426). *Kutadgu Bilig*'de *türt-* “sürmek, sıvamak” anlamında kullanılmıştır (KB, 4602). *Tarama Sözlüğü*'nde *dürt-* “sürmek, sürtmek” ve *dürtün-* “vücuduna koku, yağ gibi şeyler sürmek” anlamlarında kullanılmıştır (TS, 87). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde *dürt-* fiili şu şekilde geçmektedir:

Muhammed bin Sîrin eydür: “Gâliye ‘akıldur ve şenâdur ve nâm-dâr olmaqdur. Eger aña bir kimse gâliye dürtse ol kimse andan ahiret öğrene” (B, 169b/10).

dürtünmek: “sürünmek vücuduna koku, yağ sürmek” *dürt-* fiilinden türeyen bu sözcük *Tarama Sözlüğü*'nde “sürünmek, vücuduna koku, yağ gibi şeyler sürmek” anlamında yer almaktadır (TS, 87). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde şu şekilde kullanılmıştır:

Dâniyal Hakîm eydür: “Düşde gâliye dürtünmek hac nişânıdur eger kendünñ gâliyesi olsa bir ulu ‘avratdan menfa‘at göre” (B, 169b/12) .

el şuyı: “abdest, abdest suyu” Sözlüklerde bu şekilde birleşik isim olarak yer almayan *el suyu* *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde “abdest, abdest suyu” anlamlarında kullanılmıştır:

Ve eger görse ki pâdişâh aña el şuyın virür ol pâdişâhuñ hazîne-dârı ve müdebbiri ola (B, 19a/06).

emcek: “meme” *Tarama Sözlüğü*’nde *emcek/emcik/emçek/emecek* şekillerinde geçen bu sözcük “meme” anlamındadır (TS, 94). *Derleme Sözlüğü*’nde *emcek/emcik/emçek/emecek/emicik* şekillerinde “meme; meme başı” anlamlarında yer almaktadır (DS V, 1730). *Kâmilü’t-Tâbir Tercümesi*’nde *emcek* “meme” anlamında kullanılmıştır:

Ve eger bir ‘avrat görse-kim emceginden çok süd revân olup akar kız toğura ve eger er görse-kim emceginde süd cem’ olmuş ‘avrat ala (B, 40a/02).

emcek bağı: “sütyen” *Kâmilü’t-Tâbir Tercümesi*’nde *emcek bağı* “sütyen” anlamında kullanılmıştır:

Muhammed bin Sîrîn eydür: “Düşde emcek bağı ‘avrata ‘izzet ve gönül murâdudur ve ere kamçı zahımdur” (B, 40b/03).

eñek: “çene kemiği, çene” *Kutadgu Bilig*’de *eng* “yüz, yanak, damak” anlamında (KB, 333) ve *Dîvânü Lügâti’t-Türk*’te *engek* “ağzın iki yanında azıların bittiği yer, avurt” anlamında kullanılmıştır (DLT I, 135). *Tarama Sözlüğü*’nde *eñek* “çene, çene kemiği” anlamındadır (TS, 95). *Derleme Sözlüğü*’nde “alt çenenin oynak yeri” anlamında yer almaktadır (DS V, 1748). *Kâmilü’t-Tâbir Tercümesi*’nde “çene, çene kemiği” anlamında kullanılmıştır:

Ve eger eñegi şınsa ya düşse hakır ola ve eñek cümle ululuğa ta’allukdur (B, 40b/14).

eyit-: “demek, söylemek, konuşmak” Eski Türkçe *ay-* “söylemek” fiilinden türeyen bu sözcük *Kutadgu Bilig*’de ve *Dîvânü Lügâti’t-Türk*’te *ayıt-* “söylemek, sormak, demek” anlamlarında kullanılmıştır (KB, 586; DLT I, 216). *Tarama Sözlüğü*’nde *aytmak/eytmek/aytmak/eytmek* şekillerinde “söylemek, demek, anlatmak” anlamlarında yer almaktadır (TS, 99). *Kâmilü’t-Tâbir Tercümesi*’nde “söylemek, konuşmak” anlamında kullanılmıştır:

Ve eger görse-kim ‘alim ‘ilm eyitse ululuğı ziyâde ola ve eger ‘ilimden ötürü ‘atâ alsa rişvet ala ve harâm mâl cem’ eyleye (B, 167b/09).

giñ: “geniş” *Kutadgu Bilig*’de ve *Dîvânü Lügâti’t-Türk*’te *king* “geniş” anlamında kullanılmıştır (KB, 55; DLT III, 358). *Tarama Sözlüğü*’nde *giñ* “geniş” anlamında yer almaktadır (TS, 106). *Derleme Sözlüğü*’nde *gen/genk* şekillerinde “geniş” anlamında yer almaktadır (DS VI, 1989). *Kâmilü’t-Tâbir Tercümesi*’nde “geniş” anlamında kullanılmıştır:

İbrâhîm-i Kirmânî eydür: “Eger görse-kim alını giñ ve büyük olmuş mansıbu ziyâde ola” (B, 38b/12).

gökçek: “güzel, sevimli, hoş” *Tarama Sözlüğü*’nde *gökçek/göğçek/gökçek* şekillerinde geçen bu sözcük “güzel, sevimli, hoş” anlamlarında yer almaktadır (TS, 108). *Derleme Sözlüğü*’nde *gökçek/gökçek/göğçek/göğçek* şekillerinde “güzel; yiğit, cesur” anlamlarında yer almaktadır (DS VI, 2132). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*’nde bu sözcük “güzel” anlamında şu şekilde kullanılmıştır:

İbrâhîm-i Kirmânî eydür: “*Düşde turunc bir gökçek şüretlî ve eyü şıfatlu kişiye delalet ider kim anı hâlâyık medh ideler*” (B, 95b/13).

gökçeklik: “güzellik” *gökçek* isminden türeyen bu sözcük *Tarama Sözlüğü*’nde “güzellik” anlamında yer almaktadır (TS, 108). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*’nde aynı anlamda kullanılmıştır:

Hakîm eydür: “*Düşde şîb payidârlığa ve dîn gökçekliğine delalet ider*” (B, 153b/04).

görlü: “güzel, çekici, gösterişli, hoş” Eski Türkçe *körk* “güzellik” sözcüğünden türeyen bu sözcük *Kutadgu Bilig*’de ve *Dîvânü Lügâti't-Türk*’te *körkliğ* “güzel, iyi, gösterişli” anlamında kullanılmıştır (KB, 464; DLT I, 45). *Tarama Sözlüğü*’nde *görlü* “güzel, temiz, iyi mübarek, çekici, gösterişli” anlamlarında yer almaktadır (TS, 110). *Derleme Sözlüğü*’nde “gösterişli, yakışıklı, göz alıcı kimse” anlamlarında yer almaktadır (DS VI, 2160). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*’nde “güzel, gösterişli” anlamında kullanılmıştır:

Dâniyal Hakîm eydür: “*Düşde zümriid oğuldur ve yahûd karındaşlarıdur veyâ mal-ı helâldur veyâ bir görlü nesneden hayırdur*” (B, 131a/06).

göynük: “yanmış, kızarmış” *Tarama Sözlüğü*’nde *göynük* “acı, yanık, yanmış, ıstırap, keder” (TS, 111) anlamlarındaki bu sözcük *Derleme Sözlüğü*’nde *göynük/gögnük/gönük* şekillerinde yer almaktadır (DS VI, 2132). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*’nde “yanmış, kızarmış” anlamında kullanılmıştır:

Muhammed bin Sîrîn eydür: “*Düşde göynük gâmdur. Eger andan yimese eyüdür*” (B, 206a/10).

göyün-: “yanmak, kızarmak” ” *Tarama Sözlüğü*’nde *göyün-/göyne-/göynü-* şekillerinde “yanmak” anlamında kullanılmıştır (TS, 111). *Derleme Sözlüğü*’nde *göyün-/göğün-/göynü-/göynü-/gön-* şekillerinde “yanacak derecede ısınmak, hafif sararmak” anlamında kullanılmıştır (DS VI, 2132). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*’nde “yanmak, kızarmak” anlamında kullanılmıştır:

Ve eger görse ki kendiye oda atarlar göyner ol kerâhiyyetle sefer eyleye (B, 20a/10).

göyündür-: “yakmak” *göyün-* fiilinden türeyen bu sözcük *Tarama Sözlüğü*’nde “yakmak” anlamında yer almaktadır (TS, 111). *Kâmilü’t-Tâbir Tercümesi*’nde aynı anlamda kullanılmıştır:

Eger İblis kendüyi Enbiyâya ve aındüğümüz nesnelere beñzetse bir od geliip anı göyündürür (B, 14a/02).

ırla-: “şarkı söylemek, türkü söylemek, terennüm etmek” Eski Türkçe *yır/ır* sözcüğünden türeyen bu fiil *Dîvânü Lügâti’t-Türk*’te *yırla-* “şarkı, gazel söylemek; ırlamak” (DLT III, 308) ve *Kutadgu Bilig*’de *yırla-* “terennüm etmek, zikretmek” anlamında kullanılmıştır (KB, 4779). *Tarama Sözlüğü*’nde *yırla-/ırla-* “şarkı söylemek, teganni etmek” anlamında yer almaktadır (TS 122). *Kâmilü’t-Tâbir Tercümesi*’nde “şarkı söylemek, terennüm etmek” anlamında kullanılmıştır:

Hakim eydür: “Düş ‘âleminde ırlamak bir batıl nesnedür ve muşibetdür ve eger nevalar-ıla ırlasa ya ‘ni avâzeler-ile ırlasa şerre delıldür (B, 55a/04).

issi: “sahip, malik” *Tarama Sözlüğü*’nde *is/issi* “sahip, malik” anlamında (TS, 129) kullanılan bu sözcük *Kâmilü’t-Tâbir Tercümesi*’nde şu şekilde kullanılmıştır:

Ve eger karğa biş kez ötse ol eviñ issi vefât kıla ammâ ol düşiñ şahibine hem hayr ola ve hem şer ola (B, 10a/06).

ivici: “acelecî” *iv-* fiilinden türemiş isim olan bu sözcük *Tarama Sözlüğü*’nde “acele eden, acul” anlamında yer almaktadır (TS, 132). *Derleme Sözlüğü*’nde *evici/evecen/evegen/evecek/evecik* şekillerinde “acelecî” anlamında yer almaktadır (DS V, 1803). *Kâmilü’t-Tâbir Tercümesi*’nde “acelecî” anlamında kullanılmıştır:

Muhammed bin Sirin eydür: “Eger görse-kim cemî’-i işleri tamâm olmuş göñül murâdı üzerine ahvâli müteğayyir ola veyâ ivici ola veyâ korkucı ola ve ‘ömri tamâm ola (B, 97a/05).

kakı-: “öfkelenmek, kızmak” *Dîvânü Lügâti’t-Türk*’te *kakı-* “birine kızmak, darılmak” anlamında kullanılmıştır (DLT III, 269). *Tarama Sözlüğü*’nde *kakı-/kahı-* şeklinde “öfkelenmek, kızmak” anlamlarında kullanılmıştır (TS, 134). *Derleme Sözlüğü*’nde *kakımak* “öfkelenmek” anlamında yer almaktadır (DS VIII, 2602). *Kâmilü’t-Tâbir Tercümesi*’nde “öfkelenmek, kızmak” anlamında kullanılmıştır:

Ve eger düşinde pâdişâh aña kakısa aña renc ve ziyân irişe ve eger atası ve anası kakısa aña renc irişüp bir yüce yirden düşe (B, 181a/01).

kanca: “nereye, neresi” Eski Türkçe *kança* sözcüğünden türeyen bu sözcük *Kutadgu Bilig*'de ve *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te *kança* şeklinde “nereye” anlamında kullanılmıştır (KB, 206; DLT I, 74). *Tarama Sözlüğü*'nde *kanca/kancaz/kancaz/kancaz* şekillerinde “nereye, neresi, ne tarafa” anlamlarında yer almaktadır (TS, 136). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde “nereye, neresi” anlamında kullanılmıştır:

Eger düşinde yılan anuñ muñi' olsa ululuk bula. Eger ol yılana muñi' olsa her kancaz ki giderse bile gitse nereye dilerse döndürse pâdişahlar gencinden genc bula (B, 230b/15).

kanda: “nereye” *Kutadgu Bilig*'de ve *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te *kanda/kayda/kayuda* şekillerinde “nerede” anlamında (KB, 1529; DLT I, 46) kullanılan bu sözcük *Tarama Sözlüğü*'nde *kanda/handa* “nerede, nereye” anlamında yer almaktadır (TS, 136). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde “nereye” anlamında kullanılmıştır:

Ve eger görse-kim kapusını çıkarıp alıp giderler bilmez ki kanda iletürler aña muşibet ola (B, 182a/13).

kañlı: “kağrı, araba” *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te *kañlı* “kağrı arabası” anlamında kullanılmıştır (DLT III, 379). *Tarama Sözlüğü*'nde *kañlı/kanlı* “kağrı arabası” anlamında kullanılmıştır (TS, 137). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde şu şekilde kullanılmıştır:

Muhammed bin Sîrîn eydür: “Eger düşinde görse-ki kañlıya binmiş hastalığa ve zâhmete delalet ider” (B, 189a/13).

karavaş: “cariye, halayık” *Kutadgu Bilig*'de *kara baş* “hizmetçi” anlamında (KB, 1618) kullanılan bu sözcük *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te *karabaş* “gerdek gecesi gelinle birlikte gönderilen hizmetçi kadın, sağdıç kadın; köle, cariye” anlamlarında (DLT I, 150) kullanılmıştır. *Tarama Sözlüğü*'nde *karavaş* “cariye, hizmetçi” anlamında yer almaktadır (TS, 139). *Derleme Sözlüğü*'nde “cariye, odalık” anlamında yer almaktadır (DS VII, 2652). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde “cariye, halayık” anlamında kullanılmıştır:

Muhammed bin Sîrîn eydür: “Düşde eyer ‘avratdur eger düşinde görse-ki eyer şatun alur ve yâhud bir kişi virür ‘avrat ala ve yâhud karavaş şatun ala” (B, 54b/03).

karış vir-: “beddua etmek, kargış vermek” *Kutadgu Bilig*'de ve *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te *karış* “beddua, lanet” anlamlarında (KB, 246; DLT I, 117) kullanılan bu sözcük *Tarama Sözlüğü*'nde *karış/karkış/karış* şekillerinde

“beddua, lanet, ilenç” anlamlarında yer almaktadır (TS, 140). *Derleme Sözlüğü*’nde *karış/kargış/karğış/karkış* şekillerinde “beddua, ilenç” anlamında yer almaktadır (DS VIII, 2660). *Kâmilü’t-Tâbir Tercümesi*’nde *karış vir* “beddua etmek” anlamında kullanılmıştır:

Hakim eydür: “Eger düşinde zâlim añu karış virse anuñ üzerine zafer bula. Eger kendü zâlim olsa ol kimseye zafer bula” (B, 191b/13).

kelecı it-: “konuşmak, muhabbet etmek” *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’te *kelecü* “söz” anlamında (DLT I, 445) kullanılan bu sözcük *Tarama Sözlüğü*’nde *kelecı/gelecı* “söz, laf, lakırdı” anlamında kullanılmıştır (TS, 144). *Derleme Sözlüğü*’nde *kelecı* “sözleşme, anlaşma” anlamında yer almaktadır (DS VIII, 2726). *Kâmilü’t-Tâbir Tercümesi*’nde *kelecı it* “konuşmak, muhabbet etmek” anlamında kullanılmıştır:

Muhammed bin Sirin eydür: “Eger şeker kamışın şorsa söz kelecı ide eger şormasa menfa’atdur.” (B, 153b/10).

kızılca: “altın para, altın” *Tarama Sözlüğü*’nde *kızıl/kızılca* “altın para, altın” anlamında (TS, 151) kullanılan bu sözcüğün *Kâmilü’t-Tâbir Tercümesi*’nde, aynı anlamda kullanılmıştır:

Hakim eydür: “kızılca görse eger gam-gin ise ferah ola ve beglerden genc bula” (B, 186a/02).

kiçi: “küçük” *Kutadgu Bilig*’de ve *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’te *kiçik* “küçük” anlamında (KB, 293; DLT I, 227) kullanılan bu sözcük *Tarama Sözlüğü*’nde *kiçi/giçi* “küçük” anlamında yer almaktadır (TS, 152). *Derleme Sözlüğü*’nde *kiçi/kiçi/kiçih/kiçiyb* şekillerinde “küçük, ufak” anlamında yer almaktadır (DS VIII, 2869). *Kâmilü’t-Tâbir Tercümesi*’nde *kiçi* “küçük” anlamında kullanılmıştır:

Ve düşün şahibini bile ki emir midür? Veyâ ra’iyyet midür? Ve ulu kişi midür yahüd kiçi kişi midür? (B, 13b/01).

kiçi bayram: “kurban bayramı” *Kâmilü’t-Tâbir Tercümesi*’nde *kiçi bayram* “küçük bayram, kurban bayramı” anlamında kullanılmıştır:

Muhammed bin Sirin eydür: “Eger düşinde kiçi bayram görse anuñ bir ‘amel ehli kimse-y-ile işi ola ve gönül murādın göre” (B, 89a/04).

kuç-: “kucaklamak” *Kutadgu Bilig*’de *kuç*- (KB, 1451) ve *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’te *koç*- “kucaklamak” (DLT II, 5) anlamında kullanılan bu sözcük *Tarama Sözlüğü*’nde *koçmak/koçmak/koşmak* şeklinde “kucaklamak, sarılmak, bağrına basmak” anlamlarında kullanılmıştır (TS, 154). *Derleme Sözlüğü*’nde

kocmak/ koçmak/ kuçmak şekillerinde “kucaklamak, sarılmak” anlamında yer almaktadır (DS VIII, 2895). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde “kucaklamak” anlamında kullanılmıştır:

Eger bir bilmediği kişiyi kuçsa bir yad kişiden hayr göre ve eger bir 'avrat kuçsa 'ömri uzun ola (B, 174a/04).

koñak: “başta saç diplerinde oluşan kepek” *Tarama Sözlüğü*'nde *koñak/koñrak* şekillerinde “başta saç aralarında olan kepek” anlamında yer almaktadır (TS, 155). *Derleme Sözlüğü*'nde *konak/ kanak/ kagak/ kongak/ koğak/ kuvak* şekillerinde “saçtaki kepek” anlamında yer almaktadır (DS VII, 2915). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde *koñak* “saç diplerinde oluşan kepek” anlamında kullanılmıştır:

Koñak: Ki başda olur Muḥammed bin Sîrîn eydür: “Eger görse-kim bir başdan koñak iner aña zîyân irişe ve eger koñaq-ıla bile kıl çıksa ğam-ġin ola” (B, 184b/13)

kulağuzla-: “yol göstermek, rehberlik etmek” *Kutadgu Bilig*'de *kulavuz* (KB, 128) ve *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te *kulabuz/ kulavuz* (DLT I, 487) “kılavuz” anlamında isim olarak kullanılan bu sözcüğün *Tarama Sözlüğü*'nde *kulağuzla-/ kulavuzla-* “yol göstermek, önüne düşüp götürmek, rehberlik etmek” şeklinde fiil şekli de yer almaktadır (TS, 159). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde “yol göstermek, rehberlik etmek” anlamında kullanılmıştır:

Sürme-dân: Düşde bir 'avrata delâlet ider ki dâyim Allâhu Ta'âlâyı yâd ider ve ḥalâyıkı eylüge kulağuzlar (B, 139a/02).

otar-: “hayvanları otlatmak” *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te *otgar-* “otlatmak” anlamında (DLT I, 225) kullanılan bu sözcük *Tarama Sözlüğü*'nde *otar-* “hayvanı yaymak, otlatmak, doyurmak” anlamında yer almaktadır (TS, 176). *Derleme Sözlüğü*'nde *otarmak/ otarmah* şekillerinde “hayvanları otlatmak” anlamında yer almaktadır (DS IX, 3293). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde “hayvanları otlatmak” anlamında kullanılmıştır:

Eger düşinde koyun çubâm olsa ululuk ve vilâyet ve mâl ve ḥelâl rızık bula ve eger eşek otarsa kabûl ola ve eger şığır otarsa ol yıl eyü ola ve ni'met çok ola (B, 107/a11).

öñdin: “önce, önceden” *Kutadgu Bilig*'de ve *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te *öngdün* “önce, önceden” anlamında kullanılmıştır (KB, 45; DLT I, 174). *Tarama Sözlüğü*'nde *öñdin/öñdün* “önce, ilk önce, önden, daha önce” anlamlarında yer almaktadır (TS, 180). *Derleme Sözlüğü*'nde *öndin/ önden/*

öndün şekillerinde “önce, ilk önce” anlamında yer almaktadır (DS IX, 3337). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*’nde “önce, önceden” anlamında kullanılmıştır:

Şöyle-ki bundan öndin beyân itmiş-idük (B, 13b/03).

önegü “inatçı” *Tarama Sözlüğü*’nde önegü/önegi/ünegi “inatçı” anlamında yer almaktadır (TS, 180). *Derleme Sözlüğü*’nde önegi/önegü/öneyi/önöğü şekillerinde “inat, inatçı” anlamlarında yer almaktadır (DS IX, 3337). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*’nde önegü “inatçı” anlamında kullanılmıştır:

Ve eger tavuk âvâzın işitse bir önegü ve bay ‘avrat haberin işide amma şād ola (B, 34a/07).

önegülük: “inatçılık” önegü isminden türeyen bu sözcük *Tarama Sözlüğü*’nde önegülük/önegülük şekillerinde “inat, inatçılık, dikkafalılık” anlamlarında yer almaktadır (TS, 180). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*’nde “inatçılık” anlamında kullanılmıştır:

Ca’fer-i Şādık eydür: “Düşde hamir biş vech üzerine delâlet ider: bir hastalığa ve ğama ve cenge ve önegülige ve ‘ayāl-ile düzensüzliğe” (B, 172a/15).

şağış “sayı, adet, miktar” Eski Türkçe *sa-/sak-* “saymak” fiilinden türeyen bu sözcük *Kutadgu Bilig*’de *sakış* “sayma, sayış; hesap” anlamında kullanılmıştır (KB, 367). *Tarama Sözlüğü*’nde *şağış* “sayı, adet, miktar, hesap” anlamlarında yer almaktadır (TS, 189). *Derleme Sözlüğü*’nde “sayı” anlamında yer almaktadır (DS XII, 4661). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*’nde “adet, miktar” anlamında kullanılmıştır:

Ve eger biş dinār olsa hayırdur ve eger yüz dinār veya biñ dinār olsa anuñ şağış mikdārı andan ‘ilm şāyi’ ola” (B, 121b/14).

şağı şağ-: “ağıt yakmak” *Tarama Sözlüğü*’nde *şağı/şağı/şağı* şekillerinde “ölünün iyiliklerini duyuran ağıt, mersiye” anlamında ve *şağı şağ-* “ölünün iyiliklerini sayıp acıyla sayıp dökmek” anlamında yer almaktadır (TS, 189). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*’nde *şağı şağ-* şeklinde “ağıt yakmak” anlamında kullanılmıştır:

Eger bir yirden şağı âvâzı gelse şüm işler zābir ola ki halāyık perākende olalar eger görse-kim şebriñ vālisi ölmüş anuñ-ıçun şağı şağarlar elinden renc ve zahmet göre” (B, 149b/07).

şağıcı: “ağıtçı” *şağı* isminden türeyen bu sözcük *Tarama Sözlüğü*’nde *şağıcı/şağıcı/şağıcı* şekillerinde “ağıtçı, ölünün iyiliklerini sayıp ağlayan”

anlamında yer almaktadır (TS, 189). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde “ağıtçı” anlamında kullanılmıştır:

Ve eger bülbül ve hezâr-destân âvâzın işitse bir muṭrib veya sağıcı kişinüñ haberin işide (B, 34a/09).

şindu: “makas” *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te şindu “makas” anlamında kullanılmıştır (DLT I, 418). *Tarama Sözlüğü*'nde şindu/şindu/sındı/şindu şekillerinde “makas” anlamında yer almaktadır (TS, 198). *Derleme Sözlüğü*'nde sındı/sındı/sindi/sundu/ sındı/sındık şekillerinde “makas” anlamında yer almaktadır (DS X, 3610). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde aynı anlamda kullanılmıştır:

Ve eger görse-kim sakalı uzun olmuş anuñ işi mübeyyâ ola ve eger sakalı göbeginden geçse gâmdur ve eger şindu-y-ıla anı kesüp ârâyış itse kethudâya timâr ide (B, 135b/09).

şor-: “emmek” *Kutadgu Bilig*'de ve *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te sor- “emmek, sormak” anlamında (KB, 6609; DLT III, 181) kullanılan bu sözcük *Tarama Sözlüğü*'nde şor-/sor- “emmek, emer gibi çekmek, sorumak, soğurmak” anlamlarında yer almaktadır (TS, 202). *Derleme Sözlüğü*'nde sor-/soru- şekillerinde “emmek” anlamında yer almaktadır (DS X, 3665). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde “emmek” anlamında kullanılmıştır:

Sülük: Muḥammed bin Sîrin eydür: “Düşde sülük bir tama'-kâr düşmendür ve eger görse-kim kendü endâmından kan şorar düşmen anuñ üzerine gâlib ola ve malından ala” (B, 136a/15).

süçi: “içki, şarap” *Kutadgu Bilig*'de süçig “tatlı, içilecek şey, şurup” anlamlarında (KB, 547) ve *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te süçik/süçük şekillerinde “tatlı, içilecek şey, şarap” anlamlarında kullanılmıştır (DLT III, 258). *Tarama Sözlüğü*'nde süci/sücü/süçi şekillerinde “şarap; içki içme” anlamlarında yer almaktadır (TS, 207). *Derleme Sözlüğü*'nde süci/sücü/sici/sünci şekillerinde “şarap” anlamında yer almaktadır (DS X, 3704). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde “içki, şarap” anlamında kullanılmıştır:

Eger evinde süçi görse mellâhlardan menfa'at göre eger andan mest olsa ol mestlik mîkdârı manşıb bula (B, 147a/08).

şeş-: “çözmek” *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te şeş- “çözmek anlamında (DLT II, 293) kullanılan bu fiil, *Tarama Sözlüğü*'nde şeş-/şış- “çözmek” anlamında yer almaktadır (TS, 210). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde “çözmek” anlamında kullanılmıştır:

Muhammed bin Sîrîn eydür: “Eger görse-kim bir ipe düğüm düğür devrûn işine tekye eylemiş ola ve eger bağlu düğüm şeşse ol tekye itdügi işden girü tura” (B, 126b/13).

ıamu: “cehennem” Kökeni Soğdca olan bu sözcük *Kutadgu Bilig*’de *tamuğ*/*tamu* “cehennem” anlamında ve *Dîvânü Lügâti’t-Türk*’te *tamu* aynı anlamda kullanılmıştır (KB, 917/4855; DLT III, 234). *Tarama Sözlüğü*’nde *tamu* “cehennem” anlamında yer almaktadır (TS, 213). *Derleme Sözlüğü*’nde *tamu*/*tama*/*tamo*/*tamuğ* şekillerinde aynı anlamında yer almaktadır (DS X, 3818). *Kâmilü’t-Tâbir Tercümesi*’nde “cehennem” anlamında kullanılmıştır:

Muhammed bin Sîrîn eydür: “Eger görse-kim *tamuya* girür *kapusın bulmaz ki çıka anda kalur Hâk Ta’alâya ‘âşî ola tevbe etmek gerek eceli yakın gelmişdür*” (B, 161b/11).

tırılık eyle-: “boyun eğmek, yalvarmak.” *Tarama Sözlüğü*’nde *tırıl* “çıplak, züğürt” sözcüğünden türeyen bu sözcük (TS, 219) *Kâmilü’t-Tâbir Tercümesi*’nde *tırılık eyle-* şeklinde “yalvarmak, yakarmak” anlamında kullanılmıştır:

Ve eger görse-kim döşegini şıcan deler kendü ‘avratıyla biregü ‘avratı ortasında tırılık eyleye ve fesâda rızâ vire (B, 118a/04).

tumağı ol-: “nezle olmak” *Dîvânü Lügâti’t-Türk*’te *tumagu* “nezle, ingi, dumağı” (DLT I, 447) anlamında kullanılan bu sözcük *Tarama Sözlüğü*’nde *tumağı*/*tumağu*/*dumağı*/*dumağu* “nezle” anlamında kullanılmıştır (TS, 224). *Derleme Sözlüğü*’nde *dıma*/*dumağ*/*duma*/*dumag*/*dumağ*/*dumagi*/*dumağı*/*dumağa*/*dumağu* şekillerinde “nezle” anlamında yer almaktadır. *Kâmilü’t-Tâbir Tercümesi*’nde *tumağı ol-* şeklinde “nezle olmak” anlamında kullanılmıştır:

Muhammed bin Sîrîn eydür: “Eger düşde *tumağı* olsa *azacuk hastalıkdur ki girü tız şifâ bula* (B, 162b/09).

uçmak: “cennet” Soğdca kökenli olan bu sözcük *Kutadgu Bilig*’de ve *Dîvânü Lügâti’t-Türk*’te *uçmak* “cennet” anlamında kullanılmıştır (KB, 3503; DLT I, 118). *Tarama Sözlüğü*’nde *uçmağ*/*uçmak*/*uçmah* şekillerinde aynı anlamda yer almaktadır (TS, 228). *Kâmilü’t-Tâbir Tercümesi*’nde “cennet” anlamında kullanılmıştır:

Uçmak: *Muhammed bin Sîrîn* eydür: “Eger düş ‘âleminde *uçmak* görse *Hâk Ta’alâdan şādılık ve beşâret bula ve eger görse-kim uçmak yemişlerinden kendü yir ve yahüd bir kişi aña virür ol-mıkdâr hayr ve eyülük göre*” (B, 37b/03).

uğrı: “hırsız” *Kutadgu Bilig*'de ve *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te oğrı “hırsız” anlamında kullanılmıştır (KB, 313; DLT I, 126). *Tarama Sözlüğü*'nde uğrı/uğru şeklinde aynı anlamda yer almaktadır (TS, 229). *Derleme Sözlüğü*'nde uğrı/ugru/uğru şekillerinde “hırsız” anlamında yer almaktadır (DS XI, 4027). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde aynı anlamında kullanılmıştır:

Ve eger kendü evine uğrı girse ve nesne uğurlasa aña renc ü âfet iriše (B, 50a/11).

uğurla-: “çalmak, aşırmaq” *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te oğrula- “çalmak, hırsızlık etmek” anlamında (DLT I, 316) kullanılan bu sözcük *Tarama Sözlüğü*'nde uğrula-/uğrula-/uğurla- şekillerinde “çalmak, sirket etmek” anlamında yer almaktadır (TS, 229). *Derleme Sözlüğü*'nde uğurla-/uğrula- şekillerinde “çalmak, aşırmaq” anlamında yer almaktadır. *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde şu şekilde kullanılmıştır:

Ve eger görse-kim düşünde anuñ atını uğurlarlar korku ola ki anuñ 'ayâli belâk ola (B, 26b/10).

uğurlık: “hırsızlık” *Tarama Sözlüğü*'nde uğruluk/uğruluk/uğurluk şekillerinde “hırsızlık” anlamında kullanılmıştır (TS, 229). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde uğurluk aynı anlamda kullanılmıştır:

Ve eger pâdişâh kapısında bañlasa anı pâdişâh halkı uğurlıkda tutalar (B, 80a/15).

ulaşık: “yakınlık, akrabalık.” *Tarama Sözlüğü*'nde ulaşıq/ulaşıq/ulaşıq/ulaşıq şekillerinde “bağlılık, irtibat, yakınlık, akrabalık” anlamlarında yer almaktadır (TS, 230). *Derleme Sözlüğü*'nde “nişanlı” anlamında yer almaktadır (DS XI, 433). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde “yakınlık, akrabalık” anlamında kullanılmıştır:

Câbir-i Mağribî eydür: ‘Eger düşünde büyük bağarsuğı var-ısa bir büyük ‘avrat-ıla ulaşığı ola ve andan mâl bula (B, 88b/07).

üründüle-: “seçmek, ayırmak” Eski Türkçe üründi/üründü “seçilmiş, seçkin” sözcüğünden türeyen bu fiil, *Tarama Sözlüğü*'nde üründile-/üründüle- “iyisini seçmek, iyisini yeğlemek” anlamında yer almaktadır (TS, 236). *Derleme Sözlüğü*'nde “seçmek, ayıklamak” anlamında yer almaktadır (DS XI, 4071). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde “seçmek, ayırmak” anlamında kullanılmıştır:

Ve eger görse-kim düşünde akça üründüler eger şalîh olsa Kur'an hâşıl ide ve illâ mâl ve ni'met ihtiyâr ide (B, 156a/05).

üründüleyici: “seçen, ayıklayan” *üründüle-* fiilinden türeyen bu sözcük *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*’nde “seçen, ayıklayan” anlamında kullanılmıştır:

Düşde akça üründüleyici dört nesneye delâlet ider: bir ‘âlime ve hakime ve ‘âkıla ve işler biliciye (B, 156a/06).

üş-: “toplanmak, birikmek, üşüşmek” *Dîvânü Lugâti't-Türk*’te üş- “üşmek, üşüşmek, toplanmak” anlamında kullanılmıştır (DLT I, 165). *Tarama Sözlüğü*’nde üş- “toplanmak, üşüşmek” anlamında yer almaktadır (TS, 237). *Derleme Sözlüğü*’nde “bir yere toplanmak” anlamında yer almaktadır (DS XI, 4078). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*’nde “toplanmak, birikmek” anlamında kullanılmıştır:

Karınca: Düşde halkdur. Eger görse-kim çok karınca bir nesneye üşmiş ol nesneden halâyıkça çok menfa‘at irişe (B, 191a/07).

yağrın: “sırt, kürek kemiği” Eski Türkçe *yağır* “omuz, sırt” anlamında kullanılan bu sözcük *Tarama Sözlüğü*’nde *yağırnı/yağrın* “sırt, sırtın yukarı kürek kısmı” anlamında kullanılmıştır (TS, 242). *Derleme Sözlüğü*’nde *yağır/yağrın/yagarnı/yagrını/ yağır/yanır/yañır/yargın/yağarın/yağm/yağrı* şekillerinde “sırt” anlamında yer almaktadır (DS XI,4117). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*’nde “sırt, kürek kemiği” anlamında kullanılmıştır:

Eger şığır yağrını yâ koyun yağrını hâşıl eylese kenizek ala ve eger görse ki yağrın küreginden et çıkarur ki anda tamarlar olsa ol yulda çok yağmurlar yağa (B, 230b/15).

yalıñlan-: “alevlenmek” Eski Türkçe yalın “alev” sözcüğünden türeyen bu fiil *Tarama Sözlüğü*’nde *yalıñlan-* “parlamak, ışıldamak, ışık saçmak, alevlenmek” anlamlarında kullanılmıştır (TS, 244). *Derleme Sözlüğü*’nde *yalıñlan-/yalıñlan-* şekillerinde “alevlendirmek” anlamında yer almaktadır (DS XI, 4146). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*’nde “alevlenmek” anlamında kullanılmıştır:

Ve eger şehirde veyâ bir sarâyda veyâ bir küşkede od görse her kimse ki ol makâmlardadır yaksa ve ol od yalıñlanup ve andan bir sehim-nâk âvâz gelse ol yirlerde ‘azim ceng ve yâhûd muhtelif hastalıklar ola (B, 20b/12).

yarındası: “ertesi gün” *Tarama Sözlüğü*’nde *yarındası* “ertesi, ertesi gün” anlamında kullanılmıştır (TS, 248). *Derleme Sözlüğü*’nde *yarıntası/ yarıntısı* şekillerinde “öbür gün, yarından sonra” anlamında yer almaktadır (DS XI, 4185). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*’nde “ertesi gün” anlamında kullanılmıştır:

Cabir-i Mağribî eydür: “Eger düşinde ak akça bulsa yarındası kara akça bula ve olur ki kara bulsa yarın ak akça bula” (B, 49b/13).

yarlıgama: “merhamet etme, bağışlama” Eski Türkçe *yarlıg* “fakir, yoksul” sözcüğünden türeyen bu sözcük *Kutadgu Bilig*’de *yarlıga*- “affetmek, bağışlamak” anlamında kullanılmıştır (KB, 495). *Tarama Sözlüğü*’nde *yarlıga*- “suç bağışlamak, mağfiret etmek” anlamında yer almaktadır (TS, 248). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*’nde *yarlıgama* şeklinde “merhamet etme, bağışlama” anlamında kullanılmıştır:

Ca’fer-i Şadık eydür: “Düşde istiğfâr dört vech üzerine delildür: bir mâla ve oğula ve *Hak Ta’alâ* yarlıgamasına ve tevbe” (B, 29b/11).

yavı kıl-: “yitirmek, kaybetmek” *Kutadgu Bilig*’de *yava* “heder, boşu boşuna, gereksiz” anlamlarında (KB, 323) kullanılan bu sözcük *Tarama Sözlüğü*’nde *yava/yavı/yavu* şekillerinde “zayı, yitik, kaybolmuş, kayıp” anlamlarında ve *yavu kıl*- şeklinde “yitirmek, kaybetmek” anlamında yer almaktadır (TS, 250). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*’nde *yavı kıl*- şeklinde “yitirmek, kaybetmek” anlamında kullanılmıştır:

Ve eger elinde bir ak akça tutsa oğl toğa ve eger girü yavı kılsa oğl vefât kıla (B, 49b/11).

yavuz: “kötü, fena” *Kutadgu Bilig*’de ve *Dîvânü Lügâti’t-Türk*’te *yavuz* “kötü, fena” anlamında (KB, 321; DLT I, 84) kullanılan bu sözcük *Tarama Sözlüğü*’nde *yavuz/ yavuz* şekillerinde aynı anlamda yer almaktadır (TS, 251). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*’nde şu şekilde kullanılmıştır:

Âyine açıcı: Hakîm eydür: “Eger ma’lûm u ma’rûf kîşi olsa pâdişah ola ve eger ma’rûf kîşi olmasa eyü yavuz her ne-kim görünür ta’biri âyine açıcıya râci’dür” (B, 32a/15).

yelim: “tutkal, zambak, yapıştırıcı” *Dîvânü Lügâti’t-Türk*’te aynı anlamda (DLT III, 20) kullanılan bu sözcük *Tarama Sözlüğü*’nde yelim “tutkal, yapışkan nesne, çirîş” anlamında yer almaktadır (TS, 253). *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*’nde *yelim* “yapıştırıcı” anlamında kullanılmıştır:

Yelim: “Düşde ol-mıkdâr hayrdur ve eger yelimi yese ‘ayâliniñ gamın yeye (B, 230b/15).

yelimle- “yapıştırmak” *yelim* “yapıştırıcı” isminden türeyen bu sözcük *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*’nde *yelimle*- “yapıştırmak” anlamında kullanılmıştır:

Düşde ol-mıkdâr hayrdur ve eger yelimi yese ‘ayâliniñ gamın yeye eger anuñ-ıla nesne yelimlese bir za’if işi muhkem eyleye (B, 230b/15).

yıldır-: “parlamak, parıldamak” Eski Türkçe *yāl-* “parlamak, yalınlamak, alevlenmek” fiilinden türeyen bu sözcük *Dîvânü Lügâti’t-Türk*’te *yaldır-/yaldır-* şekillerinde “az ısımak, az parlamak” anlamında kullanılmıştır (DLT III, 437). *Tarama Sözlüğü*’nde *ıldıramak/yaldırmak/yılduramak* şekillerinde “parıldamak, ısıldamak, ılık saçmak” anlamlarında yer almaktadır (TS, 256). *Derleme Sözlüğü*’nde *yıldırarak* “parıldamak, ısıldamak, ılık oynaşmak” anlamında yer almaktadır (DS XI, 4267). *Kâmilü’t-Tâbir Tercümesi*’nde “parlamak, parıldamak” anlamında kullanılmıştır:

Ve eger görse yıldırım yıldırar ol yıldı çok ni‘met ola haşşa eger añul yıldırasa (B, 230b/15).

yılla-: “koklamak” Eski Türkçe *ıd/yıd/yıdh* “koku” sözcüğünden türeyen bu fiil *Kutadgu Bilig*’de *yıd-* “kötü kokmak” (KB, 4519) ve *Dîvânü Lügâti’t-Türk*’te *yıdhla-* “koklamak” (DLT III, 308) şeklinde kullanılmıştır. *Tarama Sözlüğü*’nde *yıllamak/yıllamağ/yılemek* şekillerinde “koklamak” anlamında yer almaktadır (TS, 260). *Kâmilü’t-Tâbir Tercümesi*’nde “koklamak” anlamında kullanılmıştır:

Merzengüş: Ki bir kokulu otur. Muḥammed bin Sîrîn eydür: “Eger düşünde anı yıylasa bir ‘akıl oğlı ola” (B, 217a/02).

Sonuç

Dilde meydana gelen değişimlerin bir sonucu olarak sözcükler ses, şekil ve anlam bakımından birtakım değişikliklere uğramakta, bazı sözcükler ise zamanla unutulmuş ve kullanımdan düşmektedir. XV. yüzyılda kaleme alınan *Kâmilü’t-Tâbir Tercümesi*’nde yer alan Eski Türkiye Türkçesi döneminin söz varlığına ait birçok sözcük zamanla unutulmuş ve Türkiye Türkçesinin ölçünlü dilinde kullanımdan düşmüştür. Ölçünlü Türkçede unutulup, kullanımdan düşen bu sözcüklerin birçoğu Eski Türkiye Türkçesi dönemi öncesi eserleri *Dîvânü Lügâti’t-Türk* ve *Kutadgu Bilig*’de kullanılan sözcüklerdir. Ayrıca *Tarama Sözlüğü*, *Derleme Sözlüğü* ve ağız çalışmalarında yer almaktadır. Bu sözcüklerin birçoğu Eski Türkiye Türkçesi döneminden sonra zamanla kullanımdan düşmüş günümüzde yerlerini başka sözcüklere bırakmıştır.

Bu çalışmada *Kâmilü’t-Tâbir Tercümesi*’nde yer alıp Türkiye Türkçesinin ölçünlü dilinde kullanılmayan 90 sözcük tespit edilmiştir. Bu sözcüklerin birçoğu *Güncel Türkçe Sözlük*’te yer almamaktadır. *Güncel Türkçe Sözlük*’te yer alan *başmak*, *bay*, *bileñ* (*belen*), *çap-*, *eyit-*, *kelecı*, *şamı* (*tamu*), *uçmak* (*uçmak*), *uğrı* (*uğru*), *uğurla-* (*uğrula-*) sözcükleri eskimiş etiketiyle yer alırken; *çor*, *emcek*, *gñ* (*gen*), *gökecek*, *görelü*, *kakı-* (*kakı-*), *kuç-* (*kuç-*), *koñak* (*konak*), *otar-* (*otar*), *şındı*

(şındı), şor- (sor), tumağı (dumağı), üş-, yıldıra- sözcükleri ise ağızlardan etiketiyle yer almaktadır. *Derleme Sözlüğü*'nde bañla- “ezan okumak”, düirt- “koku sürmek”, düirtün- “koku sürünmek”, yavuz “kötü” sözcükleri *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde kullanılan anlamlarıyla bulunmamakla beraber toplam 60 sözcük yer almaktadır. *Tarama Sözlüğü*'nde ise el suyu, emcek bağı, keçi bayram gibi birleşik sözcükler ve çor, üründüleyici, yelimle- sözcükleri dışında tamamı yer almaktadır. *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde yer alan unutulmuş sözcüklerden bay: zengin, issi: sahip, karış: beddua, şındı: makas, tamu: cehennem, uçmak: cennet gibi sözcükler yerini Arapça ve Farsça kökenli alıntı sözcüklere bırakmış; başmak: ayakkabı, derincek: başörtüsü, eyit: söyle-, göyün-: yan-, otar-: otlat-, süci: içki, yarı kıl-: yitir-, yılla-: kokla- gibi sözcükler ise yerini Türkçede var olan diğer sözcüklere bırakmıştır. Bazı sözcükler ise çeşitli ses ve şekil değişimleriyle günümüze kadar ulaşmıştır; berim: vergi, giñ: geniş, kañlı: kağıt, keçi: küçük, kuç-: kucakla-, üş-: üşüş- gibi. *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde yer alan eskimiş sözcükler günümüz Türkçesinin ölçünlü dilinden düşmekle beraber halk dilinde yer yer kullanılmakta ve ağız çalışmalarında görülebilmektedir.

Bu çalışmada, Eski Türkiye Türkçesi döneminde tercüme edilen *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi* adlı eserde geçen günümüzde unutulmuş ve ölçünlü dilde kullanılmayan sözcükler incelenmiştir. Bu sözcüklerin *Dîvânü Lugâti't-Türk*, *Kutadgu Bilig*, *Tarama Sözlüğü* ve *Derleme Sözlüğü*'ndeki anlamları verilmiş ve *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'ndeki kullanımları gösterilmiştir. *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi*'nde yer alan unutulmuş sözcükler Eski Türkiye Türkçesinin söz varlığının ortaya konulmasına, Türk dili ile ilgili sözlük çalışmalarına ve Türk Dil Kurumuna katkı sağlayacaktır.

Kısaltmalar:

B: *Kâmilü't-Tâbir Tercümesi* Bursa İnebey Yazma Eserler Kütüphanesi Nüshası

DLT: *Dîvânü Lugâti't-Türk*

DS: *Derleme Sözlüğü*

KB: *Kutadgu Bilig*

TS: *Tarama Sözlüğü*

Kaynakça

Arat, R. R. (2008). *Kutadgu Bilig*. Kabalcı Yayınevi.

Atalay, B. (2018). *Dîvânü Lugat-it-Türk Tercümesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Çetin, İ. (2023). Hubeyş et-Tiflis'in Kâmilü't-Ta'bir'i ve Türkçe Tercümeleri. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 12, 683-714.

Datlı, D. (2014). Risaletü'n-Nushiye'deki Arkaik Kelimelerin Tespiti ve Kelime Türlerine Göre Sınıflandırılması. *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*. 26-28 Mayıs 2014. Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB), 639-659.

Dilçin, C. (2018). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ekşioğlu, S. (2014). Şeyhi Divanı ndaki Arkaik Sözcükler. *Asos Journal (The Journal of Academic Social Science)*, 15, 378-387.

Korkmaz, Z. (2004). Eski Anadolu Türkçesinin Türk Dili Tarihindeki Yeri. *TDAY Belleten*, 52(2), 99-105.

Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

König, G. Ç. (1991). Toplumdilbilim açısından dil ve dil türleri. *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, 2, 59-70.

Küçük, S. (2014). Şeyyad Hamza'nın Yûsuf u Zeliha'sındaki Arkaik Unsurlar. *Journal of Turkish Research Institute* (52), 1-25.

Tiflîsî, Hubeyş. (t.y.). Kâmilü't-Tâbir Tercümesi [Yazma eser]. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel 4952.

Türk Dil Kurumu (t.y.) *Türk Dil Kurumu Sözlükleri*. 15 Nisan 2025 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden edinilmiştir.

Türk Dil Kurumu. (1993). *Derleme Sözlüğü* (1-12). Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türk Dil Kurumu. (2011). *Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Uzun, M. F. (2022). *II. Murat Dönemine Ait Kâmilü't-Tâbir Tercümesinin Dil İncelemesi, Tenkitli Metni ve Dizini Hazırlanarak Dil ve Edebiyat Eğitimi Yönünden İncelenmesi*. (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi)

Vardar, B. (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. Multilingual Yabancı Dil Yayınları.

Vural, H. (2023). Çoban-nâme'deki Eskiçil Kelimeler Üzerine. *Avrasya Beşeri Bilim Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 33-48.

Azerbaycan Türkçesi Söz Varlığında Din Perspektifiyle Oluşturulan Atasözü ve Deyimler

Proverbs and Idioms Formed from a Religious Perspective in the Vocabulary of Azerbaijani Turkish

Muhammed KARATAŞ*

Öz

Atasözleri ve deyimler, bir dilin kültür hafızındaki söz varlığı birikiminin nesillere aktarılmasında köprü görevi gören söz öbekleridir. Milletler, yaşadıkları dönemin şartları ile birlikte coğrafi konumları gereği ilişki kurdukları milletlerden etkilenerek zaman içerisinde kültürlerini oluşturur. Türklerin bozkır kültürünü benimsemeleri birçok toplumla ilişki kurmasını ve zengin bir kültür hazinesi biriktirmesini sağlamıştır. Konargöçer yaşam tarzının gereği savaşçı karaktere sahip olan Türklerin toplum düzeninde saygı önemli bir yere sahiptir. Büyüğe saygının kabul gördüğü bir anlayışı benimseyen Türk halkında ata olarak görülen büyüklerin sözleri, gençler arasında öğüt olarak kabul görür. Atasözü bu temel düşünce yapısında oluşur ve nesilden nesle sözcüklerde değişim yaşasa da temasını koruyarak aktarılır. Türklerin sahip olduğu karakteristik özellikler mizahi yönden Türkçeye zenginlik katmaktadır. Duygu ve düşüncelerin sözcüklerle cümlelere döküldüğü Türk dilinde, deyimlerin de sıkça kullanıldığını görürüz. Verilmek istenilen nasihatın veyahut anlatılmak istenilenin kavranmasını kolaylaştırmak, daha dikkat çekici hâle getirmek niyetiyle genellikle sözcüklerin mecaz anlamlarıyla kullanıldığı ifadeler de “deyim” olarak karşımıza çıkar. Türk lehçelerinin genelinde aynı durum söz konusudur. Nitekim bu çalışmaya da konu olan Azerbaycan Türkçesinde de atasözü ve deyimlerin sıkça kullanıldığı görülür. Çalışmada Azerbaycan Türkçesindeki din ekseninde gelişen söz varlığının atasözleri ve deyimlere yansımaları tespit edilmiştir.

* Uzman, Yunus Emre Enstitüsü, email: muhammett.karatasss@gmail.com, orcid: 0009-0004-4224-2267

Çalışmanın devamında anlamları belirlenmiş ve Türkiye Türkçesi karşılıklarıyla değerlendirilerek olumlu ve olumsuz manalarda tasnif edilerek incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Atasözü, Deyim, söz varlığı, Türkçe, Azerbaycan Türkçesi.

Abstract

Proverbs and idioms serve as bridges that transmit the accumulated vocabulary of a language's cultural memory to future generations. Nations develop their cultures over time under the influence of the conditions of their era and through interactions with other peoples based on their geographical locations. The adoption of steppe culture by the Turks enabled them to interact with many different communities and to accumulate a rich cultural heritage. Due to their nomadic lifestyle, the Turks developed a warrior character, and respect held an important place in their social order. In Turkish society, which embraces a worldview that values respect for elders, the words of the elderly seen as ancestors—are accepted as advice among the youth. Proverbs are formed within this mindset and, although the wording may change over time, their themes are passed down through generations. The characteristic traits of the Turkish people also add a humorous richness to the Turkish language. In Turkish, where feelings and thoughts are expressed through words and sentences, idioms are frequently used. These expressions, usually employing metaphorical meanings of words to make advice or messages more comprehensible and striking, are known as idioms. This is also true across various Turkic dialects. Accordingly, Azerbaijani Turkish, which is the focus of this study, also makes frequent use of proverbs and idioms. The study identifies how vocabulary with religious connotations is reflected in proverbs and idioms in Azerbaijani Turkish. In the following sections, the meanings are defined, compared with their equivalents in Turkey Turkish, and categorized as having either positive or negative connotations.

Keywords: Proverb, Idiom, Lexicon, Turkish, Azerbaijani Turkish.

Giriş

Bir milletin tarihsel seyri içerisinde kültürü ile paralel olarak dili de gelişim gösterir. Bu süreçte karakteristik özellikleri ve düşünce yapıları hem kültürlerinin hem de dillerinin temel unsurlarını şekillendirir. Özellikle dilin temel yapı taşlarından

olan söz varlığının oluşması ve çeşitlilik kazanması, milletlerin sosyokültürel mahiyetleri, coğrafi konumları, siyasi ve iktisadi durumlarıyla birlikte din olgusuyla da doğrudan ilişkilidir. Türk milletinin tarihi boyunca da sosyal, siyasi ve iktisadi yaşantısıyla birlikte dinî tercihi de Türk dilinin üzerinde büyük etki bırakmıştır. Yazılı dilin kullanılmaya başlandığı dönemden itibaren birçok alfabe kullanılan Türk dilinin söz varlığında dinî ve coğrafi etkenler sebebiyle Arapça ve Farsçanın etkili olduğu görülür (Karaörs, 1999, s. 134). Özellikle Azerbaycan Türkçesinde gördüğümüz bu etki söz varlığına da tesir etmiştir.

Türkçe, yazıya geçirildiği dönemden itibaren en çok alfabe değişikliğine uğrayan dillerdendir. Bu durumun, maruz kalınan dinî, siyasi ve coğrafi şartların etkisiyle meydana geldiği bilinmektedir. Türkçe yazılı dil tarihinin Göktürk yazısı ile başladığı kabul edilir. Göktürk yazısından sonra Uygur, Mâni, Brahmi, Arap, Latin, Kiril vb. alfabelerin de kullanıldığı tespit edilmiştir (Tekin, 1997, s. 28).

1. Azerbaycan Türkçesi

Azerbaycan Türkleri sırasıyla Arap alfabesi, Latin alfabesi, Kiril Alfabesi ve en son günümüzde de olduğu gibi Latin Alfabesini kullanmışlardır. Fakat İran sahasında yaşayan Azerbaycan Türkleri, Arap alfabesi kullanmaya devam etmektedir. Azerbaycan'da XIX. yüzyılın ikinci yarısında aydınlanma ve ceditçilik hareketleri kapsamında ana dili canlandırma ve kullanma bilincinin yayılması, etraflica tartışılmasına sebep olmuştur. Azerbaycan coğrafyasında dil alanında en kapsamlı ve ciddi çalışma 1812-1878 yıllarında Mirza Fethali Ahundzade tarafından yapılmıştır. İslam dünyasının gelişmeme ve cehalet içinde olmasının sebebini kullanılmasının zor olduğunu iddia ettiği Arap alfabesine bağlamaktadır. Azerbaycan Türkçesinin ses özelliklerine uyum sağlayabilecek ve yazı dilinde rahat kullanılabilecek bir hale getirmek için Arap alfabesi üzerinde iyileştirme çalışmalarında bulunan Ahundzade, Farsça bir örnek taslak hazırlayıp komisyonlara göndermiştir (Bağrıaçık, 2024, s. 18-42).

XIX. yüzyılın sonunda, Mirza Fethali Ahundzade'nin yeni bir alfabe ve yazı dili hayali ciddileşmeye başlamış, Ekinci Gazetesi'nde Ahundzade'nin düşünceleri desteklenmiştir. Bu tarihten itibaren alfabe konusu detaylıca ele alınıp yayımlanan eserlere konu olmuştur. Bu gelişmeler bütünüyle ele alındığında Azerbaycan Türkçesi için iki farklı alfabe görüşü savunulmaktadır. Birinci görüş, iyileştirilmiş ve yeniden düzenlenmiş bir Arap alfabesinin kullanımı, ikincisi ise modern olan Latin alfabesinin kullanımıdır.

1918-1920 yıllarında Abdullah Efendizade'nin hazırladığı Latin alfabesi Azerbaycan parlamentosu tarafından kabul edilmiştir. Bu durum Rus işgalinin yeniden gerçekleşmesi nedeniyle uzun soluklu olmamıştır. 1921 yılında alfabe oluşturması için kurulan “Elifba Komitesi” tarafından Latin alfabesi esas alınarak bir alfabe hazırlandı ve 1922 yılında kabul edildi. Kabul edilen bu alfabenin geçerliliğini arttırmak, kullanımı yaygınlaştırmak için çalışmalar gerçekleştiren Elifba Komitesi, ilk olarak yeni alfabeyle Jeni Jol “Yeni Yol” adlı gazete çıkartmışlardır. Bu çalışmaların ve yayımlanan eserlerin ardından ilan edilen bu alfabe tam anlamıyla Azerbaycanlı Türklerin sistemine yerleşmiştir (Akbarova, 2023, s. 481-491).

Sovyetlerin hâkim oldukları bütün coğrafyada Rusçanın kullanılması kararı, 1939 yılında Türkler arasında bir çözülmeye sebep olmuş ve millî kimlik, şuur, kültür vb. değerler zarar görmüştür. 36 harften oluşan Kiril alfabesi Azerbaycan için hazırlanmış ve kullanıma kabul edilmiştir.

1939 yılından itibaren 1991’de SSCB’nin çöküşüne kadar Kiril alfabesini kullanan Azerbaycan Türkleri, Sovyetlerin dağılmasıyla birlikte 18 Ekim 1991 yılında bağımsızlıklarını ilan edip Azerbaycan Cumhuriyeti’ni kurmuşlardır. Ardından tekrar Latin alfabesini kabul etmişlerdir.

1.1. Azerbaycan Türkçesinin Bazı Fonetik Özellikleri

Türkçenin güneybatı kolu Oğuz grubu içerisinde yer alan Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasında birtakım fonetik farklılıklar bulunmaktadır¹. Her iki lehçenin de yazı dili olarak kullanılmaya başlanmasıyla birlikte bulundukları ve gelişim gösterdikleri çevresel faktörlere göre fonetik ve morfolojik farklılıkları bulunmaktadır. Birbirlerine yakın konumlarda bulunmalarına rağmen iki devlet için de farklı dönemlerde gerçekleştirilen alfabe değişimleri aralarında bazı fonetik ve morfolojik ayrılıklara sebep olmuştur (Rezaei, 2018, s. 59-75). Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasındaki bu ayrılıkları ve genel bilgileri ele alan Mehdi Rezai’nin “Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi Arasında Bulunan Fonetik Farklılıklar” adlı makale çalışmasına bakılabilir.

Türkiye Türkçesinde çok heceli kelimelerin sonunda ve sözcük başında bulunan kalın “*ğ*” sesi, Azerbaycan Türkçesinde genel olarak “*q*” şeklinde görülür.

TT: Kabak, kaymak

¹ Geniş Bilgi için bk. Veyselli, F. (2020). Azerbaycan Türkçesi Fonetigi. Ankara. Kültür Ajans Tanıtım ve Organizasyon.

AT: *Qabaq, qaymak*

Türkiye Türkçesindeki art damak “k” sesi, Azerbaycan Türkçesinde “x” veya “q” sesleri ile görülür. Türkiye Türkçesinde kelime içindeki kalın “k” sesi Azerbaycan Türkçesinde birçok kelime “x” ile karşılanır. Bazı durumlarda ise genellikle uzun ünlüleri kısaltmak veyahut açık heceleri kapatmak için ikizleşerek “qq” şeklinde de görülür.

TT: Okumayı, dokuz

AT: *Oxumağı, doqquz*

Azerbaycan Türkçesinde tek heceli sözcüklerin sonundaki kalın “k” sesleri bazen “x” nadiren ise “g” olur.

TT: Çok, ak

AT: *Çox, ağ*

Azerbaycan Türkçesinde sözcük sonundaki ince “k” sesine vokalle başlayan bir ek gelirse “y” olur.

TT: Çiçeğe

AT: *Ciceye*

Azerbaycan Türkçesinde sözcük sonundaki kalın “q” sesi, vokalle bir ek aldığında “g” olur.

TT: Toprağına

AT: *Torpağına*

Azerbaycan Türkçesinde “d” ile başlayan eklerin “l” sesli şekli yoktur.

TT: Birlikte

AT: *Birlikde*

Azerbaycan Türkçesinde Arapça ve Farsça kökenli kelimelerde kısa “a” sesi “çoğunlukla açık “e” olur.

TT: Kalp, vatan

AT: *Qalb, vətən*

Azerbaycan Türkçesinde Arapça ve Farsça kökenli kelimelerde üstün ve esrenin kullanımı tercih edildiğinde “i” sesi “e” olur.

T^T: Şifa

AT: Şefa

Azerbaycan Türkçesinde ilk hecesinde “dar-ünlü” bulunan kelimelerin başındaki “y” sesi bulunmaz.

T^T: Yürekli

AT: Ürekli

Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasındaki en önemli farklılıklardan birisi de kelime başı “i” sesidir. Türkiye Türkçesinde kelime başında “i” sesi görülürken Azerbaycan Türkçesinde bu durum kelime başında “i” sesi ile kullanılır.

T^T: Işık, yılan

AT: İşık, ilan

2. Azerbaycan’da Din ve Dine Bakış

Bağımsızlığını kazanmış olan Türk Cumhuriyetleri için milli kimliğin önemli olduğu kadar dinî kimlik de sosyolojik bir öneme sahiptir. Uzun yıllar Sovyet otoritesinin yönetiminde kaldıktan sonra bağımsızlığın ilan edilmesi, Sovyetler döneminde çok sayıda dinî grupların bulunması ve kitlesel olarak ateistliğin benimsenmesi diğer Türk Cumhuriyetlerinde olduğu gibi Azerbaycan Cumhuriyetinde de toplumun etkilenmesine sebebiyet vermiştir (Göçerli, 1971, s.38).

Sovyetler Birliği ve birliğe dâhil olmuş bütün ülke ve topluluklarda dinin, bilhassa İslam’ın araştırılmasına yönelik yapılan sosyolojik araştırmalar, Müslüman olanların inançlarına bağlı kaldıkları sonucunu ortaya koymuştur (Taştan, 2003, s.17). Son dönemlerde Azerbaycan coğrafyasında çeşitli dinî form ve teşkilatlar sebebiyle yeniden ortaya çıkan sorunlarla ilgili çalışma yapan Azerbaycanlı aydınlar “Biz hepimiz ateist toplumda eğitim almışız ve buna göre de dinî problemleri ciddi olarak kavrayamıyoruz” (Fahri, 1997) itirafında bulunmaktan kendilerini alıkoyamamışlardır.

İslamiyet'in kabulüne kadar Azerbaycan sahasında muhtelif dillerin ve dinlerin meydana getirdiği bir kültür medeniyeti bizi karşılamaktadır. İslam dinini yayma amacı ile Arapların Kafkasya bölgesine gelmelerine kadar çeşitli dil ve dinlerin kültürel etkileşim alanı olan Azerbaycan coğrafyasının ne millet bakımından ne de din bakımından üniter bir yapıya sahip olduğu söylenemez (Şemsizade, 1996, s.32). Bu coğrafya da görülen dinî çeşitlilikte Hristiyanlık, Yahudilik, Zerdüştlük, Maniheizm, Putperestlik, Şamanizm, Ateşperestlik veya Müslümanlık gibi dinlerin yanı sıra; Hurufilik, Babilik, İsmailik, Babek talimi gibi muhtelif dinî akımlarda görülmüştür (Paşazade, 1991, s.78).

İslamiyet Kafkas coğrafyasında etkisini göstermeden önce Hristiyanlık "Alban Kilisesi" olarak devletin dini olmuştur. Yıllarca bölgede birleştirici bir olgu olarak görülen Hristiyanlık, ilerleyen dönemlerde mezheplere ayrılarak gücünü yitirmeye başlamış, anlaşmazlıklara ve dinsel çatışmalara da meydan hazırlamıştır. Ermeni ve Gürcü kiliseleri olarak ayrıma uğrayan Hristiyanlık dininin etkisini kaybetmesiyle söz konusu coğrafyada İslam dininin yayılması ve kabul görmesi de kolaylaşmıştır.

Verilen bilgilerle de sabit olmakla beraber anlaşıldığı gibi İslamiyet'ten önce Azerbaycan coğrafyasında dinî görüşler oldukça fazla ve parçalanmış biçimdeydi. Daha öncesinde sahip olunan dinî görüşlerin etkisiyle Müslümanlığın fikirleri, hedefleri ve ideolojisi bölge halkı için oldukça cazip olmuştur. İslam'ın mevcut toprağı koruma, cihat anlayışıyla yeni topraklar kazanma ve dünyaya hâkim olma anlayışı, halk üzerinde büyük etki yaratmış, kabullenilmesini kolaylaştırmıştır.

Miladi takvime göre VII. yüzyılda Müslümanlığı kabul eden Azerbaycan coğrafyasında, dinin kabul edildiği tarihten itibaren İslamiyet güçlü bir şekilde varlığını devam ettirmektedir. İslamiyet içerisinde yer alan mezheplerden Şiilik, Azerbaycan bölgesinde etkili olmuştur (Velihanlı, 1993, s.86).

Tarihî süreç içerisinde İran ve Osmanlı'nın etkisi altına giren Azerbaycan sahası, XIX. yüzyılın başlarında Rusların işgali altına girmesiyle kültürel ve sosyal hayatta Rusların etkisi altında kalmış ve daha sonraki dönemlerde de bu işgalin ve sömürgecinin etkisini hissetmiştir. Nitekim bugün Azerbaycan Cumhuriyeti sosyokültürel ve dinî açıdan değerlendirilirken Çarlık Rusya'sının ve SSCB'nin işgali altında olduğu dönemlerin de incelenmesi ve detaylı bir biçimde ele alınması bugünkü Azerbaycan'ın anlaşılmasında ve gerçek sonuçların elde edilmesinde elzem bir husustur.

3. Azerbaycan Türkçesi Söz Varlığında Atasözü ve Deyimler

Türk tarihi incelendiği vakit bozkır kültürünü benimsemeleri sebebiyle çok fazla göç ettiklerini görürüz. Çeşitli sebeplerle konargöçer bir hayat tarzı olan Türklerin, kültürel değerlerine bağlılıklarını, göç ettikleri coğrafyalarda bıraktıkları etkilerden ve yabancı kaynaklardaki beyanatlardan yola çıkarak söylemek mümkündür. Nitekim milli kimliklerinin yanı sıra dinî kimliklerinin de güçlü olduğunu yine Türk mitolojisi ve tarihi incelendiğinde hangi dinî dönemleri olurlarsa olsun Tanrı'yı en üst makamda konumlandırıdıklarından anlayabiliriz (Çapcıoğlu & Alpay, 2022, s.461). Elbette dinî inanışın devlet yönetimi, dünya görüşü, toplumsal yaşayış ve ahlak gibi durumlarda da ön planda tutulduğunu söylemek mümkündür.

Dillerin söz varlığı, o dili konuşan milletin maruz kaldığı dış etkenleri, kültürel yapısı, karakteristik özelliği, zihniyet yapısı ve dinî inanışları ile doğrudan bağlantılıdır (Çolak, 2018, s.2162). Türk dilinin söz varlığında da Türklerin dine yaklaşımları ve bakış açısı vesilesiyle dinî perspektifte şekillen birçok kalıplaşmış ifade bulunmaktadır. Bu kalıp ifadelerin kullanımı, manası ve geçerliliği de dönemin şartlarına göre değişkenlik gösterir.

Bir dilin söz varlığı içerisinde atasözleri ve deyimler önemli bir yere sahiptir. Dünya görüşü, kavrama yetisi, Tanrı-doğa-insan ilişkisi ve karakteristik özelliklerin getirisi olarak atasözleri ve deyimler de Türk diline zenginlik katar (Altaylı, 2010, s.141). Türklerin toplum düzeninde ve ahlak anlayışında ata önemli bir yere sahiptir. Büyüklere daima bir saygı ve hürmet söz konusudur. Ataya olan bağlılıkları da toplumun sosyal yapısında hürmetkâr anlayışı oluşturur. Bu düşünce merkezinde büyüklerin hayata dair tecrübeleri ve yetkinlikleri ön planda tutularak, söyledikleri sözler gençler arasında öğüt ve yol gösterici bir telkin olarak kabul görür. İsimlendirilmesinde de tahmin edileceği üzere “atasözü” bu toplum anlayışı ile oluşur ve gelecek dönemlere aktarılır. Sözün ortaya çıkış dönemi şartlarıyla ulaştığı döneminin koşulları sebebiyle söz öbeklerinde değişim yaşansa da anlamı büyük oranda korunur ve halk arasında kullanımında saygı görür. Türklerin karakteristik özelliği ve kültürel zenginlikleri mizah anlamında da dillerine farklılık katmaktadır. Duygu ve düşüncelerin ses ve kelime gruplarıyla ifade edildiği ender dillerden olan Türk dilinde; nasihat ederken, iyi veya kötü dilekte bulunurken, herhangi bir şey anlatırken ve öğretirken vb. hedef bireylerde algılanmasını kolaylaştırmak amacıyla mizahtan da yararlanılarak kullanılan bazı kalıp ifadelerin de oluştuğu görülmektedir. Genellikle kelimelerin gerçek anlamı dışında mecaz anlamıyla kurgulanarak oluşturulan bu kalıp ifadeler ise “deyim” olarak karşımıza çıkar. Türk lehçelerinin

genelinde olduğu gibi Azerbaycan Türkçesinde de gündelik hayatta “atasözü” ve “deyim” sık başvurulan kalıp ifadelerdir.

Aynı dil grubunda yer almasından dolayı Türkiye Türkçesine benzeyen lehçeler arasında olan Azerbaycan Türkçesi, XVI. yüzyılın başında yazı dili olarak karşımıza çıkar (Sevinçli & Akman, 2024, s.596). Bu tarihten önce yazı dili olarak Eski Oğuz Türkçesi içerisinde bulunması da Türkiye Türkçesi ile ortak söz varlıklarının ve benzerliklerin oluşmasında etkili olmuştur (İlker, 1997, s.6). Söz konusu bu ortak söz varlığında da “atasözü” ve “deyimler” de bulunmaktadır. Azerbaycan Türkçesinin söz varlığında diğer dillerin de etkili olduğunu biliyoruz. Kendi yazı diline geçmesiyle birlikte söz varlığında Rusça, Arapça ve Farsça dillerinden de ortak söz varlığı bulundurduğu belirgin bir şekilde hissedilmektedir. Bu durumun bazı atasözü ve deyimlere de yansıdığı görülür.

Azerbaycan Türkçesinin söz varlığı, atasözleri ve deyimler üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan bazıları Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi karşılaştırılmalı şekilde (Barış, 2016) ve (Kurudayıoğlu, 2019), bazıları söz varlığı gruplarında hayvan adları, kadın giysi adları, bitki adları vb. (Delice, 2022), (Ramazanoğlu, 2020) ve (Şahin & Takhirova, 2023) bazıları ise atasözü ve deyimler (Sevinçli & Akman, 2024) ve (Memmedov, 2022) olarak kaleme alınmıştır. Bu çalışmada, Azerbaycan Türkçesindeki dinî anlam taşıyan atasözleri Cəlal Bəydili tarafından ön sözü yazılarak yeniden düzenlenen ve İlham Aliyev’in 12 Ocak 2004 tarihindeki emri ile yayımlanıp, ülke kütüphanelerine hediye edilen *Atalar Sözü* eserinden (Məmmədov, 2004), deyimler ise Seyfettin Altaylı’nın *Azerbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü* eseri (Altaylı, 2005) üzerinden tespit edilmiş ve olumlu-olumsuz anlamlar olarak iki başlık altında değerlendirilmiştir.

4. Atasözleri

4.1. Olumlu Durumlarda Kullanılan Atasözleri

Azerbaycan Türkçesinde genellikle yaratıcının rahmetinden, adaletinden, güzel insan olmaktan ve dine uygun yaşamaktan bahseden, neticesinde ise işlerinin rast gideceğini, haklarını alacaklarını ve umutlu olmalarını nasihat eden atasözleridir. *Atalar Sözü* eserinden derlenen bazı atasözleri şu şekildedir:

AT. Ağaç əkənə rəhmət oxunur. TT. karşılığı “Ağaç ekene rahmet okunur” Doğa sevgisini, ağaç dikmenin önemli olduğunu ve çok hayırlı bir iş olduğunu bildiren ifadedir.

AT. Allah bir qapını bağlayanda bir qapını açar. TT. karşılığı “Allah bir kapıyı kaparsa başka bir kapıyı açar.” Kötü bir durum karşısında ümidi kaybetmemeli, Allah her daim yeni fırsatlar sunar.

AT. Allah dağma baxar qar yağdırar. TT. karşılığı “Allah dağma göre kar verir.” Allah herkese çekebileceği kadar dert verir. Kimseye dayanamayacağı bir zorluk vermez ve her sıkıntının da sabrını verir.

AT. Allah deyən namurad qalmaz. TT. karşılığı “Allah diyen muratsız kalmaz.” Allah’la olan ve ona uygun yaşayan umutsuz olmamalı.

AT. Allah kərimdi, quyusu dərindi. TT. karşılığı “Allah kerimdir, kuyusu derindir” Allah’tan ümidin kesilmemesi gerektiğini, merhametinin ve verebileceklerinin sınırının olmadığını bildiren ifadedir.

AT. Allah haqqı nabaqqa vermez. TT. karşılığı “Allah hakkı haksıza vermez.” Allah hakkı sahibine, haklıya verir. Haksıza hak etmediğini vermez.

AT. Tanrı dəvəyə qanad versəydi, yıxmadığı dam qalmazdı. TT. karşılığı “Allah deveye kanat verseydi, yıkmadığı dam kalmazdı.” Allah’ın yarattığı her şeyde bir hikmet vardır. Her şey yerli yerinde ve ölçülü bir şekilde yaratmıştır.

AT. Bir çörək özün ye, birin də Allah yolunda ver. TT. “Bir çörək (ekmek) kendin ye birini de Allah için ver.” Kendi karnını doyur, ihtiyacını gider ama fazlasını da sadaka olarak ver. Durumu olmayanlara yardım et.

AT. El üzünə namaz qılanın arxası Allahadı. TT. karşılığı “Yüzüne gülüp arkandan iş çevirenlerin hesabı Allah’a kalır.” İki yüzlülüğün ve riyakarlık gizli kalmaz, Allah’ın her şeyi bilir.

AT. Fəndi fəndi kəsər, Allah hər ikisin . TT. karşılığı “Hilebaz hilebazı keser, Allah her ikisini de keser.” İnsanlar birbirlerine karşı hile yaparlar, kandırır fakat Allah hepsinin cezasını verir.

AT. Günü xoş keçənə Tanrı da xoş baxar. TT. karşılığı “Günü güzel geçene Allah da güzel bakar.” Günü ibadetle geçen veya çalışarak, çabalayarak geçen birine Tanrı da güzel bakar.

² Fənd: Hile, tuzak (Akdoğan, 1999, s.291).

AT. Kor leyləyin yuvasın Allah öz əliylə yapar. TT. karşılığı “Kör leyğin yuvasını Allah kendi eliyle yapar.” Bir engeli olana, mağdur olana ve güçsüz kimselere Allah yardım eder.

AT. Tanrının günü bir çuval darıdan da çox. TT. karşılığı “Tanrı’nın günü bir çuval mısırdan daha çok.” Allah’ın günü çoktur ve umut hep var olmalıdır.

AT. Zalıma Allah bəla verər. TT. karşılığı “Zalime Allah bela verir.” Zalim olana, kötülük edene Allah ceza verir. Yaptıklarını yanına bırakmaz.

Azru edilenlerin gerçek olması, duaların kabul edilmesi, zor durumdan kurtulmak ve belalardan uzak durmak için nasihat bildiren bazı atasözleri ise;

AT. Allah möminə hər şeyi bağışlar. TT. karşılığı “Allah mümine her şeyi bağışlar.” Dini bütüne, kendisine yakın olanlara her şeyi verir, hiçbir şeyden mahrum etmez.

AT. Azağın yaxşı gəlir, oxuduğun Quran olsa. TT. karşılığı “Sesin güzel gelir, okuduğunu Kuran olursa.” Gerçekleştirilen eylem dine, ahlak kurallarına uygun ise güzellikle sonuçlanır.

AT. Dəvənin dizini bağla, sonra Allaha tapşır. TT. karşılığı “Devenin ayağını bağla, sonrasını Allah’a emanet et.” Sen çabala ve tedbirini al, sonrasını Allah’a bırak.

AT. Hərəkət səndən, bərəkət Allahdan. TT. karşılığı “Hareket senden, bereket Allah’tan.” Sen çalış ve üzerine düşeni yap. Allah mükâfatını verir.

Azərbaycan Türkçesindeki atasözlerinin bazılarında vatan sevgisi ile dinî terimlerin aynı cümlede kullanıldığı atasözleri de mevcuttur.

AT. Vətənə gəldim, imana gəldim. TT. karşılığı “Vatana geldim, imana geldim.”

4.2. Olumsuz Durumlarda Kullanılan Atasözleri

Kötüyü eleştirmek, haksızı yermek, dine ve Allah’a aykırı hareketin sonucunu bildirmek, uygun olmayan ve dinin tasvip etmediği eylemlerin ardından karşılaşılabilecek olan kötü durumu bildiren ve bazen de alay etme anlamında olumsuzluk bildiren atasözleri de mevcuttur. Bazen de belirli bir olaya değil hayatın geneline atıfta bulunur. Bunlardan bazıları;

AT. Ah-vayla çıxar kasıbın 3canı. T.T. karşılığı “Ah-vah ile çıkar yoksulun canı.” Fakirin yaşadığı sıkıntılı hayatı vurgulamak için, ölürlen de feryat içinde öleceğini vurgulamak için kullanılan atasözü.

AT. Axşamın xeyrindənsə sabahın şəri. T.T. karşılığı “Akşamın hayrındansa sabahın şəri” Akşamın hayrından sabahın şerrinin daha hayırlı olduğunu bildiren ifadedir.

AT. Allah əsilsişə düşürməsin. T.T. karşılığı “Allah asilsizə “soysuza, yalancıya, soyu bozuğa” düşürməsin” şeklinde edilen dua ifadesi.

AT. Allah bu əli o ələ möhtac eləməsin. T.T. karşılığı “Allah bu eli o ele muhtaç eylemesin” Allah kimseye muhtaç etmesin. Muhtaçlığın kötü bir hal olduğunu bildiren ifadedir.

AT. Allah ilanın əməlin bilib, ayağın qarnında yaradıb. T.T. karşılığı “Allah yılanın niyetini bildiği için ayağını karnında yaratmış.” Allah’ın niyetini bildiği her varlığı ona göre yaratır ve donatır.

AT. Allah qarğa deyil ki, göz oya. T.T. karşılığı “Allah karga değil ki göz oysun.” Kötülük yapanları Allah mutlaka cezalandırır fakat bu cezanın farklı şekilde ve başka zaman olabilir.

AT. Allah verməz qara quluna, o da qalar vuruna-vuruna. T.T. karşılığı “Allah vermez kötü kuluna, o da kalır ortada dövüne dövüne.” Allah kötülük yapanlara ve hayırsız eylemlerde bulunanlara istediğini vermez, o da dövüne dövüne ortada kalır.

AT. Bəhs ilə Həvə gədən çöllərdə sərgərdan qalır⁴. T.T. karşılığı “İddia ile Hacca giden çöllerde avare kalır” İddia ve inatla iş yapanlar yarı yolda kalır, pişman olur.

AT. Bismillab deməklə donuz bostandan çıxma⁵. “Bismillah demekle domuz bostandan (bahçeden, tarladan) çıkmaz.” Bir şeyi başarmak için ya da istenilene kavuşmak için mücadele vermek gerektiğini, sadece temenni edip beklememek gerektiğini bildiren atasözüdür.

³ Kasıb: 1) Fakir, yoksul. 2) Tüccar. 3) Mütevazı. 4) Noksan (Akdoğan, 1999, s.524)

⁴ Sərgər: 1) Sersem, şakın. 2) Derbeder, avare.

Sərgərdan galmaq: Yersiz yurtsuz kalmak (Akdoğan, 1999, s.670).

AT. Dini dinara satan molla dindən də olar, dinardan da. TT. karşılığı “Dini paraya satan hoca, dinden de olur paradan da.” Sahtekarlık yapanlar, çıkarını düşünüp hiçbir ahlak kuralını gözetmeyenler en sonunda her şeyini kaybeder.

AT. Halalzada barışdırdı, haramzada qarışdırdı. TT. karşılığı “Helalzade (ahlaklı ve doğru yaşayan imanlı) barıştırdı, haramzade (günahkâr olan, zalim) ortalığı kızıstırıp karıştırdı.” İyi niyetli olanlar güzellik için mücadele eder ve sulha çalışır fakat kötü niyetli olanlar her şeyi bozar ve kötülüğe sebep olur.

AT. Həcdən gələn mən, Məkkədən xəbər verən sən? TT. karşılığı “Haçtan gelen ben, Mekke’den haber veren sen!” İşi bilen ve yapan benim ama sahiplenene ve usta gibi davranan sensin! Yermek anlamında ve şaşkınlık durumunda.

AT. Molla tulıq zurnasıdı, qarnı dolmasa səsi çıxmaz. TT. karşılığı “Hoca tuluk zurnasıdır, karnı doymazsa sesi çıkmaz.” Paragöz ve çıkarıcı hoca (insanlar) menfaatlerini düşünmeden hareket eder.

AT. Musurmanın şərrindən, erməninin paxıllığından⁵, rusun zəvtrasından Allah, sən irəğ elə. TT. karşılığı “Müslümanın şerrinden, Ermeni’nin kıskançlığından, Rus’un yarınından Allah’ım sen uzak eyle.” Olumsuz dinî ve siyasi meseleler temelinde şekillendirilen ve dua olarak söylenir.

AT. Namaz qıla-qıla yıxdın öyümü, indi başlamısan haca getməyə. TT. karşılığı “Namaz kıla kıla yıktın evimi, şimdi başlamışsın haca gitmeye.” Alay ifadesi olarak kullanılır.

AT. Ondan xeyir görən Allahdan bəla çəkər. TT. karşılığı “Ondan (helal olmayan, yanlış) hayır gören Allah’tan bela çeker.” Hayırsız ve Allah’ın hoşuna gitmeyecek bir işten kazanç elde eden sonunda bela çeker.

AT. Oruc tutma, namaz qılma, işin belə rast gətirsin! TT. karşılığı “Oruç tutma, namaz kılma, işin böyle rast gitsin!” Eleştiri ve iğneleyici ifade bildiren atasözüdür.

AT. Oruc tutmayanın oğluna Ramazan adı qoyarlar. TT. karşılığı “Oruç tutmayanın oğluna Ramazan adını koyuyorlar.” Eleştiri, şaşkınlık ifadesi bildiren atasözüdür.

⁵ Paxıl: Hasis, cimri.

Paxıllıq: Kıskançlık, çekemezlik (Akdoğan, 1999, s.624).

AT. Pilovun yağlısın yeyən yaxşı Fətihə oxuyor. TT. karşılığı “Pilavın yağlısını yiyen güzel Fatiha okuyor.” Din istismarcılarına ve gönlü hoş edilmeden işini yapmayanları tarif ederken.

AT. Vuran öküzə Allah boynuz verməz. TT. karşılığı “Vuran öküzə Allah boynuz vermez” Allah yarattıklarının huyuna göre özellik verir.

AT. Təri qarğıyanı peyğəmbər əsası ilə döyər TT. karşılığı “Allah’a karşı geleni, başkaldıranı peygamber asası ile döyer.” Allah’a karşı gelenin sonunun felakettir.

AT. Yox yerdən Əzrayıl da can almaz. “Yok yerden Azrail de can almaz.” Durduk yere hiçbir şeyin olmaz, her şeyin bir nedeni vardır.

5. Deyimler

5.1 Olumlu Durumlarda Kullanılanlar

Genellikle güzel bir durumu, yeri, varlığı veya nesneyi tarif ederken, iyi dileklerde temennisinde anlamı güçlendirmek için mizahtan ve kelimelerin mecaz anlamından faydalanılarak oluşturulan ifadelerdir. Seyfettin Altaylı’nın *Azərbaycan Türkçəsi Deyimler Sözlüğü* eseri üzerinden tespit ettiğimiz bazı deyimler şu şekildedir.

AT. Abi xəmzəm. TT. karşılığı “1) Məkkə’de kutsal kabul edilən kuyunun adı. 2) Klasik şüürdə şarap.”

AT. Allah alıb qucağına. TT. karşılığı “Şansı yaver gidiyor, hep başarıyor, Tanrı yardım ediyor.”

AT. Allah bağışlasın. TT. karşılığı “Allah bağışlasın.” 1) Tanrı kazadan beladan korusun. 2) Özür dileyen veya kötü bir şey yapan insanın özüne karşılık olarak kullanılan ifade.

AT. Allah balam deyib. TT. karşılığı “Allah yürü kulum demiş.” Şansı yaver gidenler için kullanılır.

AT. Allah kömək eləsin. TT. karşılığı “Allah yardımcın olsun.” Çalışan veya zor durumda olan birine söylenir.

AT. Allah başacan eləsin (yarıtsın). TT. karşılığı “Allah tamamına erdirdi” Birlikte ömür sürdüresiniz, birlikte saçlarınız ağarsın.”

AT. Allah bir tük⁶ əskik eləməsin. TT. karşılığı “Allah bir tüyden eksik eylemesin” Allah yardımcın olsun anlamında bir alkış ifadesi.

AT. Allah bəndə⁷si TT. karşılığı “1) Zavallı, fukara, kimseye zararı dokunmayan, yumuşak başlı, mümin insan. 2) Herhangi bir kimse.”

AT. Baş salamatlığı TT. karşılığı “1) Baş sağlığı. Yakını ölen birine veya aileye teselli verme, sabır dileme ifadesi. 2) Rahatlık, huzurlu olma, herhangi bir rahatsızlık vermeyen durum.”

AT. Başını yerə döymək TT. karşılığı “İbadet etmek, secde etmek, namaz kılmak.”

AT. Əli duada olmaq TT. karşılığı “Tanrı’ya dua etmek için el açan kimse.”

AT. Fələkdən bac⁸ (kam) almaq TT. karşılığı “Felekten haraç almak” Muradına ermek, istediğine kavuşmak.

AT. Goru nurla dolsun TT. karşılığı “Mezarın nurla dolsun.” İyi dilek, temenni duasıdır.

AT. Haqq`dan yamanlıq görməyədən TT. karşılığı “Allah’tan kötülük görməyesin.” Sana kötülük veya bela yollamasın anlamında.

AT. Haqq`ın qapısı üzünə açıq olsun TT. karşılığı “Allah’ın kapısı yüzüne açık olsun” Yüzüne gülsün, sana yar ve yardımcı olsun.

AT. Halal süd əmmiş TT. karşılığı “Helal süt emmiş.” Kişilikli, karakterli kimselere bir övgü anlamında kullanılan ifadedir.

AT. Hüzn⁹ yerinə gitmək. TT. karşılığı “Matem yerine gitmek” Üzüntü yerine ölen birisi için giderek yakınlarına başsağlığı vermek, taziyede bulunmak için yas yerine (cenaze evine) gitmek.

AT. Xudabafiz eləmək TT. karşılığı “Allah’a ısmarladık, hoşça kal anlamında.”

⁶ Tük: Tüy (Akdoğan, 1999 s.750)

⁷ Bəndə: Hizmetçi, köle (Akdoğan, 1999, s.82).

⁸ Bac: Haraç (Akdoğan, 1999, s.53).

⁹ Hüzn: Matem yeri, yas meclisi (Akdoğan, 1999, s.478).

AT. Xəyir dua demək (eləmək, vermək). TT. karşılığı “Hayır dua etmek” Birisine mutluluk, saadet arzulamak. Bir işin güzel sonuçlanmasını dilemek.

5.2. Olumsuz Durumlarda Kullanılanlar

Kötü bir durumu tasvir etmek, sonucunun hayırsız olacağı bir eylemin vahametini ortaya koymak, kötü dilekte bulunmak anlamlarında kullanılan ve kelimelerin mecaz anlamları ile oluşturulan ifadelerdir.

AT. Allah (səna) ağıl (ağıl fikir) versin TT. karşılığı “Allah sana akıl fikir versin.” Akılsızca iş yapan, düşünmeden hareket eden veya konuşanlar için söylenir.

AT. Allah axırını xeyir eləsin TT. karşılığı “Allah sonunu hayır etsin.” Sonucu tehlikeli görünen bir iş için veya işleri kötü giden birisi için söylenir.

AT. Allah Allahlaq`la day öyrədirik TT. karşılığı “Zor bir işin yoluna konması esnasında birinin çıkıp işi berbat etmesi anında söylenen ve memnuniyetsizliği bildiren bir ifade.”

AT. Allah başına daş salsın TT. karşılığı “Allah başına taş yağdırsın.” Bir beddua, ilenme ifadesi.

AT. Boğazından çıxarmaq TT. karşılığı “Nasip olmamak, kismet olmamak.”

AT. Canbəsar olmaq TT. karşılığı “Ölürken koparılan yaygaradan dolayı canı çıkmamak ve azap çekmek.”

AT. Cəhənnəm qarışığı. TT. karşılığı “Cehennem karışığı.” Yahudi ile Ermeni'nin evlenmesi sonucu doğan çocuk.

AT. Cəhənnəm oduna giriftar olasan TT. karşılığı “Cehennem ateşine giriftar olasın.” Cehennemde yanasın, beddua.

AT. Dəftəri qara gündə yazılmaq TT. karşılığı “Defteri kara yazılmak.” Kaderi kötü yazılmak.

AT. Əzrayıl ilə əlbə yaxa olmaq TT. karşılığı “Azrail ile yaka paça olmak.” Ağır hastalık geçirmek.

AT. Fatibəsi ilk axşamdan oxunmaq TT. karşılığı “Fatıha'sı ilk akşamdan okunmak.” İş çoktan bitmiş olmak. Hakkındaki kötü karar en baştan verilmek.

AT. *Heç peyğəmbərin qoyununu başacan otarmayıb* TT. karşılığı “Hiçbir işi sonuçlandıramamış. Her şeyi yarım bırakmış.”

AT. *Hansı peyğəmbərə qulluq edəcəyini bilməmək*. TT. karşılığı “Hangi peygambere kulluk edeceğini bilmemek.” Kimin sözünü dinleyeceğini bilmemek anlamında kullanılır.

AT. *Heç peyğəmbərin qoyununu başacan otarmayıb*. TT. karşılığı “Hiç Peygamberin koyununu sonuna kadar toplamadı” Hiçbir işi sonuçlandıramamış. Her şeyi yarım bırakmış.

AT. *Kâfir balası (oğlu) kâfir* TT. karşılığı “Kâfir oğlu kâfir.” Bir hakaret ve beddua ifadesidir.

AT. *Küfr danışmaq* TT. karşılığı “Küfr söylemek.” Allah’ı, dini inkâr etmek. Tahkir etmek.

AT. *Murdar etmək (eləmək)* TT. karşılığı “Murdar etmek, eylemek.” İslam dinine göre temiz ve helal kabul edilen şeyi kirletmek, lekelemek.

AT. *Şaxsey¹⁰ gəlmək (təpmək, vurmaq)* TT. karşılığı “Önemli ve sevilen bir kimsenin yasında veya Muharrem ayının 10. günü Hz. Hüseyin’in şهادetinden dolayı yas tutarak saçını başını yolmak, feryat etmek.”

AT. *Zünnar¹¹ bağlamaq*. TT. karşılığı “İslam dinini terk edip Hristiyan olmak.”

Azərbaycan Türkçesinde bazı genel durumların ifadesi için de deyimler kullanılmaktadır. Bunlardan bazıları;

AT. *Xaç asmaq (salmaq)* TT. karşılığı “Haç asmak (salmak).” Hristiyan dinini kabul etmek. Hristiyan olmak.

AT. *Xaç çəkmək (vurmaq)* TT. karşılığı “Haç çekmek, vurmaq.” İstavroz çıkarmak. Sağ elin üç parmağını birleştirerek ucunu alınına, göğse, sol ve sağ omuza yakın yere vurarak yapılan dini ayin.

¹⁰ Şaxsey: Şah Hüseyin (Akdoğan, 1999, s.695)

¹¹ Zünnar: Kuşak, kemer (Akdoğan, 1999, s.834)

AT. Xaç suya salmaq T.T. karşılığı “Suya Haç atmak.” Hristiyanlar, Hz. İsa’nın idam edilmesi olayını anmak için ocak ayının 6. ve 19. günleri arasında hacı suya atmak şeklinde ayin yapmak.

Sonuç

Çalışmamıza konu olan dinî anlamdaki atasözlerinde, Allah’ın adaleti, bereketi ve rahmeti ile sıkıntılardan kurtulmayı, ferahlığa kavuşmayı işaret edenler, güzel işler yapmanın, ahlaklı olmanın ve Allah’ın istediği gibi bir kul olmanın neticesinde haklarının teslim edileceğini, istediklerinin gerçekleşeceğini ve umutsuz olmamalarını nasihat edenler “Olumlu Durumlarda Kullanılan Atasözleri” başlığı altında verilmiştir. Kötüyü eleştiren, haksızı yeren, dine ve Allah’a aykırı hareketin sonucunu bildiren, uygun olmayan ve dinin tasvip etmediği eylemlerin ardından karşılaşılabilecek olan kötü durumu tasvir eden, bazen de alay etme anlamında kullanılan atasözleri ise “Olumsuz Durumlarda Kullanılan Atasözleri” başlığı altında verilmiştir.

Deyimlerde ise güzellikleri vurgulayan, iyi dilekler sunmak ve dua amacıyla mecaz anlamlardan ve mizah anlayışından faydalanılarak söz varlığına yerleşenleri “Olumlu Durumlarda Kullanılanlar” başlığı altında değerlendirilmiştir. Kötü bir durumu anlatan, sonucunun felaket ile sonuçlanacağını belirten, kötü dileklerde bulunulan ve beddua anlamında kullanılan deyimleri ise “Olumsuz Durumlarda Kullanılanlar” başlığı altına değerlendirilmiştir.

Türk toplum anlayışında yaşantısı ve konumu gereği tecrübesine inanılan, Türk töresi gereği sorgusuz saygının ve hürmetin kabul gördüğü ataların, deneyimlerini diğer bireylere ve gelecek nesle aktarmasının aracı olarak atasözleri büyük öneme sahiptir. Olumlu ve olumsuz yaşantıların birikimidir. Güzellikle ve hayal kırıklığıyla deneyimlenen hayatın gençlere öğütlenmesinde başarılı bir aktarma aracıdır. Anlatılmak istenileni güçlendirmek maksadıyla mizahi özelliklerden de yararlanan ve nasihat amacıyla kullanılan bir başka aracı da deyimlerdir. Hayatın güzel, acı, heyecanlı, stresli, iyi, kötü vb. her yönünü olumlu ve olumsuz ifadelerle aktarımı ve temelinde nasihat amacı da taşıyan ifadelerdir.

Atasözleri ve deyimler, Azerbaycan Türkçesinde çeşitli etkenlere bağlı olarak zaman içerisinde şekillenmiştir. Bu etkenler arasında en önemli olanlardan birisinin de din olduğu bilinmektedir. Bu amaçla Cəlal Bəydili’nin *Atalar Sözü* eserinden dinî anlamda kullanılan atasözleri ve Seyfettin Altaylı’nın *Azerbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü* eserinden ise deyimler tespit edilmiş, yaygın kullanımda olanlar çalışmada

verilmiştir. Atasözlerine ve deyimlere dinî anlamlar yüklemenin sebebi olarak elbette Azerbaycan Türklerinin dine olan bağlılığı olarak düşünebiliriz. Fakat toplumun genel dini olan İslam'ın dışında çok az da olsa Hristiyanlık dini ile de alakalı bazı atasözlerinin ve deyimlerin olduğu görülmüştür. Söz konusu atasözü ve deyimler yerme ve beddua anlamında olmayıp genel durum tespiti olarak kullanıldığı görülmüştür.

Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi söz varlığında bazı ortak atasözü ve deyimlerin varlığı görülmektedir. Bazılarının tamamen benzerlik gösterdiği bazılarının ise Azerbaycan Türkçesinin fonetik özellikleri sebebiyle hemen hemen aynı olduğu tespit edilmiştir.

Kısaltmalar

AT: Azerbaycan Türkçesi

TT: Türkiye Türkçesi

bk: Bakınız

Kaynakça

Akdoğan, Y., (1999). *Azerbaycan Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Büyük Sözlük*. İstanbul: Beşir Yayınevi

Akbarova, E., (2023). XX. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'da Alfabe Tartışmaları. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, 7(2), s. 481-491.

Altaylı, S. (2005). *Azerbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Prestij Matbaası.

Altaylı, S. (2010). Atasözü ve Deyimler Arasındaki Farklar. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 25(25), s. 152-134.

Bağrıaçık, Y.I. (2024). Batılı Değerlerin Doğulu Temsilcisi: Mîrzâ Feth Ali Ahundzâde. *Dünya Dilleri, Edebiyatları ve Çeviri Çalışmaları Dergisi* 5(1), s. 18-42

Barış, G. (2016). *Azerbaycan Türkçesinin Söz Varlığının Türkiye Türkçesi İle Karşılaştırılması*. (Yüksek Lisans Tezi). Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çapcıoğlu, İ., & Alpay, A. (2022). Gemişten Geleceğe Din ve Türklerin Din Anlayışı. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*(101), s. 457-478.

Çolak, M. (2018). Türkçenin Söz Varlığında "Kılıç". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7(4).

Delice, T. B. (2022). Azerbaycan Türkçesi Söz Varlığında Hayvan Adlarına Yüklenen Anlamlar. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 22(2), s. 425-466.

Fahri, E. (1997, Şubat 15). Ayna. *Azerbaycan'da Çıkarılan Haftalık Gazete*. Bakü.

Göçerli, F.G. (1971). *Muasıf Dindarın Manevi Alemi*. Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı.

İlker, A. (1997). *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil*. Ankara: Türk Dil Kurumunu Yayını.

Karaörs, M. (1999). Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesinin Kelime Grupları, Cümle ve Cümle Çeşitleri (Sentaks) Bakımından Karşılaştırılması. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 44(1996), s. 129-144.

Kurudayıoğlu, M. (2019). Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı Bakımından Karşılaştırılması. XIV. *Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı*, (s. 324-334). Bakü.

Memmedov, R. (2022). Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi'nde Ortak Kullanılan Atasözlerinin Konuları Üzerine. *Korkut Ata Türkîyat Araştırmaları Dergisi*(8), s. 151-163.

Məmmədov, C. B. (2004). *Atalar Sözü*. Bakı: Öndər Nəşriyyat.

Ramazanoğlu, M. K. (2020). Azerbaycan Türkçesindeki Kadın Giysi Adları Üzerine Bir İnceleme. *Küllîye*, 1(1), s. 127-152.

Paşazade, A. (1991). *Kafkas'ta İslam*. Bakü. Azerbaycan Devlet Neşriyatı.

Ramazan, M.K. (2020). Azerbaycan Türkçesindeki Kadın Giysi Adları Üzerine Bir İnceleme. *Küllîye* 1(1), s. 127-152.

Rezaei, M., (2018). Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi Arasında Bulunan Fonetik Farklılıkları, *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, 2(2), s. 59-75.

Sevinçli, V., & Akman, H. (2024). Tarama Sözlüğü ve Azerbaycan Türkçesindeki Ortak Deyimler. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(37), s. 583-600.

Şahin, H., & Takhirova, R. (2023). Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde Renk Adlarıyla Kurulan Bitki Adları Üzerine. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 133(263), s. 271-282.

Şemsizade, N. (1996). *Azerbaycan İdeolojisi*. Bakü. Sabah Neşriyatı.

Taştan, A. (2003). Azerbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma. *Bilig* (25), s. 1-93.

Tekin, T., (1997). *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*. Ankara. Simurg Yayıncılık

Velihanlı, H. (1993). *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*. Bakü. Azerbaycan Devlet Neşriyatı.

Çağatay Hanlığı'nın Sosyal ve Kültürel Yapısı Üzerine

On the Social and Cultural Structure of Chaghatai Khanate

Fatih ORTA*

Öz

Çağatay Hanlığı, Türkistan'da kurulan ve bu bölgeyi idare eden bir Moğol devletiydi. Kurulduğu bölge itibariyle zaman içerisinde Moğol kimliğinde değişimler yaşamıştır. Moğollar yerleşik hayata karşı olumsuz yaklaşımlar da Çağatay hükümdarları bir süre sonra Türkistan'daki şehir kültüründen etkilenmiştir. Bu durum, on dördüncü asrın ortalarında, Çağataylıların başta din ve dil olmak üzere çeşitli alanlarda bir dönüşüm geçirmesine neden olmuştur. Bu makalede Çağatay Hanlığı'ndaki nüfus yapısı, aristokrasinin durumu, kadınların idare ve toplumsal hayattaki konumu, şehircilik anlayışı, dini hayat ve dil gibi alanlarda sosyal ve kültürel yapının temel özellikleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Hanlığı, Moğol, Din, Şehircilik, Türkistan.

Abstract

The Chaghatai Khanate was a Mongol state established in Turkestan and administering this region. Due to the region where it was founded, it experienced changes in Mongol identity over time. Although the Mongols had a negative attitude towards sedentary life, the Chagatai rulers were soon influenced by the urban culture in Turkestan. In the mid-fourteenth century, this led to a transformation of the Chaghataians in various fields, especially in religion and language. This article will focus on the main features of the social and cultural structure in the Chaghatai Khanate in areas such as population structure, the status of the aristocracy, the position of women in administration and social life, urbanism, religious life and language.

Keywords: Chaghatai Khanate, Mongol, Religion, Urbanism, Turkestan.

* Dr., Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: fatihortaa@gmail.com, Orcid: 0000-003-1292-5249

Giriş

Çağatay Hanlığı, kabaca, Maveräünnehir ve Doğu Türkistan bölgelerini idare eden bir Moğol devletiydi. Cengiz Han, ölmeden önce ülkesini dört evladı arasında taksim etti. Bu taksimatta Çağatay Han'ın hissesine Maveräünnehir, Harezm'in bazı bölgeleri, Uygur toprakları ile Sind'e kadar olan topraklar bırakıldı.¹ Devletin adı, Cengiz Han'ın oğlu Çağatay Han'dan gelmektedir. Çağatay Hanlığı'nın siyasi tarihinin önemli bir kısmı Büyük Hanlık'ın gölgesi altında bulunarak geçti.² Bu durumun oluşmasının Çağatay Hanlığı'nın sınırlarının belirgin olmaması, merkeze yakın olması, iç istikrarsızlıklar gibi bazı sebepleri bulunmaktadır. Bundan dolayı Mustafa Kafalı, Çağatay Han'ın kağanlığa bağlı umumi vali olarak değerlendirmektedir.³ Bu durumun, Çağatay Hanlığı'nın tarihî seyrini derinden etkilediği görülmektedir. Çağatay hanları, zaman zaman, merkezden kopma ve müstakil hareket etme mücadelesi verdiler. Fakat bu mücadele istenen neticeleri vermedi. Diğer Moğol ulusları merkezden kopmayı başarırken Çağatay Hanlığı coğrafi yakınlığın da tesiriyle bunu başarmak noktasında zayıf kaldı.

Bu çalışmada, ana hatlarıyla Çağatay Hanlığı'nın toplumsal yapısının nasıl olduğu üzerinde durulacak, Çağataylı kimliğinin teşekkülü ve geçirdiği evreler ile Çağatay nüfusu ve sosyal yapısı incelenecektir. Modern devletlerde olduğu gibi orta zamanlarda faaliyette bulunan devletlerin belirli bir sosyal gruba bağlı olduğu ve hatta en başta onların çıkarlarını gözettiği görülmektedir. Çağatay Hanlığı'ndaki Moğol aristokrasisi bunun bir tezahürüdür. Bu yüzden burada Çağatay Hanlığı'nda Moğol aristokrasisinin konumunun ne olduğu ve onların devleti nasıl etkilediği ele alınacaktır. Yine burada üzerinde duracağımız konulardan birisi de Hanlık dahilindeki dinlerin neler olduğu ve hanların bu dinlere nasıl yaklaştıklarını irdeleyeceğiz.

1. Çağatay Ulusunun İnşası

* Dr., fatihortaa@gmail.com, ORCID: 0000-003-1292-5249

¹ Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk & Türk'ün Soyağacı*, Haz. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020, s. 115; Şeyh Muhammed Bek b. Yar Muhammed b. Hoca Muhammed, *Tarih-i Selatin-i Tatar*, Çev. M. Akif Erdoğan, Ayşe Değerli, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020, s. 29; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2018, s. 472, 485.

² Bu konuda şu çalışmaya bkz. Çetin Kaya, *Çağatay Hanlığı-Büyük Moğol Kağanlığı Arasındaki Siyasi İlişkiler (Başlangıcından 1320 Yılına Kadar)*, Post Yayınevi, İstanbul, 2023.

³ Mustafa Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1220-1345)*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2005, s. 76.

Ulus, Moğolca bir kelimedir. Moğolların bir siyasi çatı altında yaşamasını ifade eden bir kavramdır. Cengiz Han'dan önce de mevcut olan bu sistem, onunla beraber daha da sistematik ve gelişmiş bir yapıya kavuşmuştur. Hodong, Moğol İmparatorluğu'nun yapısını anlamının yolunun ulus kavramından geçtiğini düşünmektedir.⁴ Cengiz Han'ın baş hatunu Börte'den doğan çocukları Cuci, Çağatay, Ögedey ve Tuluy'a bozkır-orman kuşağındaki toprakları taksim etmesiyle ulusların temelleri atılmıştır⁵ Onlar, kendilerine tahsis edilen arazi ve halklar üzerinde otorite sahibi olmuşlardır. Zamanla bu uluslar müstakil hareket etmeye başlamıştır. Moğol birliği, zaman zaman iktidar kavgaları gibi iç çekişmelerle sarsılsa da uzunca bir süre devam etmiştir. Tuluy'un oğlu Kubilay Han'ın ölümünden sonra bir müddet daha devam etse de artık Moğol ulusları arasındaki ayrılıklar kesinleşmiştir. İlhanlılarda Gazan Han'ın darp ettirdiği paralarda Büyük Han'ın adını çıkartması bu durumun bir delilidir.⁶

Her ulus kendi hakimiyeti altındaki bölgelerde yükselmiştir. Ayrıca bunlar, bölgelerinin kültürel yapılarından da etkilenecek zamanla Moğol kimliklerinin yanına bu bölgelerden kazandıkları özellikleri de eklemişlerdir. Dolayısıyla her ulusun yönetimi, sosyal ve ekonomik yapısında ortaklıklar olduğu kadar farklılıklar da mevcuttur.

Çağatay Ulusu'nda yaşayan halkların yaşantısına bakıldığında hayvancılık eksenli bir yaşam tarzının takipçisi oldukları görülecektir. Bundan dolayı Çağatay Ulusu tarif edilirken bu özellikleri dikkate almak gerekmektedir. Mustafa Kafalı'ya göre, Çağatay Hanlığı, Türkistan'ın şehir dışı hayatına hâkim olduğu için Çağatay Ulusu kavramı da şehirde ikamet etmeyen, yaylak-kışlak hayatını yaşayan ve hayvancılıkla geçinen kır nüfusunu karşılamaktadır.⁷ Bundan dolayı Çağatay kimliğini bu sosyo-ekonomik düzlemi dikkate alarak açıklamak gerekmektedir.

⁴ Kim Hodong, "Formation and Changes of Uluses in the Mongol Empire", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, S. 62, 2019, s. 269.

⁵ Peter Jackson, "From Ulus to Khanate: The Making of the Mongol States c. 1220 - c. 1290.", *The Mongol Empire and Its Legacy*, Ed. Reuven Amitai Press, David Morgan, Brill, Leiden-Boston-Köln, 1999, s. 13.

⁶ Jackson, "From Ulus to Khanate: The Making of the Mongol States c. 1220 - c. 1290.", s. 14.

⁷ Kafalı, *Çağatay Hanlığı*, s. 36.

Bozkırdaki hâkimiyet anlayışına göre, halk üzerinde hâkimiyet kurulduğu takdirde toprak üzerinde de hâkimiyet tesis edilmekteydi.⁸ Bu düşünce ve anlayış, bozkırda teessüs etmiş ve faaliyette bulunmuş siyasi organizasyonların hemen hemen hepsinde mevcut bir durumdur. Moğolların lideri Cengiz Han, hükümdarlığı boyunca boyunduruğu altına almayı başardığı halkları ve bölgeleri, varisleri arasında taksim etmiştir. Cengiz Han'ın bu taksimatı, yukarıda zikrettiğimiz düşünce ile uyum içerisinde gerçekleşmiştir.

Çağataylılar, kendilerini diğer Moğollardan daha farklı görmüşlerdir. Bunun en başında Cengiz Han'ın Çağatay'ı Yasak'tan sorumlu tutması gelmektedir.⁹ Bunun Çağatay ulusuna manevi motivasyon sağladığı ortadadır. Bundan ötürü Yasak'ı herhangi bir dinden daha üstte görmüşlerdir. Ayrıca Cengiz Han'ın “keçe çadırlarda yaşayanları” yönettiğini ifade etmesi ile Çağataylıların konargöçer yaşantısı arasından bir bağlantı vardır. Onlar bu söz üzerine, Çin'deki ve İran'daki kardeşlerinin aksine şehirlerle aralarına mesafe koymuşlardır.¹⁰ Zikredilen hususlar Çağatay Hanlığı'nda İslamiyet'in yayılmasına da ket vurmuştur. Bunlar Çağatay kimliğini yansıtan başat unsurlardır. Çağatay ulusu bu unsurlar üzerinde yükselmiştir.

Çağataylı, esasen, Çağatay Han'a bırakılan topraklarda ona ve onun ardından iktidara gelenlere bağlı olarak yaşayan Moğol tebaasını ifade etmektedir. Bunun haricinde Çağatay hanlarının askeri gücünü oluşturan Maveraünnehir'in Türk yahut Türkleşmiş konargöçer halkları da Çağataylı olarak tesmiye edilmiştir.¹¹ Timur'un iktidara gelmesi sonrasında onlardan da zaman zaman Çağataylı olarak bahsedilmiştir. Çağatay Hanlığı'nın inhitatını müteakip Çağataylılar, muhtelif Türk boyları arasında kendilerine yer bulmuşlar ve zamanla onlarla kaynaşmışlardır. Çağatay Hanlığı'nın yıkılması sonrasında da Çağatay kimliği karşımıza çıkmaktadır. Timur ve ardılları zamanında da Çağatay kimliği, onları tavsif etmek maksadıyla kullanılmıştır.

2. Nüfus Yapısı

⁸ Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, Çev. Yahya Kemal Taştan, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 17.

⁹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2022, s. 94.

¹⁰ Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia-Oxford, 2010, s. 189.

¹¹ Janos Eckmann, “Çağatay Dili Hakkında Notlar”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 1958, s. 116.

Çağatay Hanlığı, zıtlıkların bir araya gelmesiyle teşekkül etmiş siyasi bir yapıdır desek herhalde zorlama olmayacaktır. Hanlık, tarihi boyunca, her zaman zıt unsurların karşı karşıya geldiği bir görünüm arz etmektedir. Bir tarafta bozkır dünyası ve muhafazakâr Moğollar ile diğer tarafta şehir yaşıntısı ve şehirli Türkler-Moğollar arasındaki çatışma hali, Çağatay Hanlığı'nın tarihi boyunca gündemde kalmaya devam etti. Bu sosyolojik vakıanın Çağatay Hanlığı tarihine yön verdiği görülmektedir. Ruysbroeckli Willem, Möngke Han'ın yanına gitmeye çalışırken yolu Çağatay Han'ın topraklarından da geçer. O, bu yolculuğunda Çağatay Han'ın ordasını gözlemleme imkanı da bulmuştur. O, Çağatay Han'ın ordasını şöyle tasvir eder:

“Ertesi gün Scacatai’ın [Çağatay] üstlerine konutlar yüklenmiş arabalarıyla karşılaştığımızda, sanki büyük bir kent bana doğru ilerliyormuş gibi hissettim. Öküz, at ve koyun sürülerinin büyüklüğü beni daha da şaşırttı. Ama sürüleri süren çok az adam gördüm. Bunun üzerine onun emrinde kaç kişi olduğunu sordum ve beş yüzden fazla olmadığını öğrendim; bunların yarısını diğer kamp yerinde geçmiştik.”¹²

Çağatay Hanlığı'nda nüfusun en önemli kesimini Moğollar oluşturmaktadır. Moğollar, şehirlerden ziyade hayvanlarını otatabilecekleri alanlarda ve tabii ki şehirden uzak yerlerde yaşarlardı. Çağatay hanları da yönettikleri Moğollar gibi şehir hayatına uzaktılar. Buna karşın şehirlerde ikamet eden Moğolların olmadığını söyleyemeyiz. Çünkü ticaretle iştigal eden Çağataylı Moğollar da vardır. Çağatay Hanlığı coğrafyasında, asırlardır her ne kadar Türkler ve Moğollar ikamet etse de, Türk olmayan unsurlar da yaşamıştır. Eski Soğd ve İran halklarının bakiyesi olan halklar genellikle şehirlere yerleşmiştir.¹³

Cengiz Han, ölmeden önce muhtelif Moğol boylarının yöneticilerini Çağatay Han'ın hizmetine tahsis etmiştir. Barlas, Celayır, Suldus, Uygur, Bagarin gibi boylar, Çağatay Hanlığı'nın insan unsurunun temelini teşkil etmiştir. Hanlık kurulduktan sonra da mezkur boylar nüfusun önemli bir kısmını oluşturmuştur.¹⁴ Tabii ki Çağatay Han'ın hissesine düşen halklar bunlardan ibaret değildi. Moğol fütuhâtı ile ele geçirilen Türkistan şehirleri ve halkları da onun idaresine verilmiştir. Bu topraklar genel olarak Türkler ve

¹² Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk*, Çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 113.

¹³ İsenbike Togan, “Günümüz Tarih Yazımında Çingis Han ve Moğollar”, *Tarih ve Kurğu*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2022, s. 375-376.

¹⁴ Kaya, *Çağatay Hanlığı-Büyük Moğol Kağanlığı Arasındaki Siyasi İlişkiler*, s. 96.

İranlılardan müteşekkildir. Bunlara Moğollar da eklediği zaman Çağatay Hanlığı'nın kozmopolit bir yapıya sahip olduğu görülecektir.¹⁵

Çağatay sahasında yaşayan bir diğer demografik unsur Türklerdir. Türkler, Moğol istilasından ve Çağatay hâkimiyetinden önce de Çağatay topraklarında ikamet ediyorlardı. Bundan dolayı nüfusun ciddi bir kesimi Türklerden oluşmaktaydı. Uygur toprakları olan Doğu Türkistan şehirleri ve Maverâünnehir toprakları, asırlardır Türklerin yaşam alanıydı. Türklerin nüfus olarak, bu mıntikalarda, Moğollardan fazla olması zaman içerisinde Moğolların Türkleşmesinin önünü açan en büyük etmenlerden birisi oldu. Türkler, XIV. yüzyılın ortalarına kadar Çağataylıları Türkleştirmeye ve İslamlaştırmaya muvaffak oldular.¹⁶

Türkler ve Moğollar hariç tutulduğunda Çağatay Hanlığı sınırları içerisinde İran, Çin, Sogd ve Avrupa gibi farklı bölgelerden gelen kişilere de rastlamak mümkündür. Fakat bunlar genel nüfus içerisinde çoğunluk oluşturmamakta olup küçük bir kesimi teşkil etmektedir. Bu unsurların Çağatay coğrafyası içerisinde yaşamaları, ticari ve dinî faaliyetlerle ilişkilidir. İpek Yolu'nda konuşlanan Çağatay şehirlerine muhtelif milletlerden insanlar ticaret yapmak adına bir araya gelmekteydi.

Bu noktada Schamiloglu'nun tespitleri oldukça önemlidir. Ona göre, Çağatay Hanlığı içerisinde kalan eski yerleşik merkezler, Moğol fetihleriyle birlikte artan göçebe nüfustan uzakta gelişmeye devam etmiş, akabinde bu göçebe fatihler tedricen yerleşik hayata geçtiler.¹⁷ Bu yerleşik kültürlerle temas ve bunun sonucunda da yerleşik hayata geçiş, aynı zamanda Moğolların Türkleşmesi sürecini de beraberinde getirdi. Boris Y. Vladimirtsov, batıya giden Moğolların benliklerini kaybetmeleri, Moğol aristokrasisinin İslamiyet'e geçmesi ve aşamalı olarak İslam şehir medeniyetini kabul etmeleriyle açıklamaktadır.¹⁸ Çağatay Hanlığı'nda karşılaştığımız Türkleşme sürecinin bir

¹⁵ Sevinç Ulaşova, "Çağatay Hanlığı'nda Etnik Cereyanlar", *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildirileri (30 Eylül-04 Ekim 2013)*, C. 4, Ed. Mustafa Özkan, Enfel Doğan, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 921-922.

¹⁶ Baymirza Hayit, *Türkistan & Rusya ile Çin Arasında*, Çev. Abdülkadir Sadak, Otağ Yayınları, Ankara, 1975, s. 1

¹⁷ Uly Schamiloglu, "Karşının Güzellikleri", Çev. Ali Berktaş, Semerkand 1400-1500 & Timur'un Vaba Kenti: Bir İmparatorluğun ve Bir Rönesansın Kalbi, Der. Vincent Fourniau, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 187.

¹⁸ Boris Yakovleviç Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilâtı*, Çev. Abdülkadir İnan, TTK, Ankara, 1995, s. 185.

benzeri Cuci ulusunda da karşımıza çıkmaktadır. Altın Orda Hanlığı, otoritesi altındaki Türk nüfusun yoğunluğu, İslam dinini etkisi gibi saiklerin etkisiyle Türkleşmişlerdir.

3. Yasa'nın Muhafızları: Çağatay Hanlığı'nda Moğol Aristokrasisi

Tarih boyunca hemen hemen bütün toplumlarda aristokrasinin izleri görülmüş ve siyasi organizasyonlarda idare ile aristokrat zümre arasında organik bir bağ mevcuttu. Antik dönemlerde Yunan, Mısır, Hint gibi muhtelif coğrafyalarda aristokratik uygulamaların ilk örnekleri görülmektedir. Tabii ki bu bölgelerdeki aristokratik yapı her bölgenin ihtiyaçları özelinde şekillenmektedir. Dolayısıyla bu çerçeveden baktığımızda Moğol toplumunun da kendisine mahsus aristokratik bir yapısı bulunmaktaydı.

Cengiz Han'ın soya ve asalete büyük bir saygısı vardı fakat bunlar tek başına yeterli değildi. Cengiz Han, ailevi mirasın getirdiklerine baktığı gibi başarıların da taltif edilmesi gerektiği kanaatindeydi. Jack Weatherford, Cengiz Han'ın erdem, sadakat ve başarıya istinat eden yeni bir sistem kurduğunu düşünmektedir.¹⁹ Bundan dolayı Moğol toplumu ve devlet yapısı içerisinde yükselmenin çerçevesi de çizilmektedir. Çağatay Hanlığı'ndaki Moğol aristokrasisi, askeri kuvvete dayanmaktaydı. Cengiz Han'ın Çağatay Han'a verdiği dört emir ve onların binlikleri Çağataylılardaki aristokrasinin de temelini teşkil eder. Bu emirler, Haraçar, Möngge, İdohuday ve Kokoços'tur.²⁰ Barulas, Celayir, Barin ve Nayman kabileleri Çağatay ve neslinin hissesine düşmüştür.²¹ Reşidüddin Çağatay'ın yukarıda zikredilenlerle birlikte Habeş Amid, Karaçor Noyan, Buka gibi pek çok emiri olduğunu fakat çoğunun isminin bilinmediğini ifade etmektedir²² Bu boy beyleri, Çağatay ordusunun da belkemiğini teşkil etmekteydi. Ayrıca bunlar bulundukları mevkilerin de güvenliğini sağlamaktaydı.

Moğol aristokrasisi, geleneksel çerçeve içerisinde hareket eder ve icraatlarını Cengiz Han Yasası'nı baz alarak hayata geçirirdi. Onlar için

¹⁹ Jack Weatherford, *Cengiz Han ve Modern Dünyayı Anlamak*, Çev. Şermin Kaleli, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s. 21.

²⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, TTK, Ankara, 2016, s. 162; Raşid ad-din, *Şuab-ı Pancgana*, Ed. İlnur Mirgaliyev, İstitut İstorii İm. Ş. Mercani, Kazan, 2019, s. 90; Kafalı, *Çağatay Hanlığı*, s. 60.

²¹ Kafalı, *Çağatay Hanlığı*, s. 82.

²² Raşid ad-din, *Şuab-ı Pancgana*, s. 91.

Yasa'nın, Moğolların mutlak itaat etmesi gereken bir kutsaliyeti vardı. Cengiz Han Yasası, Moğol hanlıkları içerisinde Çağataylılarda daha fazla hissedilmekteydi. Zira Cengiz Han, oğlu Çağatay'a Yasak'ın koruyucusu ve uygulayıcısı vazifesini tevdi etti.²³ Jean Paul-Roux, "*Çağatay ülkesinin görevi Cengiz Han'ın Yasak'ını titizlikle korumaktır.*" şeklinde belirtmektedir.²⁴ Yasak'ın muhafazası hanların görevi olduğu kadar onlara biat eden ve Cengiz Han'ın emanetine sahip çıkma kaygısı olan Moğol ümerasının da bir göreviydi.

Aynı zamanda Çağatay nüfusunun diğer hanlıklara nazaran daha fazla Moğol'u ve Moğol kültürünü barındırması da Moğol aristokrasisinin burada ağırlığının fazla olmasına neden olmuştur. Moğol aristokrasisi askeri gücü elinde tuttuğu gibi toprak ve hayvan sürüleri bakımından da güçlüdür. Ekilebilir arazilerin bir kısmını ellerinde tutan ümera, geniş hayvan sürülerine de sahipti. Ekonomik olarak zayıf olan insanlar bunlara bağlıydı. Çağatay ümerasının, teoride ulusun diğer fertlerinden farksız olsa da sosyo-ekonomik açıdan bariz üstünlüğü vardı.²⁵ Bozkırdaki bu güçlü zümre, otoriteleri altındaki insanların hamisi olarak hareket ederdi.²⁶ Dolayısıyla yukarıdan aşağıya doğru giden bir silsile içerisinde, Moğol aristokrasisi, hem ülkedeki idarenin destekleyicisi ve koruyucusu hem de gerektiğinde muhalifi olarak pozisyon alma yetisine sahipti.

Çağatay hanları ile Moğol aristokrasisi arasında tabi-metbu ilişkisi nasıl sağlandığı önemli bir meseledir. Öncelikle muhafazakar Moğolların isteği hanların Cengiz Han'ın belirlediği Yasa'nın çizgisinden sapmamasıydı. Bunu savaşlarda ve yağma akınlarında ekonomik çıkarlarının sağlanması takip etmekteydi. Çağatay idaresi de ordunun belkemiği olan konargöçer ve muhafazakar Moğolların ve Moğol aristokrasisinin desteğinden mahrum kalmamak adına belirli bir çerçeve içerisinde hareket etmek zorunda kaldılar.

Geniş bir çerçeveden Çağatay Hanlığı'na bakıldığında hanlar ile aristokrasinin şehre yaklaşımlarında farklılıklar olduğu görülecektir. Şehirli tebaanın desteğini almak isteyen hanlara karşı Moğol aristokrasisi tepki

²³ V. V. Barthold, *Moğol İstilası Devrinde Türkistan*, Çev. Seniha Sami Morali, Haz. Gülnar Kara, TTK, Ankara, 2020, s. 387.

²⁴ Jean Paul-Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, Kalcı Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 419.

²⁵ Ulaşova, "Çağatay Hanlığı'nda Etnik Cereyanlar", s. 924-925.

²⁶ Anatoly Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, Çev. Ömer Suveren, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2015, s. 270.

göstermekteydi. İşte bu noktada Kebek Han'ın Moğol aristokrasisini şehir yaşantısına ve ziraata yönlendirdiği, en azından bunun önemini gösterdiği bilinmektedir. Moğol aristokrasisine onun zamanından itibaren hizmetleri karşılığında araziler tahsis edildi.²⁷ İşbu hususta 1326 tarihli bir vakfiye öne çıkmaktadır. Bu vakfiyeye göre, Buhara'da Seyfeddin Baharzi'nin namına kurulan vakfın, şehrin etrafındaki bağ ve bahçelerin sahipliğini Moğol emirlerine bıraktığı kayıtlıdır.²⁸

Ellerinde siyasi ve askeri gücü bulunduran Moğol beyleri, kendi çıkarlarına uymayan hanları, Yasa'dan uzaklaştıklarını gerekçe göstererek tahttan indirdikleri görülmektedir. Bu beylerin hanlara karşı takip ettikleri muhalefet, Çağataylıların Büyük Hanlık'a bağlı oldukları zaman karşımıza çıkmamaktadır. Moğol birliğinin parçalanması ve Büyük Han'a itaatten kopulması, Moğol beylerinin iktidara muhalefetine de önünü açmıştır. Moğol aristokrasisi, Çağatay Hanlığı'nın yıkılış sürecinde kendisini daha da fazla göstermeye başlamıştır. Bu dönemde istemedikleri kişilerin han olmasını engelleyerek kendi destekledikleri kişinin iktidara gelmesini sağladılar. Ebülğazi Bahadır Han, ümeranın han yaptığı kişiler için "*Ama yalnız adları han oldu, hükümet işlerinde irade sahibi olamadılar.*" ifadesini kullanmaktadır.²⁹ Bayan Kuli Han'ın iktidarında Emir Kazgan'ın devlet işleyişini sağlaması ve hükümdarın bir nevi kukla han olması, Ebülğazi Bahadır Han'ın bu tespitinin güzel bir örneğini oluşturmaktadır.³⁰

Hanlığın yavaş yavaş güçten düşmeye başladığı bu dönemde Çağatay Han'ın soyundan gelmeyenlerin dahi Moğol aristokrasisinin desteğiyle iktidar makamına geldiği görülmektedir. Ögedey'in torunu Ali Sultan'ın Çağatay Hanlığı tahtına oturması bu duruma ilişkin kayda değer bir vakadır.³¹ Dolayısıyla onlar yönetebilecekleri kişileri iktidar makamına taşıdıkları gibi kendileri aleyhine gördükleri hanları da iktidardan tasfiye etmişlerdir.

²⁷ Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s. 374.

²⁸ O. D. Çehoviç, *Bubarskiye Dokumenti XIV veka*, Akademiya Nauk Uzbekskoy SSR, Taşkent, 1965, s. 33.

²⁹ Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s. 117.

³⁰ Nizamüddin Şâmî, *Zafername*, Çev. Necati Lugal, TTK, Ankara, 1987, s. 16; Mu'ineddin Natanzî, *Müntehabü't-Tevarih-i Mu'ini*, Nşr. Jean Aubin, Kitabfuruşi Hayyam, Tahran, 1336, s.114.

³¹ Kadı Ahmed Gaffari Kazvinî, *Tarih-i Cihan-Ârâ*, Nşr. Hasan Niraki, Kitabfuruşi Hafız, Tahran, 1342, s. 201; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s. 116.

Moğol aristokrasisinin sıkıca bağlı olduğu Yasa, Moğol çağından sonra da varlığını sürdürdü. Timurular döneminde Yasa hala geçerliliğini korumaya devam etti. İbn Arabşah, Şahruh'un Yasa'yı iptal edip şeriatı uygulama çabasını, Yasa'nın dini bir norm halini aldığı gerekçesiyle bunun doğru olmadığını belirtmektedir.³² Türkistan tarihinde hanların Cengiz soylu olma geleneği de Yasa ile bağlantılıdır. Cengiz Han'dan sonraki devletlerde Altın Soy'dan gelmeyen bir kimsenin hükümdarlığı meşru kabul edilmezdi. Hükümdarlığın Cengiz Han nesline mahsus olduğu bu uygulama XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir.³³

4. Çağatay Hanlığı'nda Kadın

Moğol kadınlarının siyasi ve idari hayatta oldukça etkili rol oynadıkları bilinmektedir. Siyasi mekanizmada kendilerine ayrıcalıklı bir mevki edinen Moğol kadınları, zaman zaman iktidar makamının da sahibi olmayı başardılar. Enkhbat Avirmed, göçebe toplumlarda kadınların çok güçlü ve hak sahibi olduklarını ve toplumda esas liderin kadın olduğunu ileri sürmektedir.³⁴ Ricoldus de Monte Crucis, Tatar olarak zikrettiği Moğolların kadınlara büyük önem verdiğini ifade ederken,³⁵ Peter Jackson, bu kayda biraz temkinli yaklaşmak gerektiği kanaatindedir. Ona göre, Moğol toplumunda sıradan kadınlardan ziyade soylu kadınlar daha ön plandadır.³⁶ Gerçekten de soylu olmayan kadınların Moğol toplumundaki önemini kabul etmekle beraber haklarında bunun dışında bir şey söylemek zordur. Anlatılar, genellikle soylu kadınlardan yola çıkarak toplumun diğer kesimlerindeki kadınları da teşmil etmeye yöneliktir. Bu noktada George Lane, Moğol toplumunda kadınların konumu ve rolünün, başta evlilik olmak üzere bir meta gibi satılması, takas

³² İbn Arabşah, *Acaibu'l-Makdur (Bozkırdan Gelen Bela)*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012, s. 431-432.

³³ Muhammed Bilal Çelik, "Cengizli Hakimiyet Anlayışını Değiştirme Girişimleri: Kongrat Hive Hanlığı Örneği", *Akademik İncelemeler*, C. 2, S. 1, 2007, s. 177.

³⁴ Enkhbat Avirmed, "Göçebe Toplumda Aile Üyelerinin Rolü", *Yörükler*, Ed. İlhan Şahin, Aymira Taşbaş, Erhan Taşbaş, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa, 2022, s. 373.

³⁵ Ricoldus de Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi*, Çev. Ahmet Deniz Altunbaş, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s. 46

³⁶ Peter Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası*, Çev. Ali Fahri Doğan, Selenge Yayınları, İstanbul, 2022, s. 174.

edilmesi ile çok eşliliğin varlığı gibi sebeplerden ötürü belirsizliğine işaret etmektedir.³⁷

Çağatay Hanlığı tarihinde idarede öne çıkan bazı kadınlar vardır. Bunlardan Organa Hatun'un, Çağatay Hanlığı tarihinde müstesna bir konuma sahip olduğunu ifade etmemiz gerekmektedir. Organa Hatun, eşi Kara Hülagü'nün ölümünü müteakip Möngke Han'dan oğlu Mübarekşah'a niyabet etme yetkisini aldı.³⁸ Böylece Organa Hatun, takriben 9 yıl boyunca Çağatay Hanlığı'nı idare etti. Bu noktada Ruysbroeckli Willem'in, tesadüfi veya hatalı bir şekilde Kayalık'ın eski adı olan Organum ile Organa Hatun'un isimlerini benzeştirdiği görülmektedir.³⁹ Her ne kadar Peter Jackson bunu yersiz bulsa da Bruno de Nicola bunu dikkat çekici tarihi bir tesadüf olarak kabul etmektedir.⁴⁰

Cengiz Han Yasası, Moğol kadınlarının ticari ve ekonomik hayata katılmalarını sağlayan en önemli unsurdur. Ondan önce de Moğol kadını sosyal ve ekonomik hayatın içerisindeydi. Onunla birlikte Moğol kadınları ekonomik hayata daha fazla müdahil olma imkânı elde ettiler. Devlet kadınlarına ülke topraklarından gelir tahsis edilmesi, savaş sonrasında kendilerine ganimetten pay verilmesi neticesinde ellerinde bir sermaye birikimi olan Moğol kadınları ortak sistemine dahil olarak ticaret yapabilirlerdi.⁴¹ Çağatay Hanlığı'nda hanedan kadınlarının ne derece iktisadi hayata müdahil olduklarını tespit etmek oldukça müşkül bir durumdur. Kaynaklarımızda bu duruma ilişkin atıfların olmaması konunun izahını zorlaştırmaktadır. Yine de daha önceki dönemlerde Moğol siyasetinde etkin olan Töregene, Oğul Kaymış, Sorgaktani gibi kadınların ticarete de etkili olduklarını⁴² dikkate aldığımızda Çağatay Hanlığı'nda bunun mevcudiyetini kabul edebiliriz.

³⁷ George Lane, *Daily Life in the Mongol Empire*, Greenwood Press, Connecticut-London, 2006, s. 227.

³⁸ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 250; Kaya, *Çağatay Hanlığı-Büyük Moğol Kağanlığı Arasındaki Siyasi İlişkiler*, s. 140.

³⁹ Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk*, s. 159-160.

⁴⁰ Bruno de Nicola, "The Queen of the Chaghatayids: Orghina Khatun and the Role of Central Asia", *Journal of Royal Asiatic Society*, C. 26, S. 1-2, 2016, s. 116.

⁴¹ Şirin Beyânî, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, Çev. Mustafa Uyar, TTK, Ankara, 2015, s. 90; Ömer Subaşı, *Moğollarda Kadın, Evlilik ve Dış Siyaset*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021, s. 59-74.

⁴² Timothy May, "Commercial Queen: Mongolian Khatuns and the Silk Road", *Journal of Royal Asiatic Society*, C. 26, S. 1-2, 2016, s. 89-106.

Diğer taraftan devlet kadınları haricindeki diğer kadınların sosyal ve ekonomik hayattaki rollerinden bahsetmemiz gerekmektedir. Moğol erkeklerinin hayatı silahları ve sürülerinden ibaretken Moğol kadınının da sosyal ve ekonomik vazifeleri ve faaliyetleri vardır.⁴³ Moğol tarihini ilk kayıt altına alanlardan Shao Hung, Moğol kadınını anlatırken “*Tatar kadınları çadır kurmak, erzak ve eşyalara bakmakla görevli olup at binmede de ustalardır.*” demektedir.⁴⁴ Böylece o, Moğol toplum yapısında kadınların yeri noktasında belli bir şema çizmektedir. Keza Plano Carpinili Johannes de Shao Hung’un ifadesiyle benzer görüştedir. Plano Carpinili Johannes, Moğol kadınlarının at binip ok ve sadak taşımak gibi erkeklerle özdeşleşen işler yaptıkları gibi aynı zamanda deriden elbiseler, ayakkabılar, tozluklar vs. imal ettiklerini, araba sürüp develere eşya yüklediklerini anlatmaktadır.⁴⁵ Plano Carpinili Johannes’in bize aktardıklarının benzerini Ruysbroeckli Willem’de de görmekteyiz. Onun müşahedesine göre, Moğol kadınları at biner, hayvanlara yük yükler, deri işler, elbise diker, at ve develere bakar, koyun ve keçileri sağlar ve sütlerini işler; ayrıca erkekler gibi ok ve yay yapar, üzengi ve gem imal ederdi.⁴⁶ Yukarıda Moğol sosyal yaşantısını müşahade eden ve kayıt alanların aktardıklarından, Moğol kadının sosyal hayatın hemen hemen bütün noktalarında var olduklarını anlamaktayız.

Ayrıca Çağatay hanlarının eşleri dışında cariyeleri de bulunmaktaydı Kaynaklarda, Çağatay Han’ın eşleri Yesulun Hatun ve onun kardeşi Türkan Hatun’un isimlerini zikredilmektedir. Çağatay Han, Yesulun Hatun öldükten sonra da kız kardeşiyle evlenmiştir.⁴⁷ Reşidüddin, Çağatay Han’ın eşleri hakkında bilgi verdikten sonra onun pek çok cariyeye sahibi olduğuna da değinmiştir. Fakat cariyelerinin isimleri dahil olmak üzere başka bilgi sunmaz.⁴⁸ Cüveynî, Harzemşah Muhammed’in yenilmesinden sonra eşi Terken Hatun da dahil olmak üzere haremının ele geçirildiğini, onun iki

⁴³ Lajos Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Çev. Sadrettin Karatay, TDK, Ankara, 2011, s. 106.

⁴⁴ Shao Hung, “Meng ta pei lu, Moğol Tatarlarının Umumi Tarihi”, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, Çev. Ankhbayar Danuu, Haz. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2012, s. 85.

⁴⁵ Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi*, Çev. Altay Tayfun Özcan, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2022, s. 42.

⁴⁶ Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han’ın Sarayına Yolculuk*, s. 103-104.

⁴⁷ Raşid ad-din, *Şuab-ı Pancgaba*, s. 91; Muhammed Benâkitî, *Tarih-i Benâkitî*, Nşr. Cafer Şear, Tahran, 1348, s. 394; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s. 115; Kafalı, *Çağatay Hanlığı*, s. 85-86.

⁴⁸ Raşid ad-din, *Şuab-ı Pancgaba*, s. 91.

kızının Cengiz Han tarafından Çağatay'a verildiğini yazar. Çağatay, bu kızlardan birisini cariyesi olarak seçtikten sonra veziri Habeş Amid'e vermiştir.⁴⁹

5. Din

Çağatay Hanlığı, ticaret yolları üzerinde bulunması nedeniyle farklı dinleri bünyesinde barındırmaktaydı. İdareci olan Moğolların eski dininin yanı sıra Budizm, Hristiyanlık, Yahudilik, İslamiyet gibi çeşitli dinler Hanlık'ta varlığını devam ettirdi. Çağatay hanları zaman zaman bu dinlerden birisine meylederek o dinin ön plana çıkmasını sağladığı bilinmektedir. Burada ilk dönem tahta çıkan hanlarla son dönem hanları arasında dine bakış ve yaklaşım tarzında farklılıklar olduğu görülmektedir. İlk Çağatay hanlarının eski Moğol ananesine sıkıca bağlı oldukları görülmektedir. Bu noktada hanların, Hanlığın banisi Çağatay Han'ın çizgisini takip ettikleri görülmektedir. Çağatay Han, dini konularda da oldukça muhafazakar bir Moğol olup Müslümanların ibadetlerine karşı menfi bir tavrı vardı.⁵⁰ Fakat Çağatay hükümdarlarının bu tavrında zaman içerisinde bir kırılma yaşandı. Çağataylıların Büyük Han'ın gölgesinden kurtulma, Maverâünnehir'e yönelme ve şehirleşme faaliyetleri kapsamında değerlendirebileceğimiz bir dönemle birlikte hanların İslam dinine meylettikleri, Müslümanlara karşı daha müsamahakar davrandıkları görülmektedir. Özellikle Duva Han ve ardıllarının icraatları önemlidir. Duva Han ve onu takip eden hanlar zamanında, şehirleşme noktasında yeni adımlar atıldığı gibi Hanlık'ta İslam dininin etkisi daha fazla hissedilmeye başladı. İslamiyet'in Hanlık'ta kuvvetlenmesinin bir diğer unsuru da ticaret sonucunda kültürlerin birbirleriyle temas etmesi ve kaynaşmasıdır.

İlk dönem Çağatay hanlarından Mübarekşah ve Barak Han'ın Müslüman olduğu bilinmektedir. Fakat onlardan sonrada Çağatay hanları arasında İslam dinine karşı bir temayül görülmemektedir. Fakat devletin yıkılışına doğru tahta çıkan hükümdarlar arasında İslamiyet'in revaç bulduğu ortadadır. Tarmaşirin Han, Ali Sultan, Kazan Han, Bayan Kuli Han, Tuğluk Temür Han ve ardılları, Çağatay tarihindeki önemli Müslüman hükümdarlardı. Yine bu dönemde Moğol ümerasının da İslam dinine intisap etmeye başladığı anlaşılmaktadır. Ebülğazi Bahadır Han, Barak Han

⁴⁹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 390.

⁵⁰ Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî & Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, Çev. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016, s. 124-126.

zamanında onunla birlikte Müslüman olanların ondan sonra tekrar eski dinlerine döndüğünü fakat Tarmaşirin Han ile birlikte Müslüman olanların dönmediğini ifade etmektedir.⁵¹

Çağatay Hanlığı'nda hanlar ve Moğol ümerası arasında İslamiyet'in yaygınlaşmasında çeşitli faktörler göze çarpmaktadır. Bunların başında sufi tarikatların faaliyetleri gelmektedir. Çağatay sahasında Yesevilik, Kübrevilik ve Nakşibendilik gibi sufi tarikatların etkinliği vardı. Bunlar hanlar ve halk üzerinde ciddi bir etkiye sahipti. Timothy May'e göre, Kübrevilik ve Nakşibendilik yerleşik ve İranlı nüfusa hitap ederken Yesevilik konargöçer ve Türk nüfusa seslenmekteydi.⁵² Mesela Tarmaşirin Han'ın sufilere yakınlığı dikkat çekicidir. Onun Müslüman olmasında Kübrevilik tarikatından Şeyh Yahya Ebu el-Mefahir Baharzi'nin etkisi vardı.⁵³ Ayrıca yine onun yanında bulunan Şeyh Hasan ve Hüsameddin Yagi gibi isimlerin de sufi olma ihtimali mevcuttur.⁵⁴ Doğu Çağatay hanlarından Tuğluk Temür'ün İslamiyet'e intisap etmesi de bir sufi olan Şeyh Erşadüddin sayesindeydi.⁵⁵ Tuğluk Temür Han, sadece kendisi Müslüman olmamıştır. Ebülğazi Bahadır Han'a göre üç yüz altmış bin, Mirza Haydar Duğlat'a göre yüz altmış bin kişi onunla beraber Müslüman olmuştur.⁵⁶ Burada verilen sayılar belki mübalağa içerebilir fakat Tuğluk Temür Han'ın Müslüman olmasının yankısının büyük olduğu burada üzerinde durulması gereken noktadır.

Çağatay Hanlığı'nda Hristiyanlık Katolik ve Nesturi (Doğu) kiliseleri aracılığıyla kendisini göstermekteydi. Çağataylıların idari merkezi olan

⁵¹ Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s. 116.

⁵² Timothy May, "The Relationship Between Sufis and Inner Asian Ruling Elites", *Southeast Review of Asian Studies*, S. 30, 2008, s. 96-97.

⁵³ Mustafa Uyar, "Ortaçağ Moğol hükümdarlarının İslamlaşmasında Türk Unsurların ve Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine", *Yücel Özkaya'ya Armağan Yazılar*, Ed. Hamiyet Sezer Feyzioğlu, Hel Yayınları, Ankara, 2015, s. 226.

⁵⁴ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tancî, *İbn Battuta Seyahatnamesi II*, Çev. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 534. Zekeriya Kitapçı, Tarmaşirin Han'ın Hüsameddin Yagi sayesinde Müslüman olduğunu ifade etmektedir. Zekeriya Kitapçı, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*, Yedikubbe Yayınları, Konya, 2013, s. 156.

⁵⁵ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi & Geride Bıraktıklarımızın Hikayesi*, s. 171-174; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s. 120-121.

⁵⁶ Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s. 120-121; Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi & Geride Bıraktıklarımızın Hikayesi*, s. 171-174.

Almalık,⁵⁷ aynı zamanda Hristiyanlar açısından da önemliydi. Burada, hem Katolik hem de Nesturi kiliselerinin piskoposlukları mevcuttu.⁵⁸ Hanların da Hristiyanlara karşı teveccühü vardı. Bunlardan Cenkşi, onlara kilise kurmalarını sağladığı gibi oğlunun Hanbalık başpiskoposluğuna atanan Nicholas tarafından vaftiz edilmesine izin verdi. Yine o, Almalık'taki keşişlerden birisi olan Francesco'yu da oğlunun eğitimiyle görevlendirdi.⁵⁹ Tarmaşirin Han'dan sonra tahta çıkanlardan birisi olan Buzan da Hristiyanları himaye eden bir politika takip etti.⁶⁰ Bu durumlara rağmen Hristiyanlara karşı menfi uygulamaların olduğu da vakidir. Ögedey Han'ın soyundan geldiği halde Çağatay tahtına çıkan Ali Sultan, Hristiyanlık karşısı bir politika takip ederek Almalık'taki Fransiskenlerin malları ve mülkleri yağmalanarak piskopos ve yanındakiler de öldürüldü.⁶¹ Bu olayın yanı sıra veba salgını ve Timur'un yükselişi ile birlikte hem Katolik hem de Nesturi kiliseleri Çağatay topraklarından etkisini kaybetmeye başladı.

Diğer taraftan Çağatay Hanlığı'nda hükümdarların Budizm'e karşı olumlu yaklaşımları ve Budistleri desteklemeleri söz konusuydu. Hindistan menşeli bir din olan Budizm, Çağatay sahasında Uygurlar sayesinde mevcuttu.

⁵⁷ Almalık şehri Çağataylıların idari merkezi ve Yam sisteminin önemli istasyonlarından birisidir. Cüveynî'ye göre, Çağatay Han'ın merkezi Almalık yakınlarındaki Kuyas'tır. Cemal Karşı ise Almalık'ı devletin başkenti olarak zikretmektedir. Şehir, Çağatay Hanlığı'nın ikiye bölünmesinden sonra da önemini korudu. Doğu Çağatay Hanlığı'nda Tuğluk Temür zamanında da burasını Çağataylıların idare merkezi olmaya devam etti. Fakat Timurlular dönemiyle birlikte Almalık eski önemini kaybetti. Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2022, s. 95; Vassaf, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, Nşr. A. M. Ayeti, İntişarat-ı Bonyad-ı Ferheng-i İran, Tahran, 1346, s. 28; Camal Karşı, *Al-Mulbakat Bi-s-Surab*, Çev. Ş. Vahidova, B. B. Arminova, Dayk Press, Almatı, 2005, s. 124, 131; Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi & Geride Bıraktıklarımız Hikayesi*, Çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, 2006, s. 536. Ilıman bir iklime sahip olan Almalık, hayvan yetiştiriciliğine müsaitti. Bunun yanı sıra şehir ticari olarak da dikkat çekmektedir. İbn Battuta, şehirde bir kervansaray olduğunu ifade etmektedir. Ankhbayar Danuu, Riçinkhorol Mönhtulga, *Çagadayn Ulı*, Steppe Pablišing, Ulanbator, 2019, s. 168; İbn Battuta, *Seyahatnamesi II*, s. 525.

⁵⁸ Emil Bretschneider, "Moğol İmparatorluğu Devri", Çev. Kürşat Yıldırım, *Çin Kaynaklarına Göre Türkistan Şehirleri*, Haz. Kürşat Yıldırım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013, s. 371.

⁵⁹ James Ryan, "Preaching Christianity along Silk Route: Missionary Outposts in the Tartar 'Middle Kingdom' in the Fourteenth Century", *Journal of Early Modern History*, C. 2, S. 4, 1998, s. 368; Michael Hope, "The Middle Empire", *The Mongol World*, Ed. Timothy May, Michael Hope, Routledge, New York, 2022, s. 309.

⁶⁰ İbn Battuta, *Seyahatname II*, s. 538.

⁶¹ Hope, "The Middle Empire", s. 309; Ryan, "Preaching Christianity along Silk Route: Missionary Outposts in the Tartar 'Middle Kingdom' in the Fourteenth Century", 368.

Çağatay hükümdarlarının bazıları Budizm'e intisap ederken bazıları da dışarıdan da olsa bu dini destekleme siyaseti takip etti. Özellikle Kaydu isyanının nihayete ermesini müteakip Çağataylılar Budizm'e olan desteklerini arttırdılar. Johan Elverskog bu durumu, Çağataylıların Avrasya'nın en önemli gücü haline gelen Yuan Hanedanı ile birlikte hareket edebilmek için yaptıklarını savunmaktadır.⁶² Duva Han, Tibet Budistlerini himaye ettiği gibi onun oğlu Elçigidey de Budist manastırlarına destek verdi.⁶³ Duva Han'ın bir diğer oğlu Tarmaşirin, isminden de anlaşılacağı üzere, Müslüman olmadan önce Budizm'e mensuptu.⁶⁴ Tarmaşirin Han'ı tahttan indiren muhaliflerden Cenkşi'nin yanında her zaman Budist rahipler bulundurduğu ve onların hoşuna gidecek işler yaptığı kaynaklarda yer almaktadır.⁶⁵ Çağatay Hanlığı'nın ikiye ayrılmasından sonra da hanların bu minvalde faaliyetleri oldu. Kaynaklarda İslamiyet'e geçişi epik bir şekilde sunulan Tuğluk Temür Han dahi Budist manastırlarını destekleyen girişimlerde bulunarak Tibet Budizm'inin de hamiliğini yaptı.⁶⁶ Buradan da anlaşılacağı üzere, Budizm'i desteklemek ve himaye etmek Çağatay Hanlığı'nda var olan bir durumdu.

Çağatay Hanlığı topraklarında az da olsa Yahudi nüfus yaşıyordu. Çağatay Hanlığı'nın ticaret yolları üzerinde olması nedeniyle, Yahudiler bu imkandan faydalanarak Buhara, Semerkand, Tirmiz, Ürgenç gibi şehirlerde ticaretle meşgul oldular.⁶⁷ Fakat onların Hanlık idaresi nezdinde bir itibara malik olmadıkları anlaşılmaktadır. Cengiz Yasası'nda din adamlarına tanınan hakların Yahudileri kapsamaması bunda etkilidir.⁶⁸

6. Şehir ve Mimari

Moğolların, Cengiz Han zamanındaki Moğol fütuhâtı dönemine kadar şehirlere ve şehir kültürüne yönelik bir ilgileri bulunmamaktaydı. Kemal

⁶² Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, 189.

⁶³ Christopher Atwood, *Encyclopedia of Mongolia and Mongol Empire*, Facts on File, New York, 2004, s. 87.

⁶⁴ Michal Biran, "The Chaghataids and Islam: The Conversion of Tarmashirin Khan (1331-34)", *Journal of American Oriental Society*, C. 122, S. 4, 2002, s. 745.

⁶⁵ Mu'ineddîn Natanzî, *Müntehabü't-Tevarih-i Mu'înî*, s. 112.

⁶⁶ Dai Matsui, "A Mongolia Decree from Chaghataid Khanate Discovered of Dunhuang", *Aspects of Research into Central Asian Buddhism: In Memorial Kôji Kudara*, Ed. Peter Zieme, Brepol Publishers, Turnhout, 2008, s. 167.

⁶⁷ Kemal Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakındoğu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016, s. 39.

⁶⁸ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 491; Mustafa Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2020, s. 97

Haykiran'a göre, bu dönemden önce bir mimari gelenekleri de yoktu.⁶⁹ Cengiz Han'ın askerî hareketleri ile birlikte şehirler geçirildiğinde Moğollar şehir kültürü ile ilgilenmeye başladı. Moğollar, Deşt-i Kıpçak, İran, Türkistan ve Çin gibi yerleşik kültürün olduğu bölgelerle temas etmeleri ve buralarda egemenlik kurmalarını müteakip şehircilik anlayışlarında gelişmeler oldu. Daha önce şehirlere karşı menfî bir yaklaşımı gözlemlenen Moğolların bu dönemde şehirlerden faydalandıkları bir anlayışa sahip oldukları görülmektedir. Çin'deki Moğol idaresi hariç tutulursa diğer bölgelerdeki Moğolların şehircilik anlayışlarının gelişmesi ve şehirleşmeleri, İslamlaşmaları ile ilintili gözükmemektedir.⁷⁰

Çağatay Hanlığı sahasında geçmişten gelen bir şehir kültürü mevcuttu. Fakat bu, Moğol fütuhâtı evresinde ciddi bir şekilde zarar gördü. Semerkant, Buhara, Tirmiz, Otrar gibi önemli Türkistan şehirleri, bu dönemde harap geldi. Bu şehirlerin tamir edilip eski hallerine kavuşması oldukça uzun bir zaman aldı. Çağatay Hanlığı zamanında da dahi bu tahribatın izleri görülmektedir. Meşhur seyyah İbn Battuta, geçtiği Türkistan şehirlerinin hala harap olmasından yakınmaktadır.⁷¹ Bazı Çağatay hanları bu olumsuz manzarayı ortadan kaldırmak için çabalamıştır. Bunlardan birisi olan Kebek Han, Cengiz Han zamanında yıkılan Belh'i imar ederek eski haline getirmeye çalıştı.⁷²

Çağatay hanları, Moğol fütuhâtı döneminden kalan tahribatı gidermeye çalıştıkları gibi yeni şehirler kurmak için de uğraştılar. Büyük Han olması için Kaydu'ya destek veren Duva Han, Andican şehrini tesis ederken Kebek Han Karşı⁷³ şehrini temellerini attı. Kebek Han'ın kurduğu Karşı şehri zamanla başkent Almalık'ı geride bırakarak Çağataylıların idare merkezi

⁶⁹ Haykiran, *Moğollar Zamanında Yakındoğu*, s. 275

⁷⁰ Vadim Leonidoviç Egorov, *Altın Orda'nın Tarihi Coğrafyası*, Çev. Alihan Büyükçolak, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2020, s. 107.

⁷¹ İbn Battuta, *Seyahatname II*, s. 527, 543 vd.

⁷² Şeyh Muhammed Bek b. Yar Muhammed b. Hoca Muhammed, *Tarih-i Selâtîn-i Tatar*, s. 29.

⁷³ Karşı, Moğolcada saray anlamına gelmektedir. Bu şehir, Nahşeb/Nesef şehri civarında kurulmuştur. Başta kışlak olarak kullanılmışsa da daha sonra şehir haline gelmiştir. Çağatay hükümdarları zamanla buraya önem vermişler ve Karşı Çağataylıların ikinci başkenti olarak görülmüştür. Şehir, Çağataylılardan sonra önemini kaybetmiştir. Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, s. 199; Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömeri, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duydukları*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014, s. 97; Mu'ineddîn Natanzî, *Müntebabü't-Tevarih-i Mu'ini*, s. 109-112

haline geldi.⁷⁴ Hatta Kebek Han'ın halefi Tarmaşirin Han'ın İbn Battuta'yı burada karşılaması ve ağırlaması, şehre önem verildiğini göstermektedir.⁷⁵ İsen Buka Han'ın, Kebek Han'ın ve Tarmaşirin Han'ın burada medfun olması da bu nedenledir.⁷⁶ Dikkati çeken nokta, mezkur hanların belki eski Moğol ananelerini muhafaza etmelerine karşın yerleşik dünyaya karşı ilgi göstermeleridir.⁷⁷ Dolayısıyla Karşı, zaman içerisinde, Çağataylı idarecilerin bir idare merkezi olduğu kadar onların Maverünnehir'e ve şehir kültürüne yönelişlerinin de bir temsilidir. Kazan Han zamanında Zincir Saray, Emir Kazgan zamanında Tirmiz yakınlarına Salı Saray inşa edilmiştir.⁷⁸

Çağatay Hanlığı'ndan günümüze maddi kültür kalıntısı oldukça azdır. Genellikle Hanlık coğrafyasında cereyan eden savaşların, mimari eserler gibi maddi kültüre ait öğelerin günümüze ulaşmasını engellediği anlaşılmaktadır. Yine de burada bazı istisnalar vardır. Hanlardan kalan bazı mezarlar bu husustaki ihtiyaca cevap vermektedir. Özellikle Tuğluk Temür Han'ın Almalık'taki türbesi, Çağataylılardan kalan önemli eserlerden birisidir.⁷⁹

7. Dil, Yazı ve Edebiyat

Çağatay Hanlığı'nı kuranlar Moğol olduğu için konuştukları dil de Moğolcaydı. Fakat zaman içerisinde muhtelif sebeplerin tesiriyle devlet idaresinde Türkçe daha etkili bir konuma geldi. Burada Uygurların etkisi söz konusudur. Daha Cengiz Han zamanında Moğol idaresine bağlanan Uygurlar, Moğollar nezdinde yüksek bir itibara sahip oldular.⁸⁰ Cengiz Han evladının Uygurlar tarafından yetiştirilmesi buna bir örnek teşkil etmektedir. Cengiz

⁷⁴ El-Ömeri, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duydukları*, s. 97.

⁷⁵ İbn Battuta, *Seyahatname II*, s. 531-535.

⁷⁶ Mu'ineddin Natanzi, *Müntehabü't-Tevarih-i Mu'ini*, s. 109-112; İbn Battuta, *Seyahatname II*, s. 536.

⁷⁷ Burada Tarmaşirin Han'ın şehirle ilgisi olmakla beraber otağda ikamet ettiğini ifade edelim. O, bu muhafazakar Moğol özelliğinden vazgeçmemiştir. Bkz. İbn Battuta, *Seyahatname II*, s. 532.

⁷⁸ Bilen Yılmaz, *Moğolların Türkistan Fethi*, Astana Yayınları, Ankara, 2020, s. 269.

⁷⁹ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi & Geride Bıraktıklarımız Hikayesi*, s. 536; Bernard O'kane, "Chaghatai Architecture and the Tomb of Tughluq Temür at Almalik", *Muqarnas*, C. 21, 2004, s. 277-287.

⁸⁰ Saadettin Yağmur Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2015, s. 165-182.

Han'ın kızı Altun Begi'yi Uygur İdikutu Barçuk ile evlendirmek istemesi, Moğolların Uygurlarla temaslarının kuvvetini göstermektedir.⁸¹

Çağatay Hanlığı'nda Uygur nüfusunun niceliği ve niteliği dikkat çekmektedir. Özellikle Doğu Türkistan'da mukim olan Uygurlar, Çağataylılarca idari işlerde istihdam edildi. Uygurların Çağatay Hanlığı'nda resmi yazışmalarda ne derece etkili olduğu açık değildir. Bazı araştırmacılar, Uygur dilinin ve harflerinin Çağataylıları etkilediğini ve onların Türkleşmesine yol açtığını, ayrıca bu harflerin resmi yazışmalarda kullanıldığını ifade etmektedir.⁸² Uygur vesikalarının bir çoğu Çağataylıların sosyal ve ekonomik tarihine ışık tutmaktadır. Uygurların Çağatay Hanlığı'ndaki bu konumlarından ötürü Hanlık'ta Türk ve Türkçe etkisi ciddi bir biçimde kendisini gösterdi. Çağatay Han'ın ordasının Uluğ Ev olarak anılması,⁸³ Kebek Han ve Tarmaşirin Han'ın Türkçe bilmesi ve Tarmaşirin Han'ın İbn Battuta ile Türkçe sohbette bulunması,⁸⁴ Çağatay mühürlerinde Türkçe ifadelerin kullanılması, bu durumun bir yansımasıdır.⁸⁵

Burada Çağatayca yahut Çağatay Türkçesinin ne olduğu hakkında da bilgi vermek gerekmektedir. Çağatay Türkçesi, Türk, Fars, Arap ve Moğol dillerine ait anasırın bir araya gelmesiyle teşekkül eden bir yazı dilidir. Bu kavram, ilk defa Arminius Vambéry tarafından kullanıldı ve kabaca 14. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar Asya'nın kuzey ve doğu kesimlerinden meskun Türklerin kullandığı bir yazı ve konuşma diliydi.⁸⁶ Mustafa Kafalı, Çağatay Han'ın adına izafeten kullanılan Çağatayca yahut Çağatay Türkçesi ifadelerinin yanlış olduğunu düşünmektedir. Ona göre, Çağataylılar zamanında ilmi hayatın zayıflığı ve Doğu Türkçesi ile herhangi bir edebi ürünün ortaya konulmayışından ötürü bu kullanım hatalıdır.⁸⁷ Çağatay

⁸¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 96-97; Çetin Kaya, "Cengiz Han'ın Kızları ve Yapmış Oldukları Evlilikler", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 22, 2021, s. 195-196.

⁸² Varis Çakan, "Uygur Türklerinin Moğol İmparatorluğundaki Rolü", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 3, 2019, s. 23-24; Melek Özyetgin, *İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 17; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981, s. 86.

⁸³ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 440-441, 481.

⁸⁴ İbn Battuta, *Seyahatname II*, s. 532.

⁸⁵ Michal Biran, "Culture and Cross-Cultural Contacts in Chaghadaid Realm (1220-1370)", *Chronica*, S. 7-8, 2007, s. 30.

⁸⁶ Mustafa Argunşah, "Çağatay Türkçesi", *Yeni Türkiye*, S. 55, 2013, s. 358

⁸⁷ Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, s. 11.

Türkçesinin parlak zamanların Timurular ve sonrasına tesadüf etmektedir. Ali Şir Nevai ve Babür, bu dilin en güzel örneklerini verdiği görülmektedir.

Sonuç

Çağatay Hanlığı, ticaret yolları üzerinde bulunması nedeniyle kültürlerin birbirleriyle temas ettiği ve kaynaştığı bir coğrafyadaydı. Bu yüzden burada farklı kültürlerin bir arada yaşadığı görülmektedir. Bir tarafta yerleşik kültür varken diğer tarafta konargöçer Moğollar yer almaktaydı. Birbirine zıt bir görünüm arz eden bu iki farklı yaşam tarzına sahip nüfusun zenginlik oluşturduğu kadar bazı sorunlara yol açtığını ifade etmeliyiz. Çağatay hanları da bu sorunun farkındaydı. Konargöçer Moğol boylarından destek alan Çağatay hanları, onları hoşnutsuz edecek bir faaliyete müdahil olmak istemezdi. İlk Çağatay hanları konargöçer yaşamı savunan ve destekleyen muhafazakar bir düşünceye sahipken son dönem hanlarında bu durumun esnediği anlaşılmaktadır. Yerleşik hayatın imkanlarını fark eden hanlar, şehirlere temas eden işlere öncelik vermeye başladılar. Bazı hanlar, şehirleri tamir ettirdikleri gibi yeni şehirler tesis ederek bu alanda öncü oldular. Duva Han'ın Andican'ı, Kebek Han'ın Karşı'yı kurması bu duruma örnektir. Son dönem Çağatay ümerasının da bu doğrultudaki işlere önem verdiği görülmektedir. Emir Kazagan'ın Salı Saray adlı sarayı bu türdendir. Bununla beraber Hanlık'tan kalan maddi kültür öğelerinin azlığı dikkat çekmektedir. Bunun savaşlar, salgın hastalıklar, iç sorunlar gibi sebepleri bulunmaktadır. Hanlık'taki şehirlere yönelik politikalar, aynı zamanda, İslam dinin Hanlık içerisinde gerek halk gerekse idari bakımdan yayılma alanı bulmaya başlaması ile de paralellik göstermektedir. İslamiyet'in hanlar ve Moğol ümerası tarafından kabul edilmesi, Çağatay ulusunun da zamanla İslamlaşmasını sağlamıştır. Çağatay Hanlığı'nda İslam dini kuvvetlendikçe Hristiyanlık ve Budizm gibi dinler daha geri planda kalmıştır. Fakat hanların bu dinlere, özellikle de Budizm'e yönelik destekleyici eylemleri devam etmiştir. Bu, belki bir dinler arası denge politikası olduğu kadar Moğol dinî toleransının da bir yansıması olarak kabul edilebilir. Çağataylı soylu kadınların ticaretle hemhal oldukları gösterildi. Fakat sıradan Moğol kadınının günlük işler haricindeki meşgalelerine dair kaynaklardaki bilgiler mahduttur. Çağatay Hanlığı'nı kuran unsur, Moğol olduğu için devletin resmi dili Moğolcaydı. Fakat sahip olduğu coğrafyada Uygurların etkisi yüksek olduğu için zamanla Türkçe devlet nezdinde kabul edilir hale geldi. Hatta Kebek Han ve Tarmaşirin Han bazı Çağatay hanlarının Türkçe bildiği ve konuştuğu vakidir. Dolayısıyla Çağataylılarda şehirleşme, Türkleşme ve İslamlaşma süreçlerinin birbirine

bağlı olsun veya olmasın eş güdümlü olarak seyrettiği görülmektedir. Fakat Çağatayca/Çağatay Türkçesi kavramı, bu dönemden sonrasına tesadüf etmektedir.

Kaynakça

- Akkuş, Mustafa, *Moğollarda Din ve Siyaset*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2020.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2022.
- Argunşah, Mustafa, “Çağatay Türkçesi”, *Yeni Türkiye*, S. 55, 2013.
- Atwood, Christopher, *Encyclopedia of Mongolia and Mongol Empire*, Facts on File, New York, 2004.
- Avirmed, Enkhbat, “Göçebe Toplumda Aile Üyelerinin Rolü”, *Yörükler*, Ed. İlhan Şahin, Aymira Taşbaş, Erhan Taşbaş, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa, 2022.
- Beyânî, Şirin, *Moğol Dönemi İran’ında Kadın*, Çev. Mustafa Uyar, TTK, Ankara, 2015.
- Biran, Michal, “Culture and Cross-Cultural Contacts in Chaghataid Realm (1220-1370)”, *Chronica*, S. 7-8, 2007.
- Biran, Michal, “The Chaghataids and Islam: The Conversion of Tarmashirin Khan (1331-34)”, *Journal of American Oriental Society*, C. 122, S. 4, 2002.
- Bretschneider, Emil, “Moğol İmparatorluğu Devri”, Çev. Kürşat Yıldırım, *Çin Kaynaklarına Göre Türkistan Şehirleri*, Haz. Kürşat Yıldırım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013.
- Camal al-Karşi, *Mulbakat Bi-s-Surah*, Ş. H. Vahidova, B. B. Aminova, Dayk Press, Almatı, 2005.
- Çakan, Varis, “Uygur Türklerinin Moğol İmparatorluğundaki Rolü”, *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 3, 2019.
- Çehoviç, O. D., *Buharskiye Dokumenti XIV Veka*. Akademiya Nauk Uzbekskoy SSR, Taşkent, 1965.
- Çelik, Muhammed Bilal, “Cengizli Hakimiyet Anlayışını Değiştirme Girişimleri: Kongrat Hive Hanlığı Örneği”, *Akademik İncelemeler*, C. 2, S. 1, 2007.

Danu, Ankhbayar, Rinçinkhorol, Möhtulga, *Çagadayn Uls*, Steppe Pablišin, Ulanbator, 2019.

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi II*, Çev. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.

Ebûlgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk & Türk'ün Soyağacı*, Haz. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020.

Eckmann, Janos, "Çağatay Dili Hakkında Notlar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 1958.

Egorov, Vadim Leonidoviç, *Altın Orda'nın Tarihi Coğrafyası*, Çev. Alihan Büyükoçlak, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2020.

Elverskog, Johan, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia-Oxford, 2010.

Golden, Peter B., *Dünya Tarihinde Orta Asya*, Çev. Yahya Kemal Taştan, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015.

Gömeç, Saadettin Yağmur, *Uygur Türkleri Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2015.

Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2018.

Hayit, Baymirza, *Türkistan & Rusya ile Çin Arasında*, Çev. Abdülkadir Sadak, Otağ Yayınları, Ankara, 1975.

Haykıran, Kemal, *Moğollar Zamanında Yakındoğu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.

Hodong, Kim, "Formation and Changes of Uluses in the Mongol Empire", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, S. 62, 2019.

Hope, Michael, "The Middle Empire", *The Mongol World*, Ed. Timothy May, Michael Hope, Routledge, New York, 2022.

İbn Arabşah, *Acaibu'l-Makdur (Bozkırdan Gelen Bela)*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012.

Jackson, Peter, "From Ulus to Khanate: The Making of the Mongol States c. 1220 - c. 1290.", *The Mongol Empire and Its Legacy*, Ed. Reuven Amitai Press, David Morgan, Brill, Leiden-Boston-Köln, 1999.

Jackson, Peter, *Moğollar ve İslam Dünyası*, Çev. Ali Fahri Doğan, Selenge Yayınları, İstanbul, 2022.

Kadı Ahmed Gaffari Kazvinî, *Tarih-i Cihan-Ârâ*, Nşr. Hasan Niraki, Kitabfuruşi Hafız, Tahran, 1342.

Kafalı, Mustafa, *Çağatay Hanlığı (1220-1345)*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2005.

Kaya, Çetin, “Cengiz Han’ın Kızları ve Yapmış Oldukları Evlilikler”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 22, 2021.

Kaya, Çetin, *Çağatay Hanlığı-Büyük Moğol Kağanlığı Arasındaki Siyasi İlişkiler (Başlangıcından 1320 Yılına Kadar)*, Post Yayınevi, İstanbul, 2023.

Khazanov, Anatoly, *Göçebe ve Dış Dünya*, Çev. Ömer Suveren, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2015.

Kitapçı, Zekeriya, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*, Yedikubbe Yayınları, Konya, 2013.

Lane, George, *Daily Life in the Mongol Empire*, Greenwood Press, Connecticut-London, 2006.

Ligeti, Lajos, *Bilinmeyen İç Asya*, Çev. Sadrettin Karatay, TDK, Ankara, 2011.

Matsui, Dai, “A Mongolia Decree from Chaghadaid Khanate Discovered of Dunhuang”, *Aspects of Research into Central Asian Buddhism: In Memorial Kōgi Kudara*, Ed. Peter Zieme, Brepol Publishers, Turnhout, 2008.

May, Timothy, “Commercial Queen: Mongolian Khatuns and the Silk Road”, *Journal of Royal Asiatic Society*, C. 26, S. 1-2, 2016.

May, Timothy, “The Relationship Between Sufis and Inner Asian Ruling Elites”, *Southeast Review of Asian Studies*, S. 30, 2008.

Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî & Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, Çev. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.

Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi & Geride Bıraktıklarımız Hikayesi*, Çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.

Moğolların Gizli Tarihi, Çev. Ahmet Temir, TTK, Ankara, 2016.

Mu’ineddîn Natanzî, *Müntehabü’t-Tevarih-i Mu’înî*, Nşr. Jean Aubin, Kitabfuruşi Hayyam, Tahran, 1336.

Muhammed Benâkitî, *Tarih-i Benâkitî*, Nşr. Cafer Şear, Tahran, 1348.

Nicola, Bruno de, "The Queen of the Chaghatayids: Orghina Khatun and the Role of Central Asia", *Journal of Royal Asiatic Society*, C. 26, S. 1-2, 2016.

Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, Çev. Necati Lugal, TTK, Ankara, 1987.

O'kane, Bernard, "Chaghatai Architecture and the Tomb of Tughluq Temür at Almaliq", *Muqarnas*, C. 21, 2004.

Özyetgin, Melek, *İslam Öncesi Uygarlarda Toprak Hukuku*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014.

Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi*, Çev. Altay Tayfun Özcan, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2022.

Raşid ad-din, *Şuab-ı Pancana*, Ed. İlnur Mirgaliyev, İstitut İstorii İm. Ş. Mercani, Kazan, 2019.

Ricoldus de Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi*, Çev. Ahmet Deniz Altunbaş, Kronik Kitap, İstanbul, 2018.

Roux, Jean Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2000.

Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk*, Çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010.

Ryan, James, "Preaching Christianity along Silk Route: Missionary Outposts in the Tartar 'Middle Kingdom' in the Fourteenth Century", *Journal of Early Modern History*, C. 2, S. 4, 1998.

Schamiloglu, Uly, "Karışımın Güzellikleri", Çev. Ali Berktay, *Semerikand 1400-1500 & Timur'un Vaba Kenti: Bir İmparatorluğun ve Bir Rönesansın Kalbi*, Der. Vincent Fourniau, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Shao Hung, "Meng ta pei lu, Moğol Tatarlarının Umumi Tarihi", *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, Çev. Ankhbayar Danuu, Haz. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2012.

Subaşı, Ömer, *Moğollarda Kadın, Evlilik ve Dış Siyaset*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021.

Şeyh Muhammed Bek b. Yar Muhammed b. Hoca Muhammed, *Tarih-i Selatin-i Tatar*, Çev. M. Akif Erdoğan, Ayşe Değerli, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020.

Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömeri, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duydukları*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014.

Togan, İsenbike, “Günümüz Tarih Yazımında Çingis Han ve Moğollar”, *Tarih ve Kurgu*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2022.

Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.

Ulaşova, Sevinç “Çağatay Hanlığı’nda Etnik Cereyanlar”, *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildirileri (30 Eylül-04 Ekim 2013)*, C. 4, Ed. Mustafa Özkan, Enfel Doğan, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013.

Uyar, Mustafa, “Moğolların İslamlaşmasında Türk Unsurların ve Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine”, *Yücel Özkaya’ya Armağan Yazılar*, Ed. Hamiyet Sezer Feyzioğlu, Hel Yayınları, Ankara, 2015.

V. V. Barthold, *Moğol İstilası Devrinde Türkistan*, Çev. Seniha Sami Morali, Haz. Gülnar Kara, TTK, Ankara, 2000.

Vassaf, *Tabrir-i Tarih-i Vassaf*, Nşr. A. M. Ayeti, İntişarat-ı Bonyad-ı Ferheng-i İran, Tahran, 1346.

Vladimirtsov, Boris Yakovleviç, *Moğolların İctimai Teşkilâtı*, Çev. Abdülkadir İnan, TTK, Ankara, 1995.

Weatherford, Jack, *Cengiz Han ve Modern Dünyayı Anlamak*, Çev. Şermin Kaleli, Kronik Kitap, İstanbul, 2018.

Yılmaz, Bilen, *Moğolların Türkistan Fethi*, Astana Yayınları, Ankara, 2020.

Murâbitlar Döneminde Yûsuf b. Tâşfin'in Fas'ı Birleştirme Çabaları (1059-1084 M)

Yûsuf ibn Tashfin's Efforts to Unify Morocco During the Almoravid Period (1059–1084 AD)

Amel DAHOUMANE*

Öz

Bu çalışma, Yûsuf b. Tâşfin'in Murâbitlar Devleti'nin temellerini atma ve V/XI. yüzyılda Fas'ı birleştirme sürecinde gösterdiği askerî ve idarî çabaları ele almaktadır. Araştırmada, Murâbitlar hareketinin ortaya çıkışından önce bölgede hüküm süren siyasî ve toplumsal istikrarsızlık, kabileler arası bölünmüşlük ve özellikle Fas ve çevresinde yaşanan kaos ortamı vurgulanmaktadır. Ayrıca Yûsuf b. Tâşfin'in Fas, Tanca ve Sebte gibi önemli şehirleri kapsayan düzenli askerî seferlerle nüfuzunu nasıl genişlettiği ve merkezî bir otorite tesisine nasıl katkı sağladığı incelenmektedir. Çalışma, devletin kuruluşuyla birlikte meydana gelen siyasî dönüşümleri, özellikle geleneksel Arap nüfuzunun zayıflamasını ve Berberî unsurun Batı İslam dünyasında yükselişini de ele almaktadır. Araştırma, devletin siyasî ve dinî kuruluş sürecini incelemek için tarihî analiz yöntemine dayanmakta ve dinî reform projesi ile siyasî otorite inşasının nasıl kaynaştırıldığını irdelemektedir. Bu bağlamda çalışma, Murâbitlar birliğinin başarısında etkili olan iç ve dış faktörleri ortaya koymayı ve bu başarının Batı İslam dünyasının İslamî ve siyasî kimliğinin şekillenmesinde nasıl derin etkiler bıraktığını göstermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler : Yûsuf b. Tâşfin, Murâbitlar, Fas, Zenâte, Abdullah b. Yâsîn

Abstract

This study examines the military and administrative efforts undertaken by Yusuf b. Tashfin in laying the foundations of the Almoravid State and unifying the Maghreb al-Aqsa during the V/XI. century. The research highlights the political and

* Doktora öğrencisi, Selcuk Üniversitesi, Edabiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, email: ameldahoumane94@gmail.com, Orcid: 0009-0003-3308-2989

social instability that prevailed in the region prior to the emergence of the Almoravid movement, including tribal divisions and the atmosphere of chaos particularly evident in Fez and its surroundings. It further analyzes how Yusuf b. Tashfin expanded his influence through organized military campaigns targeting key cities such as Fez, Tangier, and Ceuta, thereby contributing to the establishment of a centralized authority. The study also addresses the political transformations accompanying the establishment of the state, notably the decline of traditional Arab influence and the rise of Berber elements within the Islamic West. Relying on historical analysis, the research investigates the intertwining of the religious reform project with the construction of political authority. Within this framework, the study aims to highlight the internal and external factors that contributed to the success of Almoravid unification and to explore the profound impact this success had on shaping the Islamic and political identity of the Islamic West during this pivotal period.

Keywords: Yusuf b. Tashfin, Almoravids, Morocco, Zenata, Abdullah b. Yasin.

Giriş

Yûsuf b. Tâşfin, Murâbıtlar Devleti'nin temellerini sağlamlaştırmada ve Fası dinî ıslahatla askerî gücü birleştiren merkezî bir otorite altında birleştirmede merkezî bir rol oynamış en önemli liderlerden biri olarak kabul edilmektedir. Abdullah b. Yâsîn önderliğinde dinî bir ıslah hareketi olarak başlayan Murâbıtlar Devleti'nin kuruluş süreci, Batı İslam dünyasında siyasi birliğin tesisi yönündeki projenin temelini oluşturmuştur. Bu projeyi maharet ve dirayetle yürüten kişi ise Yûsuf b. Tâşfin olmuştur. Bu çalışmanın önemi, Yûsuf b. Tâşfin'in Fas'ın liderliğini üstlendiği andan itibaren izlediği yolu, Murâbıtlar Devleti'nin kuruluş sürecinde bölgenin içinde bulunduğu siyasî ve askerî koşulları ele almakta ve onun Mağrib şehirlerini Murâbıtlar sancığı altında birleştirmek için gösterdiği saha çabalarına odaklanmasında yatmaktadır. Bu hedef doğrultusunda çalışma, hem klasik tarihî kaynaklara hem de modern akademik eserlere dayandırılmıştır. Kaynaklar arasında İbn Ebî Zerr'in *Ravd al-kirtâs*'ı ve İbn İzârî'nin *al-Bayân al-Muğrib* adlı eserleri öne çıkmakta; Ayrıca modern dönem araştırmacılarından Hâmid Halîfe'nin çalışmaları da dengeli ve kapsamlı bir bakış açısı sunmak amacıyla değerlendirilmiştir.

Murâbıtlar Devleti'nin kuruluşu, yükselişi ve güce ulaşması büyük ilgi uyandırmaktadır. Bu devlet, başlangıçta hurafelerden ve şirk unsurlarından

uzak, İslam dininin doğru prensiplerini yayma fikriyle ortaya çıkmıştır. Ancak büyük çabalar sonucunda, sadece bir fikir olmaktan çıkıp güçlü bir devlete dönüşmüş ve hakimiyetini Sahrâ, Mağrib-i Aksâ, Mağrib-i Evsat ve Endülüs'e kadar genişletmiştir.

Murâbitların kökeni, Güney Fas'ın ötesinde, Dren'in güneyinde Murâbitlar Devleti'ni kuran Sanhâca kabilesine mensup Lemtûne boyuna dayanmaktadır¹⁰⁰. Murâbitlar, Batı Sahrâ bölgesinde, Atlas Okyanusu'na komşu, kuzeyde Fas topraklarıyla, güneyde ise Sudan ile bağlantılı bir bölgede ortaya çıkmıştır. Bu bölgede yaşayan Sanhâca kabileleri, din, dil ve gelenek birliği ile birbirine bağlıydı¹⁰¹.

Göçebe bir yaşam süren Murâbitlar, çölde bir vahadan diğerine hareket eden bir topluluktur. Ancak bilim, sanat ve yazı alanlarında derin bir birikime sahip değillerdi. Hatta Müslüman topluluklarla komşu olmalarına rağmen, İslam'ın sahih öğretileri konusundaki bilgileri oldukça sınırlıydı.¹⁰²

Murâbitlar, aynı zamanda "Mulâsîmûn" (Peçeliler) olarak da bilinmekteydi. Bu adlandırmanın iki farklı açıklaması bulunmaktadır. Birincisine göre, Murâbitlar yüzlerinden peçeyi (lisâm) hiç eksik etmezlerdi. İkinci açıklamaya göre ise, bir seferinde erkekler kabilelerinden uzaklaştığında, kadınlar litâm takarak düşmana karşı savaşmışlardır.¹⁰³ Bu olaydan sonra Murâbitlar, peçeyi bir gelenek hâline getirmiş ve sürekli takmayı âdet edinmişlerdir. Öyle ki, yaşlı ile genç birbirinden ayırt edilemez hale gelmiş ve gece gündüz litâmı çıkarmamışlardır.¹⁰⁴

Sanhâca kabileleri arasında İslami hareketin temelleri, liderleri Yahyâ b. İbrâhîm el-Cedâlî'nin 427/1035 yılında gerçekleştirdiği hac yolculuğuyla atılmıştır. Dönüşü sırasında Kayrevan'a uğrayan Yahyâ, dönemin önde gelen fakihlerinden Ebû İmrân el-Fâsî ile görüşerek Sanhâca kabileleri arasında

¹⁰⁰ Seyyid Abdülaziz Salim, *Tarih el-Mağrib fi el-Asr el-İslami*, Müesseset-ü Şebâbu'l-Câmia, İskenderiye 2011. s.605.

¹⁰¹ Abdülhamid Hacıyat, *Tarih-i Mağrib el-Avsât es-Siyasî fi 'Ehdi'l-Murâbitîn*, 3.c., el-Müesseset el-Vataniye lil-Kitâb, Cezayir 1984, s.292.

¹⁰² Yusuf Aşbah, *Tarih-ı Endülüs fi 'abd-ı l-Mürâbitin ve el-Muvabbidin*, 1.c., el-Merkez el kevmi lilterceme, Kahire 2014 s. 67.

¹⁰³ el-Mazari, *Tulu Saad as-Suud fi Abbar vahran ve Ispanya ve Fransa*, Yahya Buaziz(thk), Dâru'l - Basaîr, 1.b, 1.c., Cezayir 2007, s. 129.

¹⁰⁴ Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târib*, Ömer Abdüsselam Tedmurî (Thk), 8.c., Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut 2010, s. 138.

sahih İslam inancının yayılması için bir âlimin gönderilmesini talep etmiştir¹⁰⁵. Ebû İmrân el-Fâsî, bu talep doğrultusunda Yahyâ'yı, Sûs bölgesinin tanınmış âlimlerinden Veccâc b. Zellû el-Lemtî'ye¹⁰⁶ yönlendirmiştir. Veccâc, bu görevi öğrencilerinden Abdullah b. Yâsîn el-Cüzûlî'ye tevdi etmiştir. Yahyâ b. İbrâhîm, İbn Yâsîn ile birlikte Sanhâca kabilelerinin yerleşim bölgelerine dönerek halkın inançlarını tashih etmeye ve İslam'ın sahih öğretilerini yaymaya başlamıştır. İbn Yâsîn'in, dinî öğretileri pekiştirmek amacıyla şer'î hudûdları uygulamaya yönelmesi, bölge halkı tarafından alışılmadık bir durum olarak karşılanmış ve zamanla artan tepkilere yol açmıştır. Yerel topluluklar, bu katı uygulamalardan duydukları rahatsızlığı dile getirerek hoşnutsuzluklarını ifade etmişlerdir.¹⁰⁷

Halkın duyduğu rahatsızlık sonucunda, Abdullah b. Yâsîn, Sanhâca medeniyetine ait kamp alanlarını terk ederek, yanında bir grup adam ile Nil Denizi (Senegal) çevresiyle kuşatılmış bir tepe üzerinde yer alan başka bir mekâna gitmiştir. Bu mekânda halkın ilgisini çekmiş ve topluluk etrafında toplanmıştır. Kurulan ribâtтан dolayı kendilerine "Murâbıtlar" denilmiştir,¹⁰⁸ zira burada askerî eğitim, ilim öğrenimi ve dinî usullerin pekiştirilmesi söz konusuydu.¹⁰⁹

Topluluğun sayısı bine ulaştığında, Abdullah b. Yâsîn, Yahyâ b. Ömer'i onlara komutan olarak tayin etmiş, ilke ve değerlerini hayata geçirme zamanının geldiğini bildirmiştir. Bu gelişmeler üzerine Murâbıtlar, Sanhâca kabilelerine karşı cihad ilan ederek onları itaat altına almışlardır¹¹⁰. Murâbıtlar, kuzeye yönelik genişleme amacıyla faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. 448/1056 yılında Abdullah b. Yâsîn, ordu komutanı olarak Ebû Bekir b. Ömer el-Lemtûnî'yi atarak liderlik Lemtûne kabilesine geçti ; hedeflerine ulaşmak

¹⁰⁵ Hasen Ahmet Mahmud , *kiyam devleti alMurâbitin safha muşarîfa min tarih elmagrib fi l usur l musta*, Dâru'l-fikiri 'l- Arabî, Kahire ty., s.104.

¹⁰⁶ Hasen Ali Hasen, *el başara elislamia fi elmagribi ve elandalus asru l Murâbitin ve almuvaḥḥidin*, Mektebetü'l-Hancı, 1. b., Mısır 1980, s.19.

¹⁰⁷ Seyyid Abdülaziz Salim, a.g.e., s.19.

¹⁰⁸ Hamid Muhammed el Halifa , *Yâsuf b. Tâşfîn muvvaḥḥid elmagrib ve kaidu alMurâbitin ve munkiz elandalus min alsalbiin*, 1.b. Darü'l-Kalem, Dimâşk 2000, s.33.

¹⁰⁹ el-Hasen es-Sâih , *el-Hadâra el-İslâmîye fi'l-Mağrib* , 2. b., Dârü's-Sekâfe , Dârülbeyzâ 1986, s. 135.

¹¹⁰ Yusuf Aşbah, a.g.e., s.69.

üzere, Ebû Bekir b. Ömer'in kuzeni Yûsuf b. Tâşfîn'i ordu başına getirerek, ona Masmûda, Sûs ve vahaların fethini emretmiştir.¹¹¹ Ek.3.

451/1059 yılında Abdullah b. Yâsîn'in Berğuvata ile yaptığı muharebede şehit düşmesinin ardından¹¹², siyasi ve askerî yetki Ebû Bekir b. Ömer el-Lemtûnî'nin elinde toplanmıştır¹¹³. Artan sorumlulukları nedeniyle, onun kuzeni Yûsuf b. Tâşfîn, Sûs bölgesindeki ordu komutanlığını devralmıştır. Yûsuf b. Tâşfîn, kuzeni adına ordunun yönetimini sürdürmüş ve Fas'ın fethi ve birleştirilmesinde önemli roller üstlenmiştir.¹¹⁴

A. Fas Liderliğinin Yûsuf b. Tâşfîn 'e Devri

1 Yûsuf b. Tâşfîn'in Fas'a Komutan Olarak Atanması

Murâbitlar, vatan olarak edindikleri ilk yurtlarından uzaklaştıktan sonra gerçekleşen olaylar, onların hem şehirde hem de Sahrâ Bölgesinde ordularının olmasını gerektirmiştir. Ancak bu olaydan bahsetmeden önce Yûsuf b. Tâşfîn'in hayatından ve onun bazı özelliklerinden bahsetmemiz gerekmektedir.

İsmi, Yûsuf b. Tâşfîn b. İbrahim b. Vartaktin olup, Lemtûne es-Sanhâciyye kabilesindendir. Kaynakların belirttiğine göre, Annesi, babasının amcakızı Fatıma binti Siyr bin Yahyâ b. Vecâc b. Vartaktin'dir. Yûsuf b. Tâşfîn'in künyesi, Ebû Ya'kûb'dur¹¹⁵. Yûsuf, muhafazakâr bir karaktere sahipti. Zengin, varlıklı ve makam sahibi olmasına rağmen sadece yünlü elbise giyer, arpa ekmeği ve deve etinden başka bir şey yemez ayrıca deve sütünden başka bir şey de içmezdi.¹¹⁶

Daha önce de belirttiğimiz üzere, Yûsuf b. Tâşfîn'in kabilesi olan Lemtûne, liderlik ve Sanhâce'yi kontrolünde bulundurmakla bilinmektedir. Nitekim Lemtûne kabilesi, İmam Abdullah b. Yasin'in, emir Yahyâ b. İbrahim el-Cüdalî'nin vefat etmesinden sonra Lemtûne içerisinde kalması ile konumunu

¹¹¹ Sadun Abbas Nasrullah, *Devlatu al-murâbitin fî almagrib ve elandalus abd Yûsuf b. Tâşfîn amir alMurâbitin*, 1.b., Darü'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut 1980, s.31.

¹¹² Hasen, a.g.e., s.25.

¹¹³ Anonim, *Elhilelu l muşîyye fî şîkri elahbar elmarakşîya*, Suhil Zekkar ve Abdülkadir Zemama(düz), 1.b., Dârü erraşad, Fas 1979, s.23.

¹¹⁴ İsmet Abdüllatif Dendeş, *Devru l murâbitin fî neşri l islam fî garbi ifrikiya 430-515/1038-1121*, 1.b., Dârü l garbi l islami, , Mısır 1980, s.97.

¹¹⁵ Anonim, a.g.e., s. 24.

¹¹⁶ Mohammed bin Abi el Kasim İbin Abi Dinar, *El munis fî ahbar ifrikiya ve tunus*, 1.b., Maţba'atu' ed-Devle et-Tunusiye, Tunus 1286., s.102.

korumayı başarmıştır. Böylece emir Yûsuf, gençliğinden itibaren saltanatın gölgesinde yetişmiştir. Bunun etkisi, onun ahlakında ve davranışlarda açıkça görülmektedir.

Emir Yûsuf, Fas'ın fethini devam ettirerek birçok bölgeyi kontrolü altına almayı başarmıştır. Saltanatının merkezî ve Fas'ta fethettiği kenar kısımlarda kalan bölgelerin başkenti olması için Merakeş şehrinin inşasını tamamlamıştır.¹¹⁷ Yûsuf b. Tâşfin'in bağımsız bir kral ve emir olmasının, bu aşamadan sonra gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

Aynı dönemde Emir Ebu Bekir de Sahrâ'da kabileler arasında barış ve birliği sağlarken Sudan'da da putperestlere karşı cihad etmekteydi. Böylece Murâbitlar, Kuzeyde de güçlenmişti. Nitekim Yûsuf b. Tâşfin, idaresi altındaki ordu ile Fas'ın kalbine kadar girerek, elindeki imkanlar dahilinde savaşa yönelmiştir.¹¹⁸

Ebu Bekir b. Ömer'in, kuzey bölgesinin kontrolünü amcasının oğluna bırakması büyük etki oluşturmıştır. Bu şekilde fethedilmiş olan Fas'ın kontrolü Emir Ebu Bekir'in elinden çıkarak amcasının oğlu olan, Yûsuf b. Tâşfin'in kontrolüne geçmiştir.¹¹⁹ Nitekim kontrolün sadece Yûsuf b. Tâşfin'de olması, Emir Ebu Bekir'in aklında, hiçbir zaman emirliği geri alma gibi bir düşünce oluşturmamış ve bütün ilgisini, Abdullah b. Yasin döneminde olduğu gibi Gana'da İslam'ı yaymaya yönlendirmiştir.

Emir Ebu Bekir, güneydeki görevlerini bitirdikten sonra kuzeye Ağmat iline geri dönmüş ve ordusu ile şehrin dışında konaklamıştır. Kaynaklar, Emir Ebu Bekir'in geri dönüş tarihinde farklılıklar göstermektedir. Bazı tarihçiler geri dönüş tarihini, 464/1071.¹²⁰ olarak belirtirken, bazı tarihçiler ise hicri 465 yılında gerçekleştiğini söylemiştir.¹²¹ Emir Ebu Bekir'in Fas'a dönüş tarihinin 464/1071 olduğu tercih edilmektedir. Nitekim Emir Ebu Bekir b. Ömer ile Yûsuf b. Tâşfin arasında gerçekleşen bu görüşmede Yûsuf b. Tâşfin'in eşi olan Zeynep büyük rol oynamıştır. Onun bu rolünü ilerleyen kısımda ele alacağız, Zeynep 464/1071 yılında vefat etmiştir.

¹¹⁷ Mohammed Abdullah Annan, *Devletü l İslam fî elAndalüs, asrû el-Murâbitin ve el-Muvvâhidin*, 2.b., Mektebetü'l-Hancı, Kahire 1990, s.38.

¹¹⁸ Dendeş, a.g.e., s.103.

¹¹⁹ Hasen, a.g.e., s.26.

¹²⁰ Ahmed b. Muhammed Ibn İzârî el-Merrâküşî, *Elbayan elmuğrib fî abbar elandalus ve almağrib*, 4.c., ihsan abbas (düz), 3.b., Dâru' s-Sakafa , Beyrut 1983, s.23.

¹²¹ Anonim, a.g.e., s.25.

Emir Ebu Bekir'in adamları, Merakeş Şehrini tamir ve tahkim ederek mamur hale getirmesinden sonra şehrin inşasını tamamlayan emir Yûsuf b. Tâşfîn ile irtibata geçmek için birbirleriyle yarışmışlardır. Kabileler, Emir Yûsuf b. Tâşfîn'e her işinde yardım etmiştir. Emir Yûsuf, bu kabilelerle güzel ilişkiler kurmuş ve kendisini onlara sevdirmiştir. Emir Ebu Bekir de, bütün gelişmelerden kendisini haberdar etmesinden dolayı Emir Yûsuf'a teşekkür etmiştir.¹²²

Emir Ebu Bekir, Merakeş'e geldiğinde, Yûsuf b. Tâşfîn'e şehre geldiğini bildiren bir elçi göndermiştir. Tarihçiler ikisi arasında gerçekleşen bu görüşmenin efsanevi bir gösterişin sergilendiği sonucuna varmışlardır. Tarihçiler bu olayı şu şekilde anlatmaktadır: Emir Ebu Bekir geldiğinde yanındaki adamları ile beraber, Yûsuf b. Tâşfîn'in huzurunda toplanmışlar ve kendilerine mertebelerine göre ikramlarda bulunulmuş ve onlara; mal, köle, atlar ve güzel elbiseler armağan edilmiştir.¹²³ Bu görüşmede Yûsuf b. Tâşfîn, Fas yönetiminin kendisinde kalmasını arzulamış ve bu bölgenin emiri olarak da kalmıştır. Fakat Emir Ebu Bekir ise, Emir Yûsuf'un, saltanatı sadece kendisi için istediğini duyunca onu görevinden almak için geri dönmüştür.¹²⁴

Yûsuf b. Tâşfîn, her konuda görüşünü aldığı ve istişare ettiği eşi Zeynep el-Nefzaviyye'den bu konuda kendisine yardımcı olmasını istemiş ve onunla istişare etmiştir. Nitekim eşi ona şu şekilde tavsiyede bulunmuştur: Ebu Bekir'i kalabalık bir orduyla savaşa hazırmış gibi karşılamalı ve bununla beraber ona hediyeler sunarak ve Sahrâ Bölgesinin halkına yaraşır bir şekilde onun için ziyafette bulunmalısın. Böylece amacının, savaşmak olmayıp onu en güzel şekilde karşılamak olduğunu anlayacaktır. Sonra şöyle demiştir: *"Amcanın oğlu muhafazakâr bir adamdır. Kan dökmeyi sevmez. Onun aleyhinde fitneye mahal verme !"*.¹²⁵

Emir Yûsuf b. Tâşfîn, Emir Ebu Bekir b. Ömer'i karşılamak için kalabalık bir ordu ile yola çıkmış ve yolun yarısında Ağmat ile Merakeş arasında yani Merakeş'e dokuz mil kala Emir Ebu Bekir ile karşılaşmıştır. Emir Ebu Bekir'i, adeti olmayan bir şekilde atında selamlamıştır. Daha sonra Bernis yolu üzerinde yürümüşler ve bu bölge Bernis Yolu olarak isimlendirilmiştir.¹²⁶

¹²²Ibn İzârî, a.g.e., s.22.

¹²³Anonim, a.g.e., s. 25-26.

¹²⁴Anonim, a.g.e., s. 26.

¹²⁵Ali b. Abdillâh ibni Ebî Zer'el-Fâsi, *el-Enîsü'l-mutrib bi-ravzi'l-kurtâs fî abbâri mülûki'l-Mağrib ve târîhu medîneti Fâs*, Dârü'l-Mansur, Fas 1972, s.135.

¹²⁶Ibn İzari, a.g.e., s.25.

Emir Ebu Bekir, İbni Tâşfîn'in ordusunun büyüklüğünü ve donanımlı olduğunu görünce ona şöyle demiştir: *Ey Yûsuf ! Bütün bu ordu ile ne yapıyorsun?* Yûsuf ona şöyle cevap vermiştir: *Bana muhalefet edenlere karşı onlardan yardım alıyorum.* Ebu Bekir, Yûsuf 'tan ve ordusundan korkmuştur. Sonrasında ise bin adet devenin yüklü bir şekilde kendilerine geldiğini görünce, *"bu develer nedir? "* diye sormuştur. Emir Yûsuf şöyle cevap vermiştir: *"Ey emir! Sahrâ Bölgesinde size yardımcı olması için elimizde olan elbise, yemek ve malları getirdik. "* Bunun üzerine Emir Ebu Bekir, amcasının oğlunun makamını bırakmayacağını anlamıştır¹²⁷. Ebu Bekir, takvalı bir kimse idi ve Allah için her şeyden sakınırdı, ömrünü de Allah için adanmış bir kimseydi. Yûsuf b. Tâşfîn'e nasihatte bulunmuş ve adaletli ve ıslah edici bir lider olması gerektiğini hatırlatarak ona şöyle demiştir: *Ey Yûsuf ! Sen benim kardeşim ve amcamın oğlusun. Fas'a senden daha layık birisi yoktur. Bildiğin gibi bende Sahrâ Bölgesinden ayrılamıyorum. Buraya gelişim, sadece sana selam vermek ve görevi sana teslim etmek içindir. Sonrasında kardeşliğimizi ve hükümdarlığımızı pekiştirip Sahrâ Bölgesine geri döneceğim. Yûsuf bunun için teşekkür etmiştir. Lemtûne'nin önde gelenlerinin, devlet erkânının, el-Mesamide emirlerinin, şahitlerin ve kâtiplerin huzurunda Fas'ın emirliğinden, Yûsuf b. Tâşfîn lehine feragat ettiğini belirtmiştir. Emir Ebu Bekir buradan ayrılarak ordusunun bulunduğu Ağmat'a geri dönmüştür. Emir Yûsuf b. Tâşfîn ise Merakeş'e dönünce Emir Ebu Bekir'e değerli hediyeler göndermiştir. Emir, onun bu hediyesinden çok mutlu olmuş ve şöyle demiştir: *"Çok hayırlıdır. Onu kral yapmamızla hükümlanlık bizden çıkmamıştır ve halen bizdedir. Emir Ebu Bekir bu hediyeleri ordusuna dağıtmıştır."*¹²⁸*

Emir Ebu Bekir, Fas emirliğini geri alma gibi bir umudunun olmadığını farkına varınca tekrardan Sahrâ'ya dönmüştür. Büyük Sahrânın yüksek bölgelerini aşarak Nijer'in içlerine kadar ilerlemiştir. Bu bölgede ikamet ederek Sudan'ın o günkü başkenti olan Gana'ya ve Mali krallığına birçok sefer düzenlemiştir. O, bu seferleri Zenci Kabileler arasında İslam'ı yaymak için yapmıştır. Nitekim bu kabileler o zamanda Hristiyanlığı benimsemekteydiler.¹²⁹ 480/1087 yılında şehid oluncaya kadar cihad etmeye devam etmiştir¹³⁰. Ancak cihad hareketi, cihada çağırان ve insanları buna

¹²⁷Ibnu Abi Zer, a.g.e., s.135.

¹²⁸Ibn İzari, a.g.e., s.25.

¹²⁹Annan, a.g.e., s. 38.

¹³⁰İbin Abi Dinar, a.g.e., s.102.

teşvik eden Emir Ebu Bekir'in ölümüyle sona ermiştir. Bunun sonucu olarak Murâbitların siyasi nüfuzunda azalma meydana gelmiştir. Bununla beraber Murâbitların siyasi nüfuzu, İslam'ı benimseyen yönetici kadrosunda etkin şekilde görülmektedir.¹³¹

B. Murâbitların Ortaya Çıkışı Döneminde Fas'ın Durumu

Fas ve Endülüs, Murâbitların ortaya çıktığı dönemde siyasi bir boşluk içerisinde bulunmaktaydı. Güvenin, kanunun ve istikrarın yok olması ile bölge halkı acı verici büyük sıkıntılar çekmiştir.

Fas'ta ise karmaşa, hayatın her alanında görülmektedir. Fakirlik yayılmış, cehalet ise çöl ve şehir ayırt etmeksizin her yere ulaşmıştır. Bölgesel ve toplumsal oluşumlar, olumsuz aktivitelerin oluşumunu destekleyen en önemli etkindir. Kabileler arası baskınlar, her hangi bir sebep olmaksızın gerçekleşmekteydi. Bölgesel emirler, marjinalitel otoritelerine sıkıca sarılmışlardır. Her bir emir, kendi otoritesini sağlamlaştırmak, devamlı kılmak ve komşusuna karşı üstünlük sağlamak için hareket etmekteydi. Bu sebeple Fas'ta; siyasal, ekonomik ve dini bir parçalanma gerçekleşmekteydi. Böylece bölgede Batınlık yayılmış ve İslami fikri yıkan görüşler ortaya çıkmıştır. Fas halkı bu şekilde sürekli olarak parçalanmakta, gruplaşmakta ve dini ve vicdani değerlere önem vermeyen kötü emirlerin çirkin emellerine kurban edilmekteydi. Fas halkı, sefillikten, kabilelerin felaketlerinden, düzen ve güvenin eksikliğinden büyük sıkıntılar yaşamıştır.¹³²

Bu dönemde ortaya çıkan en belirgin oluşumlar şu şekildedir¹³³:

a- (Tâzâ) krallığı, İbn Ebü'l-Âfiye ailesinden gelmektedir. Bu krallık, Yûsuf b. Tâşfîn tarafından gerçekleşen şiddetli savaş sonucu mağlup edilmiştir. Fas'ın nahiyelerine hükmetmekteydi. Ek 1.

b- (Zenâte) kabileleri, zulümde ve düşmanlıkta hat safhaya ulaşmışlardır. Ebû Ya'kûb, bu kabile ile savaşmış ve onlara nispet edilen kalelerine kadar girmiştir.

c- (Miknâse) önderliği ise (el-Ceznâi) ailesi yürütmektedir.

¹³¹Hasen Ali Hasen, a.g.e., s.28.

¹³² Ahmed Şârif. *Es-sulta ve el-muğtama' bi'l-Endelüs fî 'asr el-Murâbitîn (479 h - 539 h / 1085 m - 1144 m)*, yüksek lisans tezi, Cezayir Üniversitesi, İnsanî ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Cezayir 2008, s. 6-8.

¹³³ el Halifa, a.g.e.,s.99.

ç- Güneyin başkenti, bu bölgeyi (Vanûdin) ailesi yönetmekteydi. Liderleri, Mesud b. Vanûdin'dir. Dera şehri de onun boyunduruğu altındadır.

d- (Tamsna) bölgesi, buraya sapkın inançları ve bozuk mezhepleri ile Berğuvatalılar hükmetmektedir. Ek.2.

e- Ağmat bölgesi, buraya Lakut b. Yûsuf el- Mağrâvi hükmetmektedir.

f- Fazaz bölgesi kendi başına bir kuruluştur.

g- Tarudant şehri ve etrafındaki bölgeler ise Rafızı Bicilliyye¹³⁴ kontrolündeydi. Bunun dışında bölgede birçok oluşum bulunmaktaydı.

453/1062 yılında Emir Yûsuf b. Tâşfîn Fas'a emir olarak tayin edildikten sonra tek amacı, ülkesinde bulunan kabileleri bir çatı altında toplamak olmuştur. Ancak onun bu isteğini gerçekleştirmesi hiç de kolay değildir. Nitekim bölgede güçlü kabileler bulunmasının yanı sıra İslam'a aykırı görüşlerin bulunması, yayılması ve düşmanlığın bulunması, bu arzusunun zor olduğuna işaret etmekteydi. İslam'a karşı oluşan en büyük oluşumların başında Tamsna bölgesinde Sebte, Tanca ve etrafında bulunan Berğuvata lideri; güçlü ordusu, filosu, kalesi ve zulmüyle bilinen Sekut el-Berguvati gelmektedir.¹³⁵

Bütün bu sebepler, Emir Yûsuf 'un hedefinin önünde bulunan büyük engellerdir. Ancak Murâbıtlar; güçlü imanları ve cihada olan arzuları sebebiyle karşılarına çıkan küfür ve sapkınlık birliklerine her halükarda karşı koyacak güce sahiptiler. Murâbıtlar, Fas topraklarına yayılan bu sapık ve yıkıcı düşüncelerin ne denli zararlı olduğunu bildiklerinden dolayı onlara karşı verdikleri mücadelenin dini bir vecibe olduğunun farkındaydılar.

Yûsuf b. Tâşfîn, tek bir hamle ile düşmanlarının hepsine birden yönelmek istemiştir. Bunun sebebi ise düşmanlarından sadece birine yöneldiği

¹³⁴ Kuzey Afrika'da ortaya çıkan bir Şii topluluktur. Kökeni, "Becîlî" lakabıyla anılan ve günümüz Tunus'u sınırları içerisindeki Cerîd bölgesindeki Nefta şehrinden gelen bir şahsa dayanmaktadır. Aslen Berberî kökenli olan bu şahıs, Becîle adlı Arap kabilesine sadakat yoluyla mensubiyet göstermiştir. Beciliyye topluluğu, dördüncü hicrî yüzyıldan itibaren Şiîliğin yaygın olduğu bir ortamda ortaya çıkmış ve bölgede Şiî düşüncenin yayılmasına katkıda bulunmuştur. Vidad el-Kâdî, "eş-Şîa el-Beciliyye fi el-Mağrib el-Aksâ", *târîh el-Mağrib el-Arabî ve hadâratihî Kongresi* (Tunus Üniversitesi Merkez ed-dirâsât ve el-ebhâs el-iktisâdiyye ve el-ictimâ'iyye), 1.c.,Tunus, 1979, s.167-170.

¹³⁵ el Halifa, a.g.e., s.103.

takdirde diğerlerinin arkasından baskın vermesinden endişe duymasındır. Bu sebeple hepsine birden yönelmeyi tercih etmiştir.¹³⁶

C. Askeri Teşkilatta Yaptığı Yenilikler

Emir Ebu Bekir b. Ömer, Yûsuf b. Tâşfîn'i Fas'a komutan olarak tayin ettikten sonra nasıl hareket etmesi gerektiğini kendi tasarrufuna bırakmıştır. Bu da 453/1062 yılında olmuştur. Sicilmâse'den hareket ederek Melviyye vadisine varınca ordusunu düzene sokmuştur. Ordusunun, kırk bin Murâbıttan oluştuğunu görmüş ve içlerinden dört tane komutan seçmiştir. Bunlar; Muhammed b. Temim el Cüdali, Ömer b. Süleyman el-Mesufi, Müdrîk el-Telkatî ve Seyr b. Ebu Bekir el-lemtunî'dir. Her bir komutanı, kendi kabilesinden oluşan beş bin askere komutan kılmıştır. Kendisine karşı gelen ve Fas'taki Berber kabilelerinden olan; Mağrâve, Bani Yefrin ve diğer kabileler ile savaşmalarını emretmiştir.¹³⁷ Emir Yûsuf, bu askeri orduları kurduktan sonra komutanlarını belirlemiş ve onlara gerçekleştirmeleri gereken hedefleri de belirtmiştir. Ordular, hedeflerine inanarak yola çıktılar. Bu ordular, Murâbıtlara boyun eğmeyen ve şeriatın sınırları dışına çıkanlara karşı savaşmıştır.

Komutanlara kırk binlik ordudan asker dağıtımını yaptıktan sonra geri kalan askerler ile kendinden öncekilerin eserlerini takip ederek İslam'ı ülke geneline yaymaya ve ülkeyi kontrol etmeye devam ederek, adil olmayan vergileri ve İslam'da olmayan kanunları kaldırarak Allah 'Teala'nın emrettiği zekat ve İslam'ın emrettiği diğer hükümler dışında hiçbir şey bırakmamıştır. Yûsuf bu yolcuğunda; insanları, birlik olmaya, namaza, safları sıkılaştırmaya, Allah'ın dinini ikame etmeye ve cihada davet etmekteydi.¹³⁸ Aynı zamanda ordusu ile beraber Fas kabileleriyle teker teker sırasıyla savaşmaktaydı. Kimileri ondan kaçarken, kimileri savaşmış, kimileri de onun emri altına girerek ona itaat etmiştir. Bu savaş, Fas topraklarında Ağmat'a girene kadar devam etmiştir.¹³⁹

Yûsuf b. Tâşfîn, büyük Murâbitlar Devletinin kurucusu ve en yüce komutanlarından biridir. Bu kahraman, orduyu düzene sokmak ve en gelişmiş silahlarla donatmak için büyük çaba sergilemiştir. Yûsuf b. Tâşfîn, sadece orduyu düzene sokup halk içinde askerlik yapma düzenini yaymakla kalmamış

¹³⁶ Mahmud, a.g.e., s.222.

¹³⁷ Ibnu Abi Zer, a.g.e., s.138.

¹³⁸ el Halifa, a.g.e., s.108.

¹³⁹ Ibnu Abi Zer, a.g.e., s.138.

aynı zamanda ordunun yeni silahlarla donatılmasına ve savaş için eğitilmesine karar vermiştir. Nitekim ilk zamanlarda Mülessemelerin silahları sabit silahlardan oluşmaktaydı. Durumları ise çölde yaşamakta olan sıradan bir bedeviden farksız bir şekildeydi. Sadece deveye önem vermekte ve yaya olarak savaşmayı tercih etmekteydiler. Emir Yûsuf , otuz bin deve ile Fas kapılarına dayandıkları esnada Zenâte kabilesinin asil atlarının önünde develerin istikrarlı bir şekilde duramadığını görünce orduda atların sayısının artırılmasına karar vermiş ve atlı bölüğü oluşturup onları eğitmeleri için Zenâte kabilesinden bu hususta yardım almıştır.¹⁴⁰

Murâbitların davetinin yayılmasıyla insanlar, onların yüce amaçlarını anlamışlardır. Bu sayede Murâbitlar ordusu aşırı bir büyüme ile gelişme gerçekleştirmiştir. Bu durum insanlardaki İslam ve cihad aşkı, onları Murâbitların saflarına katılmaya, istekleri ile bu yolda komutanları şehid oluncaya kadar savaşmaya ve emirlerinin arkasında durmaya itmiştir.

Bazı kaynaklar, Murâbitlar ordusunda yüz bin atının bulunduğunu belirtmiştir. Ancak orduda atlıların yüz bine ulaştığı tarihte ittifak edilememiştir. İbn Ebi Zer şu şekilde belirtmektedir: "Hicri 454/1064 yılında, Yûsuf ordularını bölüklere ayırmış ve birçok beldeyi fethetmeyi başarmıştır. Emir, davullar çaldırması ve sözleşmeler imzalamıştır. Ordusunda, düşmanın kalbine korku salmak için okçu ve heybetli askerler bulundurmıştır. O yıl ordusundaki süvariler yüz bini geçmiştir ve bunlar Sanhaciler, Cezüle, el-Mesamide, Zenâte, Oğuzlar kabilelerinden ve okçulardan oluşmaktaydı. Ordusu, Merakeş'ten çıkarak Fas'ın Fas iline doğru ilerlemiştir."¹⁴¹

D. Fas'ta Birliği Sağlama Çabaları

1. Fas İlinin (Fez) ve Çevresinin Fethedilmesi

Emir Yûsuf , ordusunun düzenlemesini tamamladıktan sonra Fas'ı birleştirmek ve geliştirmekte olan devletin düşmanlarını yok etmek için askeri operasyonlara başlamıştır. Başlangıç olarak da Fas'tan başlamış sonrasında da Zenâte'yi fethetmiştir.

İbni Tâşfîn, Fas şehrini hedefleyerek Merakeş'ten yola çıkmıştır. Ancak Fas kabileleri olan, Zevağa, Lemaye, Levate, Sadine, Sidrate, Mağile, Behlule, Medyune ve diğer kabileler onun bu isteğine itiraz ederek yolunu kesmiş ve aralarında şiddetli bir savaş gerçekleşmiştir. Emir Yûsuf önüne çıkan

¹⁴⁰Adel Avved et-Tai, "*Tasliḥ cayṣi elMurâbitin*", Mecellet(AAMJ) , Sy. 21 (2014), s.138 .

¹⁴¹Ibnu Abi Zer, a.g.e., s.139.

kabileleri hezimete uğratmıştır. Sonrasında ise Sadine'yi kuşatmış ve kılıç zoruyla girmiştir. Şehrin surlarını yıkarak dört binden fazla kişiyi öldürmüştür. Bu olay, 454/1062 yılında gerçekleşmiştir.¹⁴²

Kaynaklar, Emir Yûsuf b. Tâşfin'in Fas'a düzenlediği seferi şu şekilde aktarmıştır:¹⁴³ Yûsuf b. Tâşfin, ilk olarak Bani Yefhaşdan Mehdi b. Tebali'nin kontrolünde bulunan Fazaz kalesine saldırı düzenlemiştir. Daha sonra Fas'ın kralı olan el-Muansır el- Mağrâvi'ye karşı müttefiki olan Mehdi b. Yûsuf 'dan yardım istemiştir. Murâbitlar ordusu Fas'a kadar ilerlemiş ve etrafındaki bütün kaleleri ve bölgeleri fethetmiştir. Burada az bir süre ikamet ettikten sonra Fas'ın yetkilisi olan Bekâr b. İbrahim'i yakalayarak öldürmüştür. Daha sonra buradan hareket ederek, Mağrâve bölgesini fethetmiş ve Vanûdin'in oğullarının hepsini öldürmüştür. Daha sonra Fas'a geri dönmüş 455/1063 yılında anlaşma ile fetih gerçekleşmiştir. Bu fetih, Fas için ilk fetih olarak görülmektedir.

Yûsuf b. Tâşfin, Fas'ı arkasında bırakıp Gmara bölgesine gelerek buradaki birçok bölgeyi fethederek Tanca'ya kadar ulaşmıştır. O günlerde Tanca'yı kontrolü altında bulunduran, el-Hacib Sekut el-Berguvati idi. Daha sonra tekrar Fazaz¹⁴⁴, kalesine geri dönmüştür. Nitekim Temim b. el-Muansır, Yûsuf b. Tâşfin'in yokluğunu fırsat bilerek Fas'a baskın düzenlemiş ve Emir Yûsuf 'un Fas'a atadığı valiyi öldürmüştür. Emir Yûsuf , müttefiki olan Mehdi el-Ceznâi'den, Mağrâve'ye karşı savaşmak için hazırlanmasını istemiştir. Mehdi, Usce şehrinden Fas'a doğru yola hareket etmiştir. Muansır, Murtabıtların, müttefikleri olan Mehdi el-Ceznâi ile birleştikleri takdirde kendi aleyhine bir sonuç olacağı için Mehdi el-Cezâi ile Yûsuf b. Tâşfin'le bir araya gelmeden savaşa girmiş ve aralarında şiddetli bir savaş gerçekleşmiştir. Savaşın sonunda Mehdi el-Ceznâi öldürülmüş ve ordusu dağılmıştır¹⁴⁵. Bu olayın akabinde Miknâse halkı, Emir Yûsuf b. Tâşfin'e, Muansır'a karşı onlara yardım etmesi için çağrıda bulunmuşlar ve ona biat ettiklerini bildirmişlerdir. Nitekim Muansır'ın zafer sevinci çok uzun sürmemiştir. Emir Yûsuf , Muansır'ı kuşatması için bir ordusunu Fas'a göndermiştir. Kuşatma, Muansır

¹⁴² Ahmet b. Halid Ennasiri es- Selevi, *El-İstiksa li-Ahbari'd-Düveli'l-Magribi'l-Aksa*, Cafer Ennasir ve Muhammed Ennasir (düz), 1.c, Dâru elkitab, Dârülbeyzâ 1997, s.27.

¹⁴³ Abdurrahmân b Mohammed İbn Haldûn, *Kitâbu'l-Iber ve divânu'l-mübtdei ve'l-haber fi Eyyâmî'l-Arap ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Âsarabum min zîvevi's-Sultanil- akber*. Halil Şahata, Suhail Zekkar (düz), 6.c., Dâru'l-fikir, Beyrut 2000, s. 245-246.

¹⁴⁴ es- Selevi, a.g.e., s.28.

¹⁴⁵ İbnu Abi Zer , a.g.e., s.140.

ve Fas halkı için artık dayanılmaz bir hale gelmiştir. Muansır, kuşatmanın uzamasından ve erzakların tükenmesinden dolayı Mağrâve, Bani Yefrin ve Berber kabilelerinden bir ordu oluşturarak ya zafer ya da ölüm diyerek savaşa girmiştir. Savaşın sonunda Muansır ve oğlu öldürülmüştür. Muansır'ın ölümünden sonra Zenâte kabilesi, Ebul-Afiyye ailesi etrafında toplanarak Muhammed bin Abdurrahman bin İbrahim b. Musa b. ebul-Afiyye'yi seçmişlerdir. Seçilen yeni lider, Murâbitlar ile savaşmak üzere Zenâte kabilesini toplamış ve Murâbitları büyük hezimete uğratarak onların çoğunu öldürmüştür.¹⁴⁶

Bu sırada Yûsuf b. Tâşfîn, Fazaz kalesini kuşatmaktaydı. Murâbitların Zenâte kabilesine karşı ikinci kez mağlup oluşları sebebiyle Emir Yûsuf b. Tâşfîn, hızlıca olayları kontrol altına alarak özenle hareket etmek zorunda kalmıştır. Ordusunun bir kısmını, kaleyi kuşatma altında tutmaları için bırakarak diğer kısmını Fas'a göndermiştir. Kendisi de Beni Merasin üzerine hareket etmiştir. Emirleri olan, Ya'la b. Yûsuf 'u öldürdükten sonra Gandilave topraklarına doğru hareket etmiştir. Bin taşafîn bütün bu toprakları fethettikten sonra 458/1065 yılında Varğa'yı fethetmiştir. 460/1067 yılında Tanca'dan Fas'ın çevresine kadar olan yerleri fethetmiştir.¹⁴⁷

462/1069 yılında, Fas şehri'ne doğru bütün ordusu ile yönelerek Fas'ı sıkı kuşatma altına almıştır. Son olarak kılıç zoruyla Fas'a girmiş, Mağrâve, Bani Yefrin, Miknâse ve Zenâtelileri öldürmüştür. Onlardan o kadar çok kişi öldürmüştür ki sokaklar cesetlerden dolayı geçilemez olmuştur. Karavin ve Endülüs camilerinde bulunan üç bine yakın insanı da öldürmüştür. Onlardan geriye kalanlar Tilimsan'a kaçmıştır. Yûsuf b. Tâşfîn'in Fas'a girişi, hicri 462 Cemâziyelâhîr ayının ikisi Perşembe günü (18 Mart 1070) gerçekleşmiştir. Fas'a girdikten sonra şehrin duvarlarını sağlamlaştırmış ve düzeltmiştir. Endülüs yakası ile Karavin yakalarını birbirinden ayıran surların yıkımını emretmiş ve yakaları birleştirmiştir.¹⁴⁸ Yûsuf b. Tâşfîn, şehri yeniden inşa ederek her caddesinde ve sokağında mescitler inşa ettirmiştir. Herhangi bir sokakta mescit yoksa o sokağın sakinlerine cezalar vermiş ve mescit inşa etmeyi zorunlu kılmıştır. Hamamlar, konaklama yerleri inşa etmiş ve Pazar yerleri düzenleyip gerekli tadilatları yapmıştır. 463/1071 yılının Sefer ayını Fas'ta geçirdikten sonra Melviyye topraklarında Vatât kalelerini fethetmiştir.¹⁴⁹

¹⁴⁶ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 246.

¹⁴⁷ es- Selevî, *a.g.e.*, s.29.

¹⁴⁸ Ibnu Abi Zer , *a.g.e.*, s.141.

¹⁴⁹ es- Selevî, *a.g.e.*, s.29.

.Yûsuf b. Tâşfîn'in çabalarıyla Fas şehrinin iki yakasını birbirinden ayıran surları yıkarak şehrin nüfusunu birleştirmiştir. Ayrıca şehirde inşa ettirdiği mescitler sayesinde ilmin yayılmasında büyük rol oynamıştır.

Tarihçilerin, Fas'ın fetih tarihiyle ilgili farklı görüşleri bulunmaktadır. “el-Hilelul-Muşîyye” adlı kitabın yazarı ile İbnî İzari, Fas şehrinin Murâbitlara ilhakının 468/1076 yılında olduğunu belirtmektedir.¹⁵⁰

2 Fetihlerin Devamı ve Hükümdarlığın Sağlamlaştırılması

Yûsuf b. Tâşfîn, önemli zaferler elde ederek büyük bir alana hükmetmiştir. Bununla beraber büyümekte olan Murâbitlar Devletinin düşmanı olan Zenâte kabileleriyle anlaşma yapmayı başarmıştır. Gerçekleştirmiş olduğu başarıların devamlı olması için Fas topraklarında bir seyahate çıkıp kabile liderleri ile anlaşma sağlamaya karar vermiştir.

Bu anlaşmaları gerçekleştirmesi amacıyla Fas emirlerine Zenâte, el-Mesamide, Gmara ve diğer Berber kabilelerine kendisine biat etmeleri için çağrıda bulunmuştur. Onlar da 464/1072 yılında Emir Yûsuf 'a biat etmişlerdir. Onların biat etmelerinden dolayı Yûsuf b. Tâşfîn, kendilerine hediyeler vererek onları mükâfatlandırmış sonrasında onlarla beraber Fas'ı ve diğer bölgeleri kontrol etmek için hareket etmişler ve halkın, valilerin durumunu kontrol ederek insanlar arasında oluşan birçok sıkıntıyı çözmüşlerdir.¹⁵¹ Yûsuf b. Tâşfîn, kabilelerin kendisine biat etmesi ile şer'i bir nitelik kazanmış ve bu sayede kabile liderlerini bir çatı altında birleştirmiştir.

Emir Yûsuf b. Tâşfîn, Fas topraklarında bulunan ve fethetmediği bölgeleri de fethetmesi ve otoritesi altına alması gerektiğini düşünerek 465/1072 yılında Demne'yi fethetmek için yola çıkmıştır. Burayı zorla fethettikten sonra Gmara kalelerinden olan Aludan kalesini fethetmiştir. 467/1074 yılında Tâzâ bağlı olan Gayase dağlarını ve Beni Mekud kabilelerini fethetmiştir.¹⁵² 467/1074 yılında Fas'a geri dönerek, valilerin tayinini kontrol ederek devletine samimi bir şekilde bağlı olan şu kişileri atamıştır:

- Fes (fez) ve etrafına, Ömer bin Süleyman,
- Miknâse, Meklale ve Fazat diyarlarına, Siyr bin Ebu Bekir
- Sicilmâse ve Deriyye'e Davut b. Aişe

¹⁵⁰Anonim, a.g.e., s.28 ; Ibn İzari, a.g.e., s.28.

¹⁵¹Ibnu Abi Zer , a.g.e., s.142.

¹⁵²İbn Haldun, a.g.e., s. 284.

-Ağmat, Merakeş, Sûs Mesamide, Tedla ve Tamesna'ya Temim b. Yûsuf b. Tâşfîn.¹⁵³ EK.3.

Bu nedenle 467/1074 yılı; Murâbitlar devleti için dönüm noktasıdır. Yûsuf b. Tâşfîn, Fas ve kuzeyde, Tanca ve Septe dışında bütün bölgelerde hâkimiyet sağlamıştır. Kendisi askeri faaliyetlerle ilgilendiği için bu bölgelerde gerçekleştirdiği düzenlemelerle ilgili kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır.¹⁵⁴

Ancak Murâbitların ilk olarak çağırdıkları şeyin; Kur'an, Sünnet, iyiliği emredip kötülükten alıkoymak ve bu esaslara aykırı olan şeyleri gidermek olduğunu esas alırsak, onların, gerçekleştirmiş oldukları bütün fetihlerde İslam'ın ilkelerini benimsediklerini görebiliriz. Sicilmâse şehrinde gördükleri kötülükleri değiştirerek toplumun halini düzeltmişlerdir. Müzik ve benzeri çalgı aletlerini kırarak içki satılan yerleri yakmışlardır. Gümrük vergilerini ve halkın belini kıran ağır vergileri kaldırmışlardır. Kur'an ve Sünnet'in terk edilmesini istediği şeyleri terk etmişlerdir¹⁵⁵. Özellikle de Yûsuf b. Tâşfîn, tüm yaşamı boyunca İslam'ın ilkelerini esas edinmiştir. Kötülüklerle savaşmış, fuhuş mekânlarını yerle bir etmiştir. Onun döneminde ne ülkesinde ne de işlerinde hiçbir şekilde vergi, haraç ve benzeri uygulamalar hayata geçirilmemiştir. Sadece Allah Teala'nın emrettiği zekatı almıştır.¹⁵⁶

3 Tilimsan'ın Fethi

Murâbitlar, Fas'ı ve etrafındaki bölgeleri fethettikten sonra, kendileri için; Fas'ın doğu sınırında Tilimsan'da toplanan Zenâte kabilelerinin kalıntılarından başka bir tehdit bulanmamaktaydı. Emir Yûsuf, geç kalmadan onlara son darbeyi indirmeye karar vermişti. Ancak tarihi kaynaklarda Yûsuf b. Tâşfîn'in doğuya ne zaman hareket ettiği ile ilgili ihtilaflar bulunmaktadır.

İbni İzari'ye göre, Müslümanların emiri Yûsuf b. Tâşfîn, 468/1076 yılında büyük bir ordu hazırlamış ve komutan olarak amcasının oğlu olan Müzdeli el-Lemtuni'yi atayarak Tilimsan'a göndermiştir. O sırada Tilimsan'ın emiri el-Abbas b. Ya'la idi. Müslümanların emiri kendisine bir mektup yazmıştır. Teslim olursa onu bağışlayacağını bildirmiştir. Ordunun

¹⁵³Ibnu Abi Zer , a.g.e., s.142.

¹⁵⁴ Hamid Muhammed el Halifa, *İntisarat Yûsuf bin Tâşfîn 400/1009-500/1106*, 1.b., Mektebetü' s Sahaba, Şarika 2004, s.70.

¹⁵⁵ el Halifa, *Yûsuf bin Tâşfîn*, a.g.e., s.121.

¹⁵⁶ el Halifa, *Yûsuf bin Tâşfîn*, a.g.e., s.121.

Merakeş'ten çıkışı, Muharrem ayının başlarında olmuş, Tilimsan'a varışı ise Sefer ayından sonra olmuştur. Müzdeli, Yûsuf b. Tâşfîn'in teklifini sunmuş Tilimsan emiri de bu teklifi kabul ederek barış imzalanmıştır.¹⁵⁷ İbni Ebu Zer ise bunun 472/1080 yılında gerçekleştiğini zikretmiş ve şöyle aktarmıştır: Yûsuf b. Tâşfîn, komutanı Müzdeli'yi, yirmi bin kişilik orduyla Tilimsan ve Orta Mağrip'e savaşması için göndermiş ve onlar da şehre zorla girerek emirin oğlunu öldürdükten sonra Merakeş'e geri dönmüşlerdir. el-Nasiri'de bu görüşü onaylamaktadır.¹⁵⁸

Yûsuf b. Tâşfîn'in siyasi deneyimi ona; ordusunun toparlanması ve gücünü kazanması için Tilimsan'la 468/1076 yılında barış imzalamasına ve sonrasında da 472/1080 yılında ikinci hamleyi gerçekleştirerek Tilimsan'ı fethetmesine vesile olmuştur. Ancak barış anlaşmasının kimin tarafından bozulduğu bilinmemektedir. Nitekim Yûsuf b. Tâşfîn, ülkesini genişletmek için Orta Mağrip'i kontrol altına almak istemiştir.

474/1080 yılında Yûsuf b. Tâşfîn, kendisinin yönettiği büyük bir orduyla Tilimsan'a hareket etmiştir. Daha sonra Orta Mağrip'in başkentine ulaşmış ve teslim olana kadar kaleyi kuşatma altına almış ve emir el-Abbas bin Ya'layı öldürmüştür. Buraya Muhammed bin Teniğimer'i vali olarak atamış ve şehrin önüne Zenâte'nin başkentinde Murâbitları korumak için bir kale konumunda şehir yaptırmıştır. Şehre, "Takrart" adını vermiştir. Emir Yûsuf için bu şehir karargâh konumundadır. Dönüş yolunda Vacda, Tenes, Vehran, el-Venşirs ve Cezayir'e ulaşan Şelf bölgesini fethetmiştir.¹⁵⁹ Daha sonra 475/1082 yılında tekrardan Merakeş'e dönmüştür¹⁶⁰. Emir Yûsuf b. Tâşfîn, bu zaferlerle ülkesinin sınırlarını güvence altına almıştır.

4 Sebte ve Tanca'nın Fethi

Sebte ve Tanca, Gmara kabilelerinin liderliğini yapan el-Hacib bin Sekut el-Berguvati'nin kontrolü altındaydı. Murâbitlar devletine kadar hükümdarlığı devam etmiştir. Fas'ı kontrol altına alan Yûsuf b. Tâşfîn, el-Hacib bin Sekut el-Berguvati'ye; Murâbitların safına katılması için çağrıda bulunmuştur. Eğer oğlu el-Mu'iz b. Sekût kendisini engellememiş olsaydı, Yûsuf b. Tâşfîn'in

¹⁵⁷Tbn Izari el Marakşi, a.g.e., s.29.

¹⁵⁸ İbnu Abi Zer , a.g.e.,s.143 ; es- Selevi, a.g.e., s.31-32.

¹⁵⁹ es- Selevi, a.g.e., s.32.

¹⁶⁰ es- Selevi, a.g.e., s.32.

davetine icabet etmesi muhtemeldi; ancak ısrarlı tutumunu sürdürerek bu çağrıya karşı direnç göstermeye devam etmiştir.¹⁶¹

Yûsuf b. Tâşfîn, İslam'dan çıkan gruplarla savaşıma konusunda yüksek azme sahipti. İslam'dan çıkan kişilerle cihad ederek o toprakları tekrardan İslam'ın nuruyla aydınlatmak ve o toprakları içinde bulunduğu sapık akideden ve düşüncelerden kurtarmak istemiştir.

Emir Yûsuf b. Tâşfîn, Sebte ve Tanca ile savaşa girmeye karar vermiştir. Komutanı Salih bin İmran'ı on iki bin Murâbıtlar süvarilerle ve Fas, Zenâte ve diğer kabilelerden oluşan yirmi bin toplamda otuz sekiz bin kişilik ordu ile göndermiştir. Ordu, Tanca'ya yaklaşıncı seksen beş yaşına varmış olan, el-Hacib bin Sekut el-Berguvati, bütün ordusu ile onları karşılamak için yola çıkmış ve şöyle demiştir: “Allah'a yemin ederim ki ben diri olduğum sürece Tanca halkı, Lemtunilerin davul sesini duymayacak!”¹⁶²

Taraflar, Tanca'nın çevresinde bulunan Mina vadisinde bir araya geldi ve çetin bir savaş gerçekleşti. el-Hacib bin Sekut'un ölmesiyle ordu dağılmış ve Murâbıtlar hicri 471/1079 yılında Tanca'ya girmiştir.¹⁶³ Murâbıtlar, Tanca'yı, Endülüs'te haçlılar tarafından vahşice katledilen Müslüman kardeşlerine yardım etmek için bir üs edinmişlerdir. el-Hacib bin Sekut'un ölümüyle yerine keyfine düşkün, zevklere dalmış ve Sebte'de surlar arkasında kendisini korumaya alan oğlu, el-Mu'iz bin Sekut geçmiştir. 476/ 1084 yılında Yûsuf b. Tâşfîn, kendi oğlu el-Mu'iz'i, bir orduyla kendisine boyun eğmeyen tek bölge olan Sebte'yi fethetmek için göndermiştir. O dönemde Sebte, el-Hacib bin Sekut'un vefatından sonra oğlu Diyauddevle Yahyâ geçmiştir. el-Mu'iz bin Yûsuf, Sebte'yi denizden ve karadan kuşatmıştır. Denizde gerçekleşen savaş, taraflar arasında git gelli bir hal almıştır. Ancak el-Mutemed'in büyük bir gemi göndermesi ile savaş Murâbıtlardan yana ağır basmış ve kazanan Murâbıtlar olmuştur.¹⁶⁴ Diyaud-devle yenilgiye uğramış ve deniz yoluyla kaçmaya çalışmış ancak Murâbıtlar, onun peşini bırakmamış ve Diyauddevle, şehirde Dârû't-tanvir olarak bilinen bir evde sıkıştırılmış ve yakalanmıştır. Esir olarak el-Mu'iz'e gönderilmiş ve sonrasında öldürülmüştür. El-Muiz, 477/1084 yılında babasına, zafer elde ettiklerini belirten bir mektup göndermiştir.¹⁶⁵

¹⁶¹ el Halifa , *Yûsuf bin Tâşfîn*, a.g.e., s.126.

¹⁶² es- Selevi, a.g.e., s.31.

¹⁶³ Ibnu Abi Zer , a.g.e.,s.142-143.

¹⁶⁴ el Halifa , *Yûsuf bin Tâşfîn*, a.g.e., s.127-128.

¹⁶⁵ es- Selevi, a.g.e.,s.34.

Böylece Yûsuf b. Tâşfîn, Fas'tan Sahrâ sınırlarına kadar, Der'a vadisinden Akdeniz sahillerine kadar olan bölgeyi birleştirmiştir. Buna ek olarak Yûsuf b. Tâşfîn'in Orta Mağrip'ten Cezayir iline, Şelef nehrine kadar kontrol ettiği yerler eklendiğinde Yûsuf b. Tâşfîn'in gerçekleştirdiği siyasi hamlenin de ne denli büyük olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu kişi, Murâbıtlar Devletini, bir grup mücahitle; o zamanın devletleriyle başa baş bir konuma getirmiştir. Yûsuf b. Tâşfîn, bununla yetinmeyerek Endülüs'e geçmiş ve burada da büyük başarılar elde etmiştir. Endülüs tarihinde çeşitli yönlerle ele alınmayı hak eden bir şahsiyettir.

Sonuç

Murâbıtlar Devleti'nin kuruluşu, daha önce Mağrip bölgesinde ortaya çıkan küçük çaplı devlet yapılarına kıyasla özgün bir nitelik arz etmektedir. Bu devlet, Fas'ın derinliklerindeki Sahra çölünden doğmuş; Malikî mezhebinin yayılması ve İslam'ın dinî gücünün yeniden ihyası doğrultusunda şekillenmiştir. Murâbıtlar, “emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker” ilkesini merkeze alan reformcu bir yaklaşım geliştirerek, dinî ıslah ile siyasal örgütlenmeyi bir araya getiren bütüncül bir davet yöntemi oluşturmuşlardır.

Hicrî V. yüzyılın sonlarında, toplumda bid'at ve inanç sapmalarının yayılmasına karşı mücadele başlatan Murâbıtlar, bu doğrultuda savaş ilan etmiş ve böylece cihad ruhunun toplumsal bilinçte kökleşmesini sağlamışlardır. Murâbıtlar'ın tarih sahnesine çıkışı, bölgedeki siyasal dönüşümün önemli bir eşiğini teşkil etmiştir. Bu süreçte iktidarın Arap unsurlardan Berberîlere geçmesi, aynı dönemde Endülüs'te Emevîlerin yıkılması ve Fatımîlerin Mısır'da hilafeti ele geçirmesi ile eş zamanlı gerçekleşmiş, böylece Kuzey Afrika ve Mağrip'teki Arap nüfuzunun gerilemesiyle sonuçlanmıştır. Bu durum, yeni bir Berberî siyasi gücün yükselişine zemin hazırlamıştır.

Bu bağlamda, Batı İslam dünyasının askerî ve siyasi tarihinde önemli bir figür olarak öne çıkan Yûsuf b. Tâşfîn, Murâbıtlar Devleti'nin inşasında ve nüfuz alanının genişletilmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Onun askerî başarıları, sadece stratejik açıdan değil, aynı zamanda dinî referanslar temelinde şekillenmiştir. Yûsuf b. Tâşfîn, öncelikle Senhâce kabilelerini tek bir sancak altında toplamış; cihad ve itaat esaslarına dayalı, liyakat ve sadakatle şekillenen düzenli bir ordu kurmuştur. Sistemli bir silahlanma politikası

izlemiş, askerî ehliyeteye sahip komutanları görevlendirmiş ve böylece ordu içinde birlik ve disiplinin temellerini atmıştır.

Devletin güçlenmesiyle birlikte, Senhâce kabileleri, tarihî rakipleri olan Zenâte karşısında üstünlük kazanmış; bu üstünlük, Yûsuf b. Tâşfîn'in siyasî basireti ve askerî planlamadaki başarısı sayesinde pekişmiştir. Bölgesel bütünlüğü sağlama sürecinde, Fâs ve çevresini denetimi altına almış; Gmâra kabileleri başta olmak üzere muhalif unsurları bertaraf etmiştir. Ardından Mârakeş'i fethederek burayı başkent yapmış, Sebte ve Tanca gibi stratejik sahil şehirlerini ele geçirmiştir. Devletin doğuya doğru genişlemesiyle birlikte, Tilmisan'ın da fethedilmesi, Murâbitlar'ın sahip olduğu coğrafi ve ekonomik tabanı daha da güçlendirmiştir.

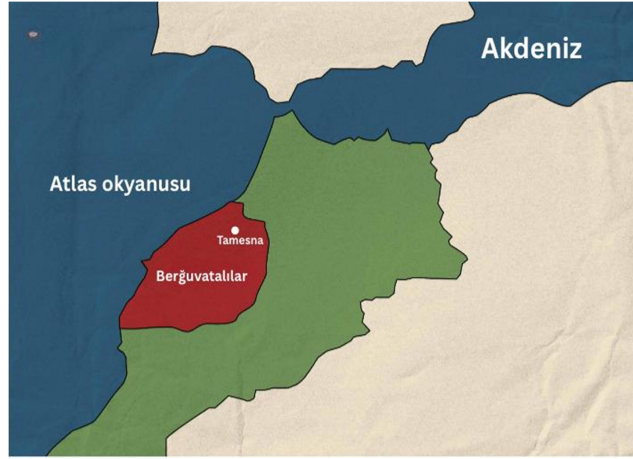
Tüm bu siyasî ve askerî başarılar, Abdullah b. Yâsîn tarafından temelleri atılan fikrî ve dinî ıslah projesinden bağımsız düşünülemez. Abdullah b. Yâsîn, Kur'ân ve Sünnet'in ihyası ile hurafe ve bâtıl inançlara karşı mücadeleyi esas alan bir dinî hareket başlatmış; bu vizyonu sahada hayata geçiren ise Yûsuf b. Tâşfîn olmuştur. O, askerî sertlik ile siyasî hikmeti birleştirme yeteneği sayesinde, çölün derinliklerinden Atlantik kıyılarına uzanan, merkezîyetçi ve güçlü bir devlet kurmuş; şeriâtı yönetim anlayışının temeli hâline getirmiştir. Bu yapı, bölgede güvenlik ve istikrarı sağlarken, Batı İslam dünyasında uzun vadeli ve derin etkiler bırakan sağlam bir siyasal birlik ortaya çıkarmıştır.

EK.1

Tâzâ krallığı (İbn Ebü'l-Âfiye ailesi)¹⁶⁶

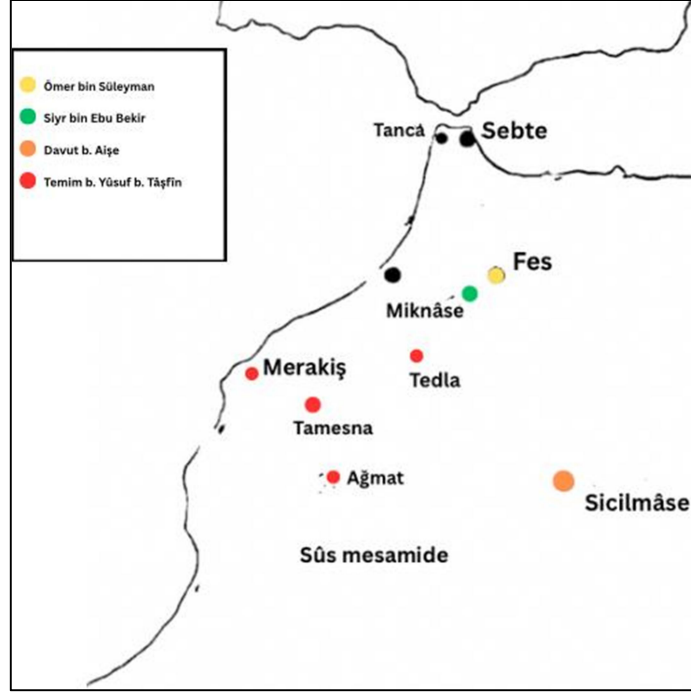
EK.2

Berġuvata Emirliġi (Tamesna)¹⁶⁷

¹⁶⁶ El-Mustafâ Hamîmu, "Berâ'atu'l-Berġuvâtî min İftirâ'âtı İbn Hâvkal ve'l-Bekrî", *Hespress*, Hazîrân 2023.

EK.3

Murâbıtlar'ın liderlerinin hüküm sürdüğü bölgeler¹⁶⁸

¹⁶⁷ 'Â'id Umayra, "Ebu Bekir b. Ömer el-Lemtûnî: Râ'idü'l-fütûhâtî'l-İslâmiyye fi İfrîkiyâ, *Nân Post*, Hairan 2024.

¹⁶⁸ Halima Naji, "Cevanib min tarih ve eser medinet Beni Mellal ve mecaâl Tadla", *mecellet Asinag*, s.15, 2020.

Kaynakça

- Annan, Mohammed Abdullah. *Devletü l İslam fi elAndalüs, Asru el-Murâbitin ve el-Muvvabidin*, 2.b., Mektebetü'l-Hancı, Kahire 1990.
- Anonim, *Elhilelu l muşîyye fi zikri elahbar elmarakşîya*, Suhil Zekkar ve Abdu lkader Zemama(düz), 1,b., Dârü erraşad, Fas, 1979.
- Aşbah, Yûsuf . *Tarib-ı Endülüüs fi 'abd-ı l-Mürâbitin ve el-Muvabhidin*, 1.c., el-merkez el kevmi lilterceme, Kahire 2014.
- Dendeş, İsmet Abdüllatif. *Devru l murâbitin fi neşri l islam fi garbi ifrikiya 430-515/1038-1121*, 1.b., Dârü l garbi l islami, Mısır 1980.
- el Halifa, Hamid Muhammed. *Yûsuf bin Tâşfîn muvabid elmagrib ve kaidu alMurâbitin ve munkiz elandalus min alsalbiin*, 1.b. Darü'l-Kalem, Dimaşk 2000.
- el Halifa, Hamid Muhammed. *İntisarat Yûsuf bin Tâşfîn 400/1009-500/1106*, 1.b., Mektebetü' s Sahaba, Şarika 2004.
- el-Kâdî, Vidad "eş-Şîa el-Becîliyye fi el-Mağrib el-Aksâ", *târîh el-Mağrib el-Arabî ve hadâratihî Kongresi* (Tunus Üniversitesi Merkez ed-dirâsât ve el-ebhâs el-iktisâdiyye ve el-ictimâ' iyye), 1.c., Tunus 1979.
- el-Mazari, *Tulu Saad as-Suud fi Ahbar vahran ve Ispanya ve Fransa*, Yahyâ Buaziz(thk), Dârü'l -Basair, 1.b, 1.c. , Cezayir 2007.
- es- Selevi, Ahmet bin Halid Ennasiri. *El-İstiksa li-Abbari'd-Düveli'l-Magribi'l-Aksa*, Cafer Ennasir ve Muhammed Ennasir (düz), 1.c, Dâru elkitab, Dârülbeyzâ 1997.
- es-Sâih , el-Hasen. *el-Hadâra el-İslâmîye fi'l-Mağrib* , 2. b., Dârü's-Sekâfe , Dârülbeyzâ 1986.
- et-Tai , Adel Avved. *"Taslih cayşi elMurâbitin"*, *Mecellet (AAM)*, 21 (2014) ,137-172.
- Hacıyat, Abdülhamid. *Tarib-i Mağrib el-Avsât es-Siyasî fi ' Ebdî'l-Murâbitîn*, 3.c., el-Müesseset el-Vataniyye lil-Kitâb, Cezayir 1984.
- Hamîmu, el-Mustafâ. "Berâ'atu'l-Berğuvâti min İftirâ'âti İbn Hâvkal ve'l-Bekrî," *Hespress*, Hazîrân 2023.

Hasen, Ali Hasen. *el bazara elislamia fi elmagribi ve elandalus asru l Murâbitin ve almuwabbidin*, Mektebetü'l-Hanci, 1. b., Mısır 1980.

Ibn İzârî , Ahmed b. Muhammed el-Merrâküşî. *Elbayan elmuğrib fi ahbar elandalus ve almağrib*, 4.c., ihsan abbas (düz), 3.b., Dâru' s-Sakafa, Beyrut 1983.

İbin Abi Dinar, Mohammed bin Abi el Kasim. *El munis fi ahbar ifrkiya ve tunus*, 1.b., Maṭba'atu' ed-Devle et-Tunusiye , Tunus 1286M.

İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Mohammed. *Kitâbu'l-Iber ve divânu'l-mübtedei ve'l-haber fi Eyyâmi'l-Arap ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Âsarabum min züveyi's-Sultamil- akber*. Halil Şahata, Suhail Zekkar (düz), 6.c. Dâru'l-fikir, Beyrut 2000.

ibni Ebî Zer', Ali b. Abdillâh el-Fâsi. *el-Enûsü'l-mutrib bi-ravzi'l-kartâs fi ahbâri müülûki'l-Mağrib ve târîbu medîneti Fâs*, Dârü' l-Mansur, Fas 1972.

İbnü'l-Esîr, Ali b. Muhammed el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-Târîh* . Ömer Abdüsselam Tedmurî (Thk), 8.c., Dâru'l-Kitâbi'l- 'Arabî, Beyrut 2010.

Mahmud, Hasen Ahmet. *kıyam devletü alMurâbitin safha muşarîfa min tarih elmağrib fi l usur l vusta*, Dâru'l-fikiri 'l- 'Arabî, Kahire ty.

Najî, Halima. "Cevanib min tarih ve eser medinet Beni Mellal ve mecaâl Tadla", mecellet Asinag, s.15, 2020.

Nasrullah, Sadun Abbas. *Devlatu al-murâbitin fi almagrib ve elandalus abd Yûsuf Bin Tâşfîn amir alMurâbitin*, 1.b., Darü'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut 1980.

Salim, Seyyid Abdülaziz. *Tarih el-Mağrib fi el-Asr el-İslami*, Müesseset-ü Şebâbu'l-Câmia, İskenderiye 2011.

Şârîf, Ahmed. *Es-sulta ve el-muctama' bi'l-Endeliüs fi 'asr el-Murâbitîn (479 h - 539 h / 1085 m - 1144 m)*, yüksek lisans tezi, Cezayir Üniversitesi, İnsanî ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Cezayir 2008.

Umayra, Ā'id . "Ebu Bekir b. Ömer el-Lemtūnī: Râ'idü'l-fütūḥâtī'l-İslâmiyye fi İfrîkiyâ, Nûn Post, Hairan 2024.

Selçuklu Devleti'nin Kuruluşunda ve Yıkılışında Oğuzların Rolü: Kınık Boyundan Sultan Sancar'a

The Role of Oghuzes in the Establishment and Fall of the Seljuk Empire: From Kınık Tribe to Sultan Sanjar

Oğulcan KAÇAR*

Öz

Selçuklular, Oğuzlar tarafından kurulmuş ve nihayetinde yine onların eliyle tarih sahnesinden silinmiştir. Bu sürecin temelinde, devletin kuruluşundan itibaren Oğuzlara yönelik izlenen politikanın belirleyici bir rol oynadığı görülmektedir. Oğuz/Türkmen politikası başarılı bir şekilde yürütüldüğünde Selçuklu Devleti'nin sınırları genişlemiş; ancak etkisiz kaldığında ise devletin karşı karşıya kaldığı en büyük tehditlerden biri hâline gelmiştir. Tuğrul Bey döneminde bu politika ustalıkla yönetilmiş, serbest dolaşan Türkmenler gelen şikâyetler doğrultusunda belirli bölgelere yönlendirilerek gazaya teşvik edilmiştir. Böylece hem Türkmenlerin savaşçı karakteri tatmin edilmiş hem ganimet elde edilerek ekonomik kazanç sağlanmış hem de bu fetihler sayesinde devletin sınırları genişletilmiştir. Alparslan döneminde de benzer bir strateji benimsenmiş, özellikle Kutalmışoğullarının Anadolu'ya gönderilmesiyle bölgenin Türkleşme süreci hızlanmıştır. Ancak Melikşah sonrası dönemde Oğuz/Türkmen politikası olumsuz bir seyir izlemeye başlamış ve daha belirgin bir hâl almıştır. Özellikle Berkjaruk ve Tapar arasındaki taht mücadeleleri sırasında Türkmenler, zaman zaman taraf değiştirerek devlet içindeki siyasal mücadelelerin seyrini belirleyen bir aktöre dönüşmüştür. Söz konusu politikanın en belirleyici ve aynı zamanda en yıkıcı olduğu dönem ise Sultan Sancar devri olmuştur. Onun yönetimi altında Türkmenlerle kurulan bağ giderek zayıflamış, artan huzursuzluk nihayetinde büyük bir isyana dönüşerek Selçuklu Devleti'nin çöküş sürecini hızlandıran temel etkenlerden biri olmuştur.

* Yüksek Lisans: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, email: ogulcan.kacar@outlook.com,
orcid: [0009-0000-5529-2993](https://orcid.org/0009-0000-5529-2993)

Anahtar Kelimeler: Oğuzlar, Selçuklular, Sultan Sancar, Katvan Savaşı, Oğuz İsyanı

Abstract

The Seljuks were founded by the Oghuzes and eventually disappeared from the stage of history at their hands. It is seen that the policy pursued towards the Oghuzes since the foundation of the state played a decisive role in this process. When the Oghuz/Turkmen policy was effectively managed, the borders of the Seljuk State expanded; however, when it was ineffective, it became one of the biggest threats the state faced. During the reign of Tugrul Beg, this policy was handled skillfully, and the Turkmens, who were free to roam, were directed to certain regions in line with the complaints received and encouraged to wage war. In this way, the warrior character of the Turkmens was satisfied, economic gains were achieved by obtaining booty, and the borders of the state were expanded through these conquests. A similar strategy was adopted during the reign of Alparslan, and the Turkification process of the region accelerated, especially with the dispatch of Kutalmışoğulları to Anatolia. However, in the post-Melikshah period, the Oghuz/Turkmen policy took a negative course and became more pronounced. Especially in the struggle for the throne between Berkyaruk and Tapar, Turkmens changed sides from time to time and became one of the most significant power elements within the state. The period when this policy was the most decisive and at the same time the most destructive was the reign of Sultan Sanjar. Under his rule, the bond established with the Turkmens gradually weakened, and the growing unrest eventually turned into a major rebellion and became one of the main factors that accelerated the collapse of the Seljuk State

Keywords: Oghuz, Seljuks, Sultan Sanjar, Battle of Katwan, Oghuz Rebellion

Giriş

Oğuzlar, X. yüzyılın ilk yarısında Hazar Denizi'nden Seyhun Nehri'ne kadar uzanan geniş bozkırlarda yaşamaktaydılar.¹ Bozkırda

¹ Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972, s. 32.

yaşamının gereği olarak hayvancılık, onların en temel geçim kaynağıydı ve bu sayede çevrelerindeki toplulukların özellikle et ihtiyacını büyük ölçüde karşıyorlardı.² Süryani kaynaklarına göre, hayvanları evcilleştirme konusunda büyük bir ustalığa sahiptiler; hatta vahşi hayvanları bile itaat altına alabilecek yetenekleri vardı.³ Genellikle göçebe bir hayat süren Oğuzlar, kıl çadırlarda barınıyor, doğayla iç içe bir yaşam sürüyorlardı. Ancak zamanla bir kısmı şehir hayatına uyum sağlayarak yerleşik hayata geçti. Yerleşik hayatın getirdiği yaşam tarzı, savaşçılık kabiliyetlerinin giderek zayıflamasına neden olduğundan, göçebe hayatını devam ettirenler onlara “*yatuk*” yani “*tembel*” demeye başladılar.⁴ Çünkü Oğuzlar için savaş, yalnızca bir mücadele biçimi değil, aynı zamanda bir yaşam tarzıydı. Bu yaşam tarzının en belirgin yansımalarından biri ise ok ve yay kullanmadaki ustalıklarıydı; bu yetkinlikleri onları diğer topluluklardan ayırıyor, düşmanlarına karşı büyük bir üstünlük sağlıyordu. Hatta ünlü Arap gezgini İbn Fadlan, Oğuz sübaşısının at üzerindeyken uçan bir kazı tek atışta vurduğunu hayranlıkla anlatmaktaydı.⁵ Bu etkileyici yetenekleri, yalnızca Doğu’nun değil, Batı’nın da dikkatinden kaçırmamıştır. Bizans müellifi Anna Komnena da Türklerin okçulukta ulaştığı ustalığı şu sözlerle betimler: “*Bir Türk, kovalamaya geçmişse, düşmanını, ok atmakla baklar; kendisi kovalanıyorsa, okları sayesinde üstün gelir: Bir ok fırlatır ve ok, uçarak, ya at'a ya atlıya saplanır; ok, [yayın] çok güçlü bir elle [gerilmesinden sonra] atılmışsa, gövdeyi bir yandan ötekine delip geçer; onlar [Türkler] gerçekten çok usta okçulardır.*”⁶ Nitekim fiziksel görünüşleri de dikkat çekiciydi; genellikle uzun saçlı ve bıyıklıydılar.⁷ XI. yüzyıl Ermeni kaynakları, Oğuzları, “*acayip şekilli, yay taşıyan ve kadın gibi uzun saçlı*” olarak betimleyerek onların alışılmışın dışında

² Sümer, *a.g.e.*, s. 42-43; S.G. Agacanov, Oğuzlar, (Çev: Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev), Selenge Yayınları, İstanbul 2002, s. 61.

³ Süryani Mikhail, Süryani Patrik Mikhail'in Vekayinamesi-İkinci Kısım (1042-1195), (Çev: Hrant D.Anreasyan), TTK Yayınları, 1944, s. 6.

⁴ Sümer, *a.g.e.*, s. 42.

⁵ İbn Fadlan Seyahatnamesi, (Çev: Mehmet Şayir), Selenge Yayınları, İstanbul 2022, s. 29.

⁶ Anna Komnena, Alexiad Malazgirt'in Sonrası, (Çev: Bilge Umar), İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996, s. 488.

⁷ Anna Komnena, *a.g.e.*, s. 20; Sümer, *a.g.e.*, s. 47-48.

bir görünüme sahip olduklarını vurgulamaktaydı.⁸ Ancak Oğuzların asıl gücü, yalnızca fiziksel görünümlelerinden değil, aynı zamanda disiplinli teşkilatlanma yapılarından kaynaklanıyordu. Bozok ve Üçok adında iki ana kola ayrılan Oğuzlar, her biri 12 boydan oluşan toplam 24 boyluk bir yapı içinde örgütlenmişlerdi. Bu ayrımın kökeni Oğuz Kağan Destanı'na dayanmaktadır. Efsaneye göre, Oğuz Kağan avlanmaya gönderdiği üç büyük oğlu (Gün, Ay, Yıldız) doğuya giderek altın bir yay, üç küçük oğlu (Gök, Dağ, Deniz) ise batıya giderek üç gümüş ok bulmuştu. Av dönüşü düzenlenen büyük şölen sırasında, Oğuz Kağan büyük oğullarını sağ yanına (Bozoklar), küçük oğullarını ise sol yanına (Üçoklar) oturtarak ülkesini aralarında paylaştırdı. Bu anlatıya göre Bozoklar yayı, Üçoklar ise üç oku simgeliyordu. Yay, gücü ve yönetimi temsil ederken, ok ise bağlılığı ve tâbiyeti ifade ediyordu. Bu efsane, Oğuzların sosyal ve siyasi yapısının temelini oluşturmuştur.⁹

Oğuzlar, siyasi olarak Oğuz Yabgu Devleti adı verilen bir yönetim altında yaşıyorlardı. IX ve X. yüzyıllar arasında kurulduğu rivayet edilen bu devletin merkezi Yengi Kent idi ve başında “*Yabgu*” unvanını taşıyan bir hükümdar bulunuyordu. Devletin yönetimi, boy beylerinin katıldığı kurultaylar aracılığıyla şekilleniyor, önemli kararlar burada alınıyordu. Yabgunun en büyük yardımcıları arasında Kül-Erkin ve Sübaş gibi devlet görevlileri yer alıyordu.¹⁰ Bulunduğu coğrafya, Oğuz Yabgu Devleti'ni farklı kültürlerle temas hâlinde olmaya zorlamıştı. Hazarlar, Kimekler, Karluklar ve Bulgarlar gibi çeşitli topluluklarla komşu olan Oğuzlar, aynı zamanda Cürcan'dan Farab ve İsbicab'a kadar uzanan Müslüman bölgeleriyle de etkileşim içindeydi.¹¹ Bu durum, devletin ticari, siyasi ve kültürel yapısını doğrudan etkiledi. Özellikle bu bölge, Türk kültür tarihinin şekillendiği

⁸ Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (Çev: Hrant D.Andreasyan; notlar Edouard Dulaurer, M.Halil Yinanç), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019, s. 48; Başkumandan Simbat, Vekayinamesi 951-1334), (Çev: Hrant D.Andreasyan), 1946, s. 18.

⁹ Agacanov, *a.g.e.*, s. 154-155; Mehmet Emin Bars, “Metinlerarası İlişkiler Bağlamında Oğuz Kağan Destanı'na Bir Bakış”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C: 2, S: 4, 2013, s. 181-197.

¹⁰ İbn Fadlan, *a.g.e.*, s. 23, 28; Agacanov, *a.g.e.*, s. 197, 207; Sümer, *a.g.e.*, s. 38, 53.

¹¹ İbn Havkal, 10. Asırda İslâm Coğrafyası (Sürat El-Arz), (Çev: Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014, s. 27.

yerlerden biri oldu. Oğuzların atalarıyla ilgili anlatılar, bu topraklarda efsaneleşti. Oğuz Kağan Destanı, Oğuz boylarının kökenini açıklarken, Dede Korkut Hikâyeleri Aral Gölü ve Kızılorda çevresinde doğdu. Türk destan geleneğinin en önemli eserlerinden biri olan Alpamış Destanı da yine bu coğrafyada ortaya çıktı.¹² Siyasi yapılanması, kültürel mirası ve stratejik konumuyla Oğuz Yabgu Devleti, Türk tarihinin en önemli devletlerinden biri hâline gelmişti.

Nitekim varlığıyla tarihe pek çok destan ve derin iz bırakan Oğuz Yabgu Devleti, X. yüzyılın sonu ile XI. yüzyılın başlarında, kendi içinde siyasi anlaşmazlıklar yaşamaya başladı.¹³ Öyle ki, Yabgu ile boy beyleri arasında yaşanan çatışmalar, Yabgunun otoritesinin giderek zayıflamasına yol açtı; hatta Yabgu, sübaşları üzerinde bile etkisini kaybetti. Haliyle bu durum, bazı boyların bağımsız hareket etmesine ve farklı bölgelere göç etmelerine yol açtı.¹⁴ Muhtemelen göç eden boylar arasında en etkilisi Kınık boyuydu. Keza Kınık boyunun göçü ve İslâmiyet'i benimsemesiyle, tarih sahnesine hem Türk hem de İslâm tarihi açısından büyük bir devlet çıkacaktı: Selçuklular. Ancak tarih, bir başka ilginç döngüyü de beraberinde getirecek; zira Oğuzun Kınık boyunun kurduğu bu devlet, kendileri gibi aynı Oğuz kökeninden gelen soydaşları tarafından tarih sahnesinden silinecektir.

1. Oğuzlar Arasında İhtilaf ve Selçukluların Durumu

Türk ve İslâm tarihinin önemli devresini teşkil eden Selçuklular, Oğuzun Üçok kolunun Kınık boyuna mensup olup, pek çok göçebe kabilenin birleşmesiyle oluşmaktaydı.¹⁵ X. yüzyılın son çeyreğine kadar Oğuz Yabgu Devleti'ne bağlı olarak varlığını sürdüren bu boy, sadece devletin bir parçası olmakla kalmayıp, bu devletin içinde yer alan önemli bir topluluk olarak öne çıkmaktadır.¹⁶ Kaynakların ifadesiyle bu zamanda Kınık boyunun

¹² Necati Demir, Oğuz Yabgu Devleti, Ötüken Yayınları, İstanbul 2024, s. 49.

¹³ Agacanov, *a.g.e.*, s. 63.

¹⁴ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 298.

¹⁵ Sadreddin Hüseyini, Ahbarü'd-devleti's-selçukiyye, (Çev: Necati Lugal), Ankara 1943, s. 11-12.

¹⁶ Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, s. 61.

başında, yiğit, ileri görüşlü, tedbirli ve Oğuz boylarının fikir danıştığı, sözlerine ve emirlerine muhalefet edilmeyen Dukak Bey vardı. Bu kaynaklar, Dukak Bey'in bu dönemde kazandığı ün ve itibarı vurgularken, ona atfedilen “*Demir Yayık*”, “*Temür-yalığ*” ve “*Demir yay*” vs. şeklinde telaffuz edilen bu lakabın, onun sahip olduğu güç ve otoritenin bir yansıması olduğunu belirtmektedir.¹⁷ Haliyle Dukak Bey'in sahip olduğu bu nitelikler, sadece Kınık boyu içinde değil, Oğuz Yabgu Devleti'nde de onu öne çıkararak, askeri otoritenin en önemli makamlarından biri olan sübaşılık görevine yükselmesini sağlamıştır.¹⁸

Kaynaklarda bu zamanda Dukak Bey ile ilgili öne çıkan en önemli olay, Oğuz Yabgusu ile arasında çıkan ve aralarındaki ilişkilerin gerilmesine yol açan mesele olmuştur. Yukarıda ifade edildiği gibi, XI. yüzyıla yaklaşırken Oğuz Yabgu Devleti, iç sorunlarla boğuşmaya başlamış ve devletin Yabgusu, bu meseleleri çözmede giderek daha fazla zorlanır hâle gelmiştir. Bu süreçte yaşanan en önemli gelişmelerden biri, devletin sübaşısı Dukak Bey ile Yabgu arasındaki anlaşmazlığın giderek derinleşmesi olmuştur. Öyle ki bu ihtilaf, yalnızca iki lider arasındaki bir gerilimden ibaret kalmayacak, aynı zamanda Kınık boyunun kaderini ve ilerleyen süreçte Selçukluların tarih sahnesine çıkışını etkileyecek önemli gelişmelerin başlangıcını oluşturacaktır. Kaynaklara göre bu ihtilafın temelinde, Sübaşî Dukak'ın, Oğuz Yabgusu'nun bir Türk topluluğuna sefer düzenleme isteğine karşı çıkması yatmaktaydı. Bu mesele zamanla sübaşî ile Yabgu arasındaki ilişkiyi gerginleştirmiş; nihayetinde Yabgu'nun sarf ettiği ağır sözlere daha fazla tahammül edemeyen Dukak Bey, öfkeyle saldırarak Yabgu'nun başını yaralamıştır. Bunun üzerine Yabgu da

¹⁷ İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fî't-Tarih Tercümesi*, (Çev: Abdülkerim Özaydın), Bahar Yayınları, C: IX, İstanbul 1991, s. 361; Gregory Abûl Farac, *Abû'l Farac Tarihi* (Çev. Ömer Rıza Doğrul), C: I, TTK Yayınları, Ankara 1945, s. 292; Niğdeli Kadı Ahmed, *Niğdeli Kadı Ahmed'in El-Veledü's-Şefîk Ve'l-Hâlfidü'l-Halîk'l*, (Çev: Ali Ertuğrul), C: 1, Ankara 2015, s. 428; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçuk)*, (Tercüme ve Notlar: Erken Göksü-H.Hüseyin Güneş), Bilge Kültür-Sanat Yayınları, s. 53; *Tarih-i Âl-i Selçuk* (Anonim Selçukname), (Çev: Halil İbrahim Gök-Fahrettin Çoşguner), Tarcan Matbaacılık, Ankara 2014, s. 17.

¹⁸ İbn Kesîr, *El Bidâye ve'n-Nihâye*, (Çev: Mehmet Keskin), C: XII, Çağrı Yayınları, İstanbul 2017, s. 138; Mevdûdi, *Selçuklular Tarihi I*, (Çev: Ali Genceli), Hilal Yayınları, Ankara 1971, s. 65; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 15; Sümer, *a.g.e.*, s. 62.

adamlarına Dukak'ın üzerine yürüme emri vermiş, ancak olay, araya giren Oğuz beylerinin müdahalesiyle daha fazla büyümeden yatıştırılmış ve düzenlenen bir şölen vasıtasıyla tatlıya bağlanmıştır.¹⁹ Fakat tatlıya bağlanılan bu olay haliyle Oğuz Yabgusunun saygınlığını zedelerken aksine Dukak Bey'in saygınlığının ve ününün artmasını sağlamıştır. Dolayısıyla bu çatışma, Kınık boyu ile Oğuz Yabgusu arasındaki ilişkilerin giderek gerilmesine zemin hazırlamış ve büyük bir kırılmanın başlangıcı olmuştur.

Dukak Bey'e dair fazla bilgi vermeyen kaynakların oğlu Selçuk hakkında babasına nazaran daha fazla bilgi verdiğini görmekteyiz. Kurulacak devlete ismini veren Selçuk Bey, babasının sübaşı olduğu sıralarda dünyaya gelmiş ve 17-18 yaşlarına ulaştığında, babasını kaybetmiştir.²⁰ Babasını kaybeden Selçuk Bey, İbn Kesîr'in ifadesiyle asil ve saygıdeğer bir insan olarak büyütülmüştür.²¹ Bu vasıflarla büyütülen Selçuk Bey, çok geçmeden Oğuz Yabgusu tarafından babasının yerine sübaşılığa atanmıştır.²² Aslında bu atama, sadece Selçuk Bey'in adalet ve liderlik vasıflarının ön planda olmasıyla açıklanamazdı, aynı zamanda Oğuz Yabgusunun geçmişte yaşadığı tatsız olayları geride bırakıp, Kınıklar ile olan ilişkilerini düzeltme isteğini de yansıttırıyor olabilirdi. Fakat Kınıklar ile Oğuz Yabgusunun araları düzelecek gibi değildi. Çünkü kaynakların nakillerine göre Selçuk Bey de babası gibi Oğuz Yabgusuyla birtakım sorunlar yaşamıştır. Rivayete göre, bir gün Selçuk Bey, her zamanki gibi Oğuz Yabgusunun huzuruna çıkmış; ancak muhtemelen bu defa Yabgunun hanımı ve çocuklarının bulunduğu yerden geçerken, alışılmışın dışında daha özgüvenli bir tavır sergilemiştir. Yabgunun hanımı, Selçuk Bey'in bu davranışını garipseyerek, onun gelecekteki tutumlarına dair endişe duymaya başlamıştır. Bu sebeple o, kocasına, *"Bu genç henüz çocuk olduğu halde bize karşı bu kadar serbest söz söylerse, büyüdüğünde bize*

¹⁹ İbnü'l-Esir IX, *a.g.e.*, s. 351, 361; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 15; Turan, *a.g.e.*, s. 65; İbrahim Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s. 6.

²⁰ Gregory Abûl Farac, *a.g.e.*, s. 292; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 15; Köymen, *a.g.e.*, s. 11.

²¹ İbn Kesîr, El Bidâye ve'n-Nihâye, (Çev: Mehmet Keskin), C: XII, Çağrı Yayınları, İstanbul 2017, s. 138.

²² İbnü'l-Esir IX, *a.g.e.*, s. 351; İbn Kesîr XII, *a.g.e.*, s. 138; Mevdûdi, *a.g.e.*, s. 66; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.17.

*karşı nasıl davranır?*²³ diyerek, kocasının zihninde Selçuk Bey'e karşı daha temkinli davranma ve ileride onu bertaraf etme fikrinin filizlenmesine neden olmuştur. Bu ifadeler, Dukak oğlu Selçuk'un ve dolayısıyla Kınıkların ne kadar güçlendiğini gözler önüne sererken, aynı zamanda Kınıkların Oğuz Yabgusuna bu kadar yakın olmasının, onlara hem o dönemde hem de gelecekte zarar vereceği gerçeğini de açıkça ortaya koymaktadır.

1.1. Kınık'ın Türkmenleşmesi, Devletleşmesi ve Sonraki Gelişmeler

X. yüzyılın sonlarına doğru Selçuk Bey liderliğindeki Kınıklar, yaşanan tüm gelişmelerden sonra artık Oğuz Yabgusuna bağlı kalmanın fayda sağlamadığını görünce, o dönemde Müslümanların uç şehri olan Cend şehrine, *-çobanlık etmek bahanesiyle*²⁴ göç etmeye karar verdiler ve çok geçmeden bunu gerçekleştirdiler.²⁵ Kaynaklarda, *"Türkistan'dan veya Turan'dan İran'a, Dârül-Harb'den Dîyarı İslâm'a ya da Türkistan'dan Mâverâü'nehr'e geçiş"* şeklinde ele alınan bu göç,²⁶ Selçuklular için bir dönüm noktası oldu. Çünkü bu zamanda Cend halkının çoğu Müslümanlardan oluşmaktaydı. Haliyle kendilerinin gayrimüslim olması buradaki varlıklarını zorlaştırabilirdi. Ayrıca Oğuz Yabgusu ile de hiç de güzel ayrılık yaşamamışlardı. Dolayısıyla bir taraftan Müslümanlar diğer taraftan Oğuz Yabgusu arasında kalan Selçuk Bey, son derece ileri görüşlü davranarak, boyu ile istişare edip, *"Eğer biz, bu ülke halkının geleneklerini ve inançlarını kabul etmezsek, kimse bize teveccüh göstermez; bu durumda biz de açlıktan ve yalnız kalırız"*²⁷ şeklinde tavrını belirterek İslâmiyet'in kabul edilmesini sağladı. Ardından Buhara ve Harezm'den din

²³ Gregory Abûl Farac I, *a.g.e.*, s. 292; Mevdûdi, *a.g.e.*, s. 67; İbnü'l-Esir IX, *a.g.e.*, s. 361; Nigdeli Kadı Ahmed, *a.g.e.*, s. 428; Köymen, *a.g.e.*, s. 12.

²⁴ Gregory Abûl Farac I, *a.g.e.*, s. 292.

²⁵ Sümer, *a.g.e.*, s. 38. Kaynaklara göre Selçukluların Cend'e göç tarihleri; 955 (A. Çuloşnikov), 985 (İ.Kafesoğlu ve R. Grousset), 935 (M.A Köymen) yıllarını göstermektedir. Elbette bu göçün tek sebebi Oğuz Devleti ile olan husumet değil, bunun yanında Selçukluların sürülerini beslemesi için yeterli meralar bulamaması gibi bir takım ekonomik etkenlerde vardır. Agacanov, *a.g.e.*, s. 260.

²⁶ İbnü'l-Esir IX, *a.g.e.*, s. 361; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 54; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 16.

²⁷ Nigdeli Kadı Ahmed, *a.g.e.*, s. 428; Mevdûdi, *a.g.e.*, s. 69; İbn Kesir XII, *a.g.e.*, s. 138; Gregory Abûl Farac I, *a.g.e.*, s. 293; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 16; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 7.

adamları davet ederek Kınık boyunun İslâm'ı benimsemesini hızlandırdı.²⁸ Bu dönüşümle birlikte Selçuk Bey'in, "*mevki ve itibarı arttı, büyük bir emir oldu ve halk ona daha çok itaat arz etti*".²⁹ Diğer yandan bu durum Gök Tengri inancındaki Oğuz Yabgu Devleti ile yaşanan sıkıntıların daha da artmasına neden oldu. Fakat Oğuz Yabgu Devleti, bu zamanlarda son demlerini yaşamaktaydı.³⁰ Bu yüzden olsa gerek Selçuk Bey, korkusuzca hareket ediyordu. Öyle ki İslâm ile müşerref olan Selçuk Bey, bu vakit vergi toplamak için Kınıklara gelen kâfir durumundaki Oğuz Yabgusunun vergi tahsildarlarını, "*Kâfirlere haraç vermeyeceğim*"³¹ diyerek kovdu. İşte bu son iş Yabgu Devleti ile Kınıklar arasındaki bağın tamamen kopmasını sağladı. Böylece Cend bölgesi Kınıkların yani burada temelleri atılmakta olan Selçuklu Devleti'nin serüveninin başlangıcı oldu.

İstişare sonucu İslâmiyet'i kabul eden Kınıkların din değiştirme kararı aslında oldukça önem arz ediyordu. Oğuzun Kınık boyunun Cend'de kabul ettiği İslâm dini, onların bundan sonra Türkmen olarak adlandırılmasını sağladı.³² Öyle ki, Oğuzlardan Müslümanlığı kabul eden zümrelere, onları gayrimüslim kardeşlerinden ayırt etmek için Mâverâünnehir Müslümanlarıncâ Türkmen adı veriliyordu. Bu adlandırma, Mâverâünnehir Müslümanları arasında "*Müslüman Türk*" anlamına gelecek şekilde özel bir mana kazanmıştı. Dolayısıyla, Kınıkların İslâmiyet'i benimsemesi, onların sadece dini kimliklerinde değil, aynı zamanda toplumsal statülerinde de önemli bir değişime yol açmış ve artık Müslüman Oğuzlar, yani Türkmenler olarak anılmalarına neden olmuştur.³³ Bundan sonra göçebe Oğuzlar, İslâm dinin etkileri nedeniyle yerleşik hayata geçmeye başladılar.³⁴ Fakat yaşanan bu gelişmeler göçebe haldeki Oğuz Yabgusu ile yeni mücadelelere de yol açtı. Selçuk Bey'in, vergi tahsildarı Oğuz memurunu kovmasıyla iki taraf arasında bir çarpışma olması muhtemeldir. Selçuk Bey'in Cend'deki varlığı hakkında

²⁸ Gregory Abûl Farac I, *a.g.e.*, s. 293.

²⁹ İbnü'l-Esir IX, *a.g.e.*, s. 361-362; İbn Kesîr XII, *a.g.e.*, s. 138.

³⁰ Sümer, *a.g.e.*, s. 59.

³¹ İbnü'l-Esir IX, *a.g.e.*, s. 362.

³² İbn Kesîr XII, *a.g.e.*, s. 138.

³³ Sümer, *a.g.e.*, s. 51.

³⁴ *a.g.e.*, s. 41.

pek bilgi vermeyen kaynaklar iki taraf arasında çarpışmalar yaşandığına dair birkaç bilgi vermektedir. Bunlardan biri Selçuk Bey'in -büyük ihtimal Oğuz Yabgusunun vergi tahsildarının kovulması sebebiyle- gönderdiği kâfir ırktaşlarına karşı kazandığı zafer olmuştur.³⁵ Selçuk Bey'in "*Melik'ül-Gazî*" unvanını taşıması, büyük ihtimalle onun bu savaşlardan birinde bizzat çarpıştığını ve bu mücadelede yara aldığını göstermektedir. Ayrıca Selçuk Bey'in Oğuzlar karşısında kayıpları da olmuştur. Bunlardan en büyüğü Selçuklu Devleti'nin kurucuları olan Tuğrul ve Çağrı Beylerin babaları Mikail'in, Oğuzlar karşısında yaşanan çarpışmaların birinde şehit düşmesi olmuştur.³⁶

Nitekim Yabgu Devleti'nden ayrılmalariyla birlikte Kınıklar, artık kendi başlarının çaresine bakmak zorundaydı. Ancak bu, onlar için büyük bir zorluk teşkil etmeyecekti. Zira Türkler, tarih boyunca savaşçı bir toplum olarak tanınmış ve askeri yetenekleri sayesinde birçok devlet tarafından en azından askerî alanda değerlendirilmeye çalışılmıştı. Dolayısıyla bu dönemde Kınıkların askeri vasıflarından faydalanmak isteyen en büyük güç, büyük ihtimalle onların İslâmiyet ile tanışmasına da katkı sağlayan Sâmanîler oldu. Bu zamanda Sâmanî Devleti, Karahanlılar ile yaşadığı birtakım mücadeleler içerisinde sıkışık bir duruma düşmüştü.³⁷ Dolayısıyla kendilerini bu durumdan kurtarmak için müttefik arayan Sâmanîler, bölgeye yeni göç ederek, İslâmiyet'i kabul eden Kınıklardan yardım istemek durumunda kaldı. Sâmanîler için güçlü ve savaşçı Türk unsurlarının hizmetinde olması, bölgedeki hâkimiyetlerini pekiştirmeleri açısından son derece önemliydi. Keza Selçuk Bey'in Cend'deki kudreti 100 kadar atlıdan ibaretti.³⁸ Fakat bu sayı her ne kadar az görünse de, Türklerin doğuştan gelen savaşçı özellikleri ve disiplinli yapıları sayesinde büyük bir güce dönüşmeleri kaçınılmazdı. Nitekim bölgede kendilerini tanımaktan öte, yardımlarına muhtaç bir devletin varlığını fark eden Selçuk Bey, böyle bir desteğin ne denli büyük bir hamle olacağını öngörmüş olmalıdır. Bu doğrultuda, ileride kurulacak Türkiye Selçuklu

³⁵ İbnü'l-Esir IX, *a.g.e.*, s. 362; Agacanov, *a.g.e.*, s. 217.

³⁶ İbn Kesîr XII, *a.g.e.*, s. 138; İbnü'l-Esir IX, *a.g.e.*, s. 362. Mikail Bey'in vefat etmesiyle oğulları Tuğrul ve Çağrı Beyler dedeleri Selçuk Bey'in terbiyesiyle yetişmişlerdir.

³⁷ Turan, *a.g.e.*, s. 70.

³⁸ Köymen, *a.g.e.*, s. 20.

Devleti'nin atası oğlu Arslan Yabgu'yu, Sâmânîlere destek için gönderdi. Kısa sürede bu yardımlar meyvesini verdi ve Sâmânîler, Karahanlılara karşı önemli başarılar elde etti. Üstelik bu yardımın karşılığında Sâmânîler, Selçukluları Buhara ve Semerkant arasında, Karahanlı sınırı yakınlarındaki Nur kasabasına dâvet ederek onlara yeni yurt tahsis etti. Bu arada Sâmânîlere giden Arslan'ın, Yabgu unvanını kullandığı görüyoruz. Bu unvanın Kınık hanedanından birisi tarafından kullanılması, müellifin belirttiği gibi, Kınıkların artık kendilerini Oğuzların lideri olarak kabul etmeye başlamış olmalarından kaynaklanıyordu. Zira 1002 yıllarında Oğuz Yabgu Devleti artık varlığını gösteremeyecek duruma gelmişti.³⁹ Nitekim Yabgu-Kınık mücadelelerinin biri de bu yıllarda Yabgu Devleti'nin başında bulunan ve Oğuzun Baranlı boyuna mensup olan Şah Melik ile olmuştur. Tarihi serüveni rivayetlere dayanan Şah Melik, son Oğuz Yabgusu Ali Han'ın oğluydu.⁴⁰ Kaynaklarda çok eski Selçuklu düşmanı diye anılan Şah Melik'in, kuruluş yıllarında Selçuklular ile mücadelesi ve akabinde 1042/1043 yılında öldürülmesiyle artık bölgede Oğuzun Kınık kolunun kurduğu Selçuklu Devleti, tek hâkim güç olarak kaldı.

Nitekim Selçuk Bey'in 1009 yılında, 100 yaşını aşmış halde Cend'de vefat etmesiyle birlikte,⁴¹ oğulları ve torunları onun mirasını devralarak Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu sağlamış ve kısa sürede büyük bir imparatorluğa dönüşecek olan bu siyasi yapıyı inşa etmeye koyulmuştur. Böylece Selçuklular ile birlikte İslâm'ın siyasi hakimiyeti Oğuzlara/Türkmenlere geçmiş, bu süreçte Türkistan'dan İran'a ve dahi Anadolu'ya hem Türk hem İslâm dinin yayılması hızlanmıştır.

Kınık Beyi Dukak ile başlayan akabinde oğlu Selçuk ile Müslüman olan ve nihayet torunları Tuğrul ve Çağrı Beyler ile kurulan Selçuklu Devleti, kuruluşundan pek az bir zaman sonra hem Türk hem de İslâm dünyasında belirleyici bir konuma gelmeyi başarmıştır. Devletin ilk sultanı Tuğrul Bey (1040-1063), 1038 yılında vardığı Nîşâbur'a, daha önce bahsettiğimiz Oğuz

³⁹ Bu arada bu ismin Selçuk Bey'in değil de oğlunun almasının nedeni, yine müellifin belirttiği gibi Selçuk Bey'in yaşının ilerlemiş olmasından kaynaklanıyor olabilirdi. Sümer, *a.g.e.*, s. 59, 63.

⁴⁰ Agacanov, *a.g.e.*, s. 204; Sümer, *a.g.e.*, s. 57.

⁴¹ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 11; Köymen, *a.g.e.*, s. 33.

hakimiyetinin sembolü olan, kolunda bir yay ve elinde üç ok ile girmiş, böylece kendisini Bozok ve Üçok'un başı, dolayısıyla bütün Oğuzların hükümdarı ilan etmiştir.⁴² Faruk Sümer'in de belirttiği gibi, Oğuzlar, İslâmiyet'i kabul ettikten sonra Türkmen olarak anılmaya başlanmış, ancak Oğuz adı, destanları ve hatıralarıyla Türkmen hafızasından hiçbir zaman silinmemiştir.⁴³ Öyle ki Selçuklu hâkimiyeti altında, İslâm hukuku ile birlikte Oğuz töresi de varlığını korumuş, böylece gelenek ile dinin sentezlendiği bir yönetim anlayışı ortaya çıkmıştır.

Oğuzun Kınık Beyleri, Selçuklu Devleti'ni kurduktan sonra İslâm dinini kabul etmeleriyle birlikte göçebe hayattan yerleşik düzene geçme sürecine girdiler. Bu geçiş, yalnızca yaşam biçimlerini değil, aynı zamanda kurdukları devletin teşkilat yapısını da derinden etkiledi. Devletin sınırları özellikle İran coğrafyasında genişledikçe, bölgenin köklü idare gelenekleri Selçuklu teşkilatına yön verdi. Bu doğrultuda, Selçuklular her ne kadar Oğuz-Türkmen kökenli bir siyasi yapılanmayı temsil etseler de, devlet yönetiminde Fars geleneğinden yoğun biçimde faydalandılar. İran'ın kadim bürokratik mirası, Selçuklu idaresine şekil verdi; böylece Fars asıllı idareciler görevlere getirildi, Gulâm sistemi gibi Oğuz/Türkmen geleneğinde bulunmayan kurumlar uygulamaya sokuldu. Bu gelişme, yeni kurulmakta olan devletin daha düzenli, kurumsallaşmış ve yerleşik bir yapıya kavuşmasını sağladı. Zira dönemin genel anlayışına göre Farslılar yönetim, Çinliler sanat, Yunanlılar ilim, Türkler ise savaş alanında maharetliydi.⁴⁴ Bu bağlamda Farslıların devlet teşkilatında görev almaları, yalnızca kaçınılmaz değil, aynı zamanda Selçuklu Devleti'nin selameti açısından zaruri görülmekteydi. Ancak bu durum, göçebe yaşam tarzını sürdüren Oğuz/Türkmen unsurlar için aynı anlamı taşııymıyordu. Savaşlarda büyük fedakârlıklar gösteren bu gruplar, zamanla hem siyasi merkezden hem de kültürel yapısından uzaklaşmaya başladılar. Özellikle Gulâm birliklerinin, geleneksel Türkmen atlılarının yerini alması; yönetim kademelerinde Farslıların etkisinin giderek artması, Türkmen boylarının

⁴² Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 24; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 25.

⁴³ Sümer, *a.g.e.*, s. 10.

⁴⁴ Vasiliy V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Yayınları, İstanbul 2021, dipnot: 114.

merkezi otoriteye olan bağlılığını sarsmıştır. Oysa bu gruplar, Selçuk Bey'in vefatından beri onun evlatlarına biat etmiş, onların emirlerine ve yasaklarına sadakatle bağlı kalmışlardı.⁴⁵ Ne var ki devletin kurulmasının ardından bu bağlılık zayıflamış; emir ve yasaklara itaat etme yönündeki irade, Fars idaresinin belirginleşmesiyle birlikte kırılmıştır.

Bu kırılmanın açık bir tezahürü, Sultan Tuğrul'un Anadolu'da akınlara girişen Türkmenleri merkeze çağırdığı sırada yaşanmıştır. Türkmenler, Sultan'ın bu çağırısına olumlu yanıt vermemiş; gönderdikleri ulak aracılığıyla, *“bi'zi tevki'f etmek niyetiyle bir araya toplamak istiyorsun. Korktuğumuz için senden uzak duruyoruz...”*⁴⁶ şeklinde bir mesaj ileterek, devlete karşı bir mesafe koymuşlardır. Hal bu ki Selçuklu Devleti, kendisini Yabgu Devleti'nin varisi ve Oğuzların meşru lideri olarak kabul etmişti. Tuğrul Bey'in Nişâbur'a Üçok ve Bozokların simgesi olan ok ve yay ile girmesi, bu iddianın sembolik bir tezahürüydü. Bu durumda, Oğuz/Türkmenlerin de devlete karşı mesafeli değil, aksine onun otoritesine tâbi hareket etmeleri beklenirdi. Ancak süreç tersine işlemiş, Oğuz/Türkmen gruplar Farslaşan merkezi yapıya tepkili olmuş ve bu nedenle devletten uzak durmayı tercih etmişlerdir. Aslında bu uzaklaşmanın bir diğer nedenlerinden biri de, Türkmenlerin boy yapısına dayalı geleneksel bağlılık ilişkileriydi. Her bir Türkmen, kendi boy beyine olan sadakati, Selçuklu idaresine bağlılıktan daha üstün görmekteydi. Bu durum, Selçuklu ileri gelenlerini Türkmenleri merkezden uzaklaştırma ve onları sınır bölgelerine yönlendirme yönünde bir siyaset izlemeye mecbur bırakmıştır.⁴⁷

Bu süreç, bir yandan “Oğuz göçü” denilen problemin doğmasına neden olurken,⁴⁸ diğer yandan da devletin genişleme siyasetine katkı sağladı. Merkeze doğrudan bağlı kalmayan Türkmen gruplar Batı İran, Kuzey Irak ve özellikle Anadolu gibi uç bölgelere yönlendirilerek burada fetihlerde bulunmaya başladılar. Bu yönlendirme hem bağımsız hareket eden

⁴⁵ İbnü'l-Esir IX, *a.g.e.*, s. 362.

⁴⁶ *a.g.e.*, s. 388.

⁴⁷ Ayhan Afşın Ünal, “Büyük Selçuklu Devleti'nin Oğuzlar-Türkmenlere Karşı Takip Ettiği Siyaset (Başlangıçtan Yıkılışa Kadar)”, *Turkish Studies - Historical Analysis*, C: 14, S: 2, 2019, s. 404.

⁴⁸ Turan, *a.g.e.*, s. 112.

Türkmenlerin devlete yük olmasını engelledi hem de sınırların genişlemesine katkı sağladı. Nitekim 1028'den itibaren Horasan'dan yola çıkan Türkmen grupları, Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya ulaşarak 1038'de Ermeni bölgelerine akınlar düzenlemişler; Bizans kuvvetlerini püskürterek Urmiye ve Van Gölü çevresinde önemli başarılar elde etmişlerdir. 1041 yılında Hakkâri, Erzen ve Batman'a; 1042'de ise Sincar ve Diyarbakır'a kadar ilerleyen bu gruplar, kimi zaman yerel güçlerle çatışmış, kimi zaman ise onlarla ittifaklar kurmuştur. Ancak bu fetih hareketleri zamanla İslâm beldelerine zarar vermeye başlayınca, bölgedeki idareciler durumu Sultan Tuğrul'a şikâyet etmişlerdir. Sultan Tuğrul, bu konuda dikkatli bir siyaset yürütmüştür. O, Türkmenleri tamamen dışlamadan hem onları sınırlamaya çalıştı hem de fayda sağlayacak şekilde yönlendirdi. Bölge emirlerine Türkmenlere para ve mal vermelerini, onları Bizans'la mücadelede kullanmalarını önerdi. Türkmenlere ise İslâm beldelerine saldırmamaları, Selçuklu emirleriyle birlikte Bizans üzerine gaza yapmaları söylendi. Tuğrul Bey'den gelen bu yönlendirme ile Türkmenler 1045'te Bizans'ın Van gölü valisini esir alıp Azerbaycan'a döndüler. Aynı dönemde Sultan, Türkmenlerden Anasioğlu ve Boğa beylere Diyarbakır yöresinde yerleşme izni vererek bu güçleri merkeze bağlı hale getirmeye çalıştı.⁴⁹ Bu suretle Sultan Tuğrul döneminde Oğuz/Türkmen meselesi, merkezi otoriteyi sarsacak boyutlara ulaşmadı. Sultan, denge siyasetiyle hem Türkmenleri kontrol altında tutabildi hem de onların gücünden yararlanabildi. Ancak Türkmenlerin fetih hareketlerinden faydalandığı gibi, onlar zaman zaman da devlete sorun olarak ortaya çıkmışlardır. Teşvik edilen memleketlere gitmek yerine, bölgede kalanlar, devlet içinde yaşanan birtakım gelişmelerde, özellikle taht kavgalarında önemli rol aldılar. Anadolu'da gaza faaliyetlerinde bulunanlar ırktaşları gibi devletin Farshlaşmasına tepkili olan bu Türkmenler, taht mücadelesi ile harekete geçen hanedan üyelerinin yanlarında saf tutarak onların temel güç unsuru oldular. Sultan Tuğrul'un İbrahim Yınal, Resul Tekin ve Kutalmış gibi hanedan mensuplarıyla giriştiği mücadelelerde, bu Türkmenler onların en önemli destekçileri arasında yer aldılar. Her şeye rağmen, Sultan Tuğrul, Türkmenlerle ilişkilerini tamamen koparmamış; onlarla sürekli irtibat hâlinde

⁴⁹ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 30-31; Turan, *a.g.e.*, s. 113-114.

olmuş, fetih hareketlerine girişen gruplara elçiler göndererek “*onların gönlünü alıyor ve yanına gelip hizmetine girmeye davet ediyordu.*”⁵⁰ Fethedilen bölgelerde bu Türkmenleri görevlendirmesi, uyguladığı dengeli siyasetin bir diğer göstergesidir. Bu denge sayesinde, Türkmenler hem kontrol altında tutulmuş hem de Selçuklu Devleti'nin genişleme siyasetinde aktif olarak kullanılmıştır.

Selçuklu Devleti'ni İslâm dünyasının siyasî lideri konumuna taşıyan Sultan Tuğrul Bey'in 1063'teki vefatının ardından tahta geçen Sultan Alparslan (1063–1072) döneminde de Oğuz/Türkmen unsurlarıyla kurulan ilişkiler, tıpkı önceki dönemde olduğu gibi hem iş birliğini hem de zaman zaman ortaya çıkan muhalefeti bünyesinde barındıran çok yönlü bir yapı sergilemiştir. Alparslan'ın tahta çıktığı süreçte, ağabeyleri Süleyman ve Kavurd ile birlikte özellikle amca oğlu Kutalmış'la giriştiği taht mücadelesi sırasında bazı Türkmen gruplarının bu hanedan üyelerinin safında yer alması, Türkmenlerin siyasi sadakatlerinde boy bağlılığı ve kişisel ittifakların yine belirleyici olduğunu göstermiştir; ancak tüm bu muhalefetlere rağmen ne Sultan Alparslan iktidardan uzaklaştırılabilmiş ne de devletin yapısı derin bir sarsıntıya uğramıştır. Aksine bu dönem, özellikle 1071 yılında kazanılan Malazgirt Zaferi'nin ardından, Türkmenlerle devlet arasındaki ilişkilere yeni bir yön verilmesi bakımından kritik bir eşik oluşturmuş; Bizans İmparatoru Romen Diyojen karşısında elde edilen bu büyük askerî başarı, Türkmen hareketlerini doğrudan devlet eliyle teşvik edilen bir iskân politikasına dönüştürmüştür. Sultan Alparslan, anlaşma sağladığı Romen Diyojen'in öldürülmesinden sonra emirlerine, “*ümerânın memâlik-i Rûm içlerine ilerlemelerini, fethedip ele geçirdikleri her mülkün kendilerinin, evlâd ve ahfâdının mülkü olacağını ve başka hiç kimsenin o topraklar üzerinde tasarrufta bulunamayacağını*”⁵¹ bildirmiş; bu açık direktif doğrultusunda Türkmenler, Anadolu içlerine yönelerek yerleştikleri bölgelerde hem iskânı hem de Türkleşmeyi derinleştirmişlerdir. Dönemin Bizans kaynağı imparator kızı Anna Komnena, Türklerin Anadolu'ya girişini tasvir ederken bu göçleri “*kum taneleri kadar kalabalık*”⁵² şeklinde betimlemiş, böylelikle yalnızca göçün yoğunluğunu değil, aynı

⁵⁰ İbnü'l-Esir IX, *a.g.e.*, s. 388.

⁵¹ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 120.

⁵² Anna Komnena, *a.g.e.*, s. 16.

zamanda Bizans cephesinde yarattığı derin etkileri de gözler önüne sermiştir. Üstelik Anadolu'ya yönelen bu kitleler artık yalnızca silahlı savaşçılardan ibaret değil; beraberlerinde ailelerini, topluluklarını, hayvanlarını ve tüm varlıklarını da getirerek, kalıcı bir yurt edinme amacı güden büyük Oğuz/Türkmen kitleleriydi. Anadolu'ya ulaşan bu Oğuz/Türkmen beyleri, yalnızca iskân edilen yerleri canlandırmakla kalmamış; aynı zamanda bölgelere Türkçe adlar vererek yeni bir kültürel kimlik inşa etmiş,⁵³ bu coğrafyaya taşınan Türk varlığını göçebelikten yerleşikliğe dönüşümünü sağlamışlardır. Bu dönüşümün neticesinde Erzurum'da Saltuklular, Erzincan'da Mengücekliler, Sivas çevresinde Dânişmendliler, Ahlat'ta Ahlatşahlar, Diyarbakır dolaylarında İnaloğulları ve Dilmaçoğulları, Elazığ yöresinde Çubukoğulları ve Harput-Mardin hattında Artuklular gibi pek çok Türkmen beyliği tarih sahnesine çıkmış;⁵⁴ böylece Sultan Alparslan döneminde Türkmenlerle geliştirilen ilişkiler, devleti bir sarsıntıya sürüklemekten ziyade, onu Anadolu'ya taşıyan güçlü bir siyasi ve toplumsal dinamığe dönüştürmüştür.

Sultan Alparslan'ın 1072 yılında vefatıyla birlikte Selçuklu tahtına geçen oğlu Sultan Melikşah (1072-1092) döneminde de Türkmenlerle kurulan ilişkiler, önceki devirlerde olduğu gibi devletin siyasetinde etkili olmaya devam etmiştir. Bu dönemde Türkmen gruplarının, hanedan içi taht mücadelelerinde yeniden belirleyici bir unsur olarak ortaya çıkmaları, onların sadece askerî değil, aynı zamanda siyasî denklemde de merkezî bir yere sahip olduğunu açıkça göstermektedir. Özellikle Melikşah'ın tahta çıktığı ilk yıllarda karşılaştığı en ciddi tehdit, Kirman Meliki olan amcası Kavurd'un isyanı olmuştur. Daha önce Sultan Alparslan'a da başkaldıran Kavurd, bu kez Melikşah'ın sultanlığını tanımayarak Kirman'dan yola çıkmış, Rey ile Hemedan arasında bulunan Türkmenlerin desteğini kazanarak tahta oturmayı planlamıştır. Bu da gösteriyor ki, Türkmenler bu zamanda da taht

⁵³ Tülay Metin, *Selçuklu Çağında Yaşamak Ortaçağda Türk Şehri*, Kronik Yayınları, İstanbul 2020, s. 25.

⁵⁴ Kemal Ramazan Haykıran, *Manevî Fetih: Malazgirt Savaşı'ndan Sonra Anadolu'da Kültürel Değişim*, Mustafa Alican (Ed.), *Malazgirt Zaferi (Bin Yıllık Miras)*, Kronik Yayınları, İstanbul 2018, s. 165.

mücadelelerinde dengeyi belirleyen en büyük güçlerden biri olmuştur. Ancak Sultan Melikşah ve veziri Nizamü'l-Mülk, bu stratejik tehdidin farkına vararak Kavurd'dan önce harekete geçmiş, Rey'e ulaşarak buradan aldıkları, 500 bin altın, beş bin elbise ve çeşitli silahları Türkmenlere dağıtarak onların sadakatini kendi lehlerine çevirmeyi başarmışlardır. Böylece Türkmen desteğini elde eden Melikşah, Arap ve Gulâmlardan oluşan ordusuna Türkmen kuvvetlerini de katarak 1073'te Hemedan yakınlarında gerçekleşen savaşta zafer kazanmış; Kavurd'un esir alınmasıyla isyan bastırılmıştır.⁵⁵ Ancak Kavurd'un öldürülmediğini öğrenen Türkmenlerin bu zafer karşılığında ikta ve maaşlarının artırılmasını talep ederek, “*şöyle bir fetih yaptık, büyük bir orduyu yendik*” diyerek açıkça pazarlık yapmaları ve bu talepler karşılanmazsa “*saadet Kavurd'un olsun, yaşasın Kavurd*”⁵⁶ şeklinde tehditkâr ifadelerle tavır almaları, onların devlet nezdindeki gücünü bir kez daha gözler önüne sermiştir. Nizamü'l-Mülk'ün önerisiyle Kavurd'un ortadan kaldırılmasıyla bu kriz sona ermiş, ancak asker maaşlarının 700 bin dirheme kadar çıkarılması,⁵⁷ Türkmenlerin sahip olduğu askerî ve siyasî ağırlığın bir yansıması olmuştur.

Bu arada Sultan Alparslan ve oğlu Melikşah'a vezirlik eden devlet adamı Nizamü'l-Mülk'ün, Türkmenleri yalnızca bir savaş unsuru olarak değil, ordu içinde dengeli bir unsur olarak görmesi de dikkat çekicidir. Her ne kadar kendisi Selçuklu teşkilatında İranî unsurların kurucularından biri olsa da, Siyasetnâme'sinde dile getirdiği üzere, “*ordunun katıksız tek bir ırktan teşkil olması tehlikeler doğurur. Orduda her soydan asker bulunması için çaba sarf edilmelidir.*”⁵⁸ düşüncesiyle, Türkmenlerin de orduya dâhil edilip gulâmlar gibi eğitilmesini, terbiye edilmesini ve gerektiğinde sarayda hazır bulunacak şekilde sistemli biçimde istihdam edilmesini savunmuştur. Ona göre, bu şekilde Türkmenler hem devletle bütünleşmiş hem de hizmette istikrarlı bir unsur

⁵⁵ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 80.

⁵⁶ Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 88; Muhammed b.Ali b.Süleyman er-Râvendi, Râhat-Üs-Sudûr ve Âyet-Üs-Sürûr (gönüllerin rahatı ve Sevinç Alâmeti), Cilt I-II, (Çev: Ahmed Ateş), TTK Yayınları, Ankara 2020, s. 124-125.

⁵⁷ İbn Kesir XII, *a.g.e.*, s. 227.

⁵⁸ Nizamü'l-Mülk, Siyasetname, (Çev: Mehmet Taha Ayar), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 143.

haline getirilmiş olacaktı.⁵⁹ Ne var ki, Barthold'un da belirttiği gibi bozkırın çocuklarını saray gulâmı hâline getirmek -kültürel ve sosyolojik gerçeklikler göz önüne alındığında- kolay olmayacaktır.⁶⁰ Nitekim bu dönemde Türkmenlerin etkisi yalnızca saray siyasetiyle sınırlı kalmamış, Anadolu'ya yönelik fetih hareketlerinde de kendini göstermiştir. Malazgirt Zaferi'nin açtığı kapılardan geçerek Anadolu'ya varan Artuk, Tutak, Afşin, Dilmaçoğlu Mehmet, Tarankoğlu ve Duduoğlu gibi Selçuklu beyleri, bu yeni coğrafyada gaza faaliyetlerini sürdürmüş; böylece Türklerin Anadolu'daki varlığı daha da kalıcı bir hâl almıştır.⁶¹ Dahası, Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmışoğlu Süleymanşah öncülüğünde Anadolu'da yeni bir Türk devleti kurulmuş ve böylece Anadolu, yalnızca geçici bir akın coğrafyası olmaktan çıkarak Türkmenlerin yurt bildiği, siyasal olarak da sahiplendiği yeni bir vatan haline gelmiştir.

Nitekim kuruluş sürecinden itibaren Selçuklu Devleti'nin askerî ve sosyal temelini oluşturan Türkmenler, zamanla merkezî otoriteyle aralarında oluşan gerilimleri genellikle hanedan mücadelelerine taraf olarak göstermişlerdir. Sultanlara karşı isyan eden Selçuklu meliklerini desteklemekte, bu sayede kendi taleplerinin karşılık bulacağını ummuşlardır. Tuğrul Bey'den Melikşah'a kadar yaşanan isyanların çoğu, Türkmenlerin bu beklentisi doğrultusunda şekillenmiştir. Nitekim Melikşah'ın ölümünden sonra oğulları Berkjaruk (1094-1105) ve Tapar (1105-1118) arasında çıkan taht mücadelesinde ise Türkmenler, menfaat beklentisiyle sık sık taraf değiştirmiştir.⁶² Ancak tüm bu karışıklıklara rağmen, Sultan Sancar'a gelinceye kadar bu tür müdahaleler devletin devamlılığını tehlikeye atmamış; aksine Anadolu'daki fetih hareketleri ile Türkmenler yerleşik düzene geçerken, Selçuklu sınırları da genişlemiştir. Bu dengeli yapı ise Sultan Sancar döneminde yeni bir sınavdan geçecektir.

⁵⁹ *a.g.e.*, s. 147.

⁶⁰ Barthold, *a.g.e.*, s. 330.

⁶¹ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 88.

⁶² İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fî't-Tarih Tercümesi*, Bahar Yayınları, (Çev: Abdülkerim Özaydın), C: X, İstanbul 1991, s. 300.

2. Devletin Yıkılışında Türklerin Rolü

1040 Dandanakan Savaşı ile kuruluşunu tamamlayan Büyük Selçuklu Devleti, Sultan Sancar döneminde gücünü zirveye taşıyarak ikinci imparatorluk sürecine girmiştir. Kaynaklara göre heybetli, cömert, adaletli ve halka karşı merhametli bir hükümdar olarak tanınan Sultan Sancar, 40 yaşına kadar kazandığı 19 zaferle büyük bir askeri deha olarak öne çıkmış, bu süreçte çok ağır bir mağlubiyet almamıştır. Uzun ömürlü yönetimi boyunca Allah korkusu ve hakkaniyet duygusuyla hareket eden Sultan Sancar, halkına güven veren bir yönetim anlayışı benimsemiş, devletin en uzun süre tahtta kalan sultanı olarak tam 60 yıl boyunca yönetimi elinde tutmuştur. Annesi Süfriyye Hatun olup, asıl adı Ahmed olan Sultan Sancar, fiziksel olarak buğday tenli, geniş göğüslü, sakalı dolgun, geçirdiği çiçek hastalığı nedeniyle bıyığının bazı kısımları seyrek olan, ihtişamlı duruşuyla dönemin en güçlü sultanlarından biri olarak kabul edilmiştir. Kültür ve ilme büyük bir değer vererek, Horasan'ı bir ilim merkezi hâline getiren Sultan Sancar, aynı zamanda âlimlere ve din adamlarına büyük hürmet göstermiştir.⁶³

Meliklik (1097-1118) ve sultanlık (1118-1157) olmak üzere iki aşamalı bir yönetim süreci geçiren Sultan Sancar, hâkimiyeti boyunca Harezm, Sistan, Gur, Mâverâünnehir ve Gazne gibi bölgeleri Selçuklu topraklarına katmış,⁶⁴ Karahanlıları ve Gaznelileri itaate zorlamış, yeğeni Mahmud'u Irak'a atayarak Irak Selçuklularının temelini atmış,⁶⁵ Gazne'de adına hutbe okutulan ilk Selçuklu hükümdarı olmuş,⁶⁶ Bâtını tehdidine karşı mücadele etmiş,⁶⁷ Hâzemşah Atsız'ın isyanını bastırmış ve Kaşgar'dan Yemen'e, Mekke ve Taif'ten Azerbaycan'a kadar geniş bir coğrafyada Selçuklu hâkimiyetini

⁶³ İbn Kesîr XII, a.g.e., s. 356, 432; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, a.g.e., s. 167; er-Râvendî, a.g.e., s. 163-164; İbnü'l-Esir, El Kâmil Fî't-Tarih Tercümesi, Bahar Yayınları, (Çev: Abdülkerim Özeydin), C: XI, İstanbul 1991, s. 187.

⁶⁴ Salim Koca, "Sultan Sancar ve Büyük Selçuklu Devletinin Çöküşten Önce Son Parlayışı", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, C: 1, S: 1, 2017, s. 60.

⁶⁵ er-Râvendî, a.g.e., s. 166; İbn Kesîr XII, a.g.e., s. 348; Sevim-Merçil, a.g.e., s. 207.

⁶⁶ İbn Kesîr XII, a.g.e., s. 339; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, a.g.e., s. 168-169, er-Râvendî, a.g.e., s. 164.

⁶⁷ Rivayete göre Sancar 12 bin Bâtınıyi öldürmüştür. İbn Kesîr XII, a.g.e., s. 370.

pekiştirmiştir.⁶⁸ Sultan Sancar, fetihleri, siyasi hamleleri ve merkezi otoriteyi güçlendirme çabalarıyla Selçuklu Devleti'ni zirveye taşımış, babası Melikşah döneminde olduğu gibi Türkistan'ın Müslüman halkını tek bir yönetim altında toplamayı başarmıştır.⁶⁹ Ancak devletin karşı karşıya kaldığı krizler zamanla giderek derinleşmiş, en büyük darbeyi ise Selçukluların kendi ırktaşlarından alması tarihin acı bir cilvesi olmuştur. Selçuklu Devleti'nin, Oğuzların Kınık kolunun önderliğinde kurulduğunu, bu yüzden Selçuklu sultanlarının kendilerini Oğuz neslinin lideri olarak gördüğünü belirtmiştik. Fakat Sultanlar, Tuğrul Bey'den itibaren Oğuz liderliğini bazen gerektiği gibi kullanamamış, aksine zaman zaman Oğuzlara karşı sınırlamalar koymuşlardır. Bu engellerin zirveye ulaşması ise Sultan Sancar döneminde yaşanmıştır. Bu dönemde, devletin temelleri aynı soydan gelen Karluklar tarafından yıpratılmış, ardından gelen Oğuz neslinin isyanlarıyla daha da sarsılmış ve böylece Selçuklu Devleti, kendi soydaşlarının etkisiyle tarihinin en kritik eşiğinde yıkılma tehdidiyle karşı karşıya kalmıştır.

2.1. Büyük Selçuklu Devleti'nin İlk Sarsıntısı: Karluk Türkleri ve Katvan Savaşı (1141)

Büyük Selçuklu Devleti'ne ilk büyük yarayı açan boy, Karluklar olmuştur. Orta Çağ'da Oğuz, Kırgız, Kimek ve Kıpçaklarla birlikte beş büyük Türk boyundan biri olan Karluklar, Oğuz'un 24 kolundan olmasalar da, tıpkı Selçuklular gibi kökeni Türk olan güçlü bir kavim olarak tarih sahnesinde önemli bir yer edinmişlerdir. Öyle ki, Selçukluların daha kuruluş aşamasındayken karşılaştıkları Karahanlı ve Gazneli devletlerinin temellerinde dahi Karlukların önemli bir rolü bulunuyordu. Nitekim bu önemli kavim, Sultan Sancar döneminde, Oğuzlarla birlikte Batı Karahanlı Devleti'ne bağlı olarak Semerkant çevresinde huzurlu bir yaşam sürmekteydiler.⁷⁰ Çoğu göçebe Türk kavmi gibi geçimlerini hayvancılıkla sağlayan Karluklar, nüfuslarını ve zenginliklerini hızla artırmış, bölgenin en güçlü topluluklarından biri haline gelmişlerdi.⁷¹ Fakat bununla birlikte Karluklar,

⁶⁸ er-Râvendî, *a.g.e.*, s. 167.

⁶⁹ Barthold, *a.g.e.*, s. 336.

⁷⁰ İbnü'l-Esir XI, *a.g.e.*, s. 81.

⁷¹ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 348.

bağlı oldukları Karahanlılarla pek iyi geçinemiyor, iç çekişmeler nedeniyle Karahanlı muhalifleri onları askeri alanda kullanmak için yanlarına alıyordu.⁷² Karlukların, memleketlerinde siyasete etki ettiğini gören ve onlarla baş edemeyen Karahanlılar da, tabii oldukları Selçuklulardan devamlı yardım istiyor, bundan başka çare bulamıyorlardı. Zaten birtakım Selçuklu önderleri de bu zamanda güçlenen Karluklara baskılar yaparak, kendilerince onların güçlenmesine engel olmaya çalışıyordu. Elbette Karluklar, bu durumdan hoşnut değildi. Kaynağın ifadesiyle, “*Mâverâünnehir vilayeti (Karluklar), Horasan ordusunun buralara müdahalesi ve sultanın ileri gelen memurlarının uygunsuz davranışları yüzünden usanmış ve çaresiz kalmıştı.*”⁷³ Hatta zulüm ve baskılardan kurtulmak isteyen Karluklar, Sultan Sancar’a başvurup, bu beylerin durdurulması karşılığında devlet hazinesine beş bin deve, beş bin at ve 50 bin koyun hediye etmeyi teklif etmişlerdi.⁷⁴ Yani Karluklar rahatlarının bozulmasını istemiyor, bunun için gerekli hediyeleri vermekten geri kalmıyorlardı. Ancak onların karşısındaki engel sultan değil, sultanın yanındakiler idi. Çünkü Sultan Sancar, Karluklardan gelen bu teklifi beğenmişti. Ancak, yanında bulunanların Karluklara güvenilmemesi yönündeki teşvikleri doğrultusunda, bu öneriyi reddetmek durumunda kaldı.⁷⁵ Bunun üzerine 1137’de Mâverâünnehir’e bir sefer düzenleyen Sultan, Karlukların geri çekilmelerini sağladı. Bu gelişmeler sonrasında yapacak bir şeyin kalmadığını gören Karluklar, çareyi doğudan gelen Moğol kökenli Karahitaylara başvurmakta aradılar.⁷⁶ Karluklar, Karahitaylara, “*Horasan Meliki çok zalimdir; çocuklara ve gulamlara zulmediyor*”⁷⁷ diyerek destek talep ettiler. Bu adımları, Karahitayların Selçukluların iç meselelerine müdahil olmasına yol açtı; ancak aynı zamanda Sultan Sancar’ı daha da öfkeliendirdi. Zira doğudan batıya yayılmayı amaçlayan, Selçuklu aleyhine tutumlar sergileyen ve özellikle Selçuklulara bağlı Karahanlıları yenilgiye uğratan

⁷² Hüseyin Salman, “Katvân Savaşı’nda Karlukların Rolü”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C: 1, S: 2, 2014, s. 72-73.

⁷³ er-Râvendî, *a.g.e.*, s. 168.

⁷⁴ İbnü’l-Esir XI, *a.g.e.*, s. 328; Reşidü’l-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 173.

⁷⁵ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 17; Reşidü’l-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 173.

⁷⁶ 1122’de Çin’den kovulan Karahitaylar, vardıkları Türk memleketlerinde kısa zamanda Balasagun merkez olmak üzere bir devlet kurmayı başarmışlardır. Sümer, *a.g.e.*, s. 169.

⁷⁷ Reşidü’l-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 173.

Putperest Karahitaylar'ın davranışlarını, Sultan yakından takip etmekteydi.⁷⁸ Nitekim bölgedeki Karluk, Karahitay ve Karahanlı çekişmelerine son vermek isteyen Sultan Sancar, Mâverâünnehir'e yeni bir sefer yapma kararı aldı. Aslında Sultan, ordu toplama ve savaş stratejileri konusunda oldukça deneyimliydi. Ordu sevk etmek ve düşmanla muharebe etmek için gerekli olan incelikleri iyi bilirdi; bu konuda düşünceleri her zaman isabetli ve kararları sağlamdı.⁷⁹ Ancak, muhtemelen yanındaki komutanların etkisi, Sultan'ın sahip olduğu bu birikimi görmezden gelmesine ve gereksiz karar almasına yol açtı. Alınan bu sefer kararı, Selçuklu Devleti için beklenenden çok daha ağır sonuçlarla neticelendi. Sultan'ın güçlü yönetim anlayışı ve askeri dehası, bu kez gereken başarıyı getiremedi; seferin neticesi devlete ağır bir darbe vurdu.

Sultan Sancar, ırktaşları Karluklara ve destekçileri Karahitaylara düzenleyeceği sefer için altı ay boyunca hazırlık yaptı ve yaklaşık 100 bin kişilik bir ordu toplamayı başardı. Bu ordu, sadece askerlerden oluşmuyor, aynı zamanda çok sayıda din adamını da içinde barındırıyordu. Belli ki Sultan, Putperest Karahitaylara karşı bir cihad savaşı vermek istiyordu,⁸⁰ zira bu kavim, İslâm ülkelerini istila etmekteydi. Nihayet hazırlıklarını tamamlayan Sultan Sancar, ordusuyla birlikte Semerkant'a varmayı başardı. Bu esnada Karahitay komutanı Gür Han'dan Sultan'a bir mektup ulaştı. Gür Han, sultana gönderdiği mektubunda, Sultan Sancar'dan üstün bir hükümdar gibi davranarak, Karluklar için şefaatte bulunmasını ve onları affetmesini talep ediyordu. Fakat bu talep, Sultan Sancar'ı oldukça öfkeliendirdi. Bir başkası üstelik putperest bir kavim nasıl olurda iç işlerine karışmaya cüret ederdi? Dolayısıyla bu duruma kızan Sultan Sancar, Gür Han'a karşı küçümseyici ve tehditkâr bir cevap yazdı. Mektubunda, Karahitayları İslâmiyet'e davet eden Sultan, ordusunun büyüklüğünü ve askerlerinin yeteneklerini övdü. "*Onlar, attıkları oklarla bir kılı bile ikiye ayırır*"⁸¹ diyerek, gücünü ve kararlılığını vurguladı. Yani Sultan Sancar, Karahitayların Müslüman olmasını istiyordu ve

⁷⁸ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 218; Turan, *a.g.e.*, s. 240.

⁷⁹ Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 167; er-Râvendi, *a.g.e.*, s. 164.

⁸⁰ Köymen, *a.g.e.*, s. 327.

⁸¹ İbnü'l-Esir XI, *a.g.e.* s. 83.

bu kabul edilmediği takdirde, durumu savaş sebebi sayacağını belirtmekteydi. Aslında bu mektup önemliydi. Keza Sultan Sancar'ın mektubunda Karluklardan bahsetmemesi onun derdinin artık ırktaşları olmadığını gösteriyordu. Büyük ihtimal bu sıradaki amacı bir tehdit duruma gelen Karahitayları ortadan kaldırmaktı. Fakat, Sultan'ın bu tehditkâr mektubu, ters tepki oluşturmaktan başka bir işe yaramadı. Gür Han, oldukça sinirlenerek mektubu getiren elçinin, “*sakallarının yolunmasını*” emretti. Ardından elçiye bir iğne verip, “*sakalının bir kılı ikiye ayırmasını*” istedi. Elçi bunu başaramayınca, Gür Han, “*Sen iğneyle bile bir kılı ikiye ayırmaktan acızsın, ötekiler kılı okla nasıl ikiye ayırabilir*”⁸² diyerek, tavrını koydu. Haliyle bu mektuplaşmalar sonrasında, savaş kaçınılmaz hale geldi. Karahitaylar, Çin, Türk, Hitay ve diğer kavimlerden oluşan 100 bin kişilik bir ordu topladı.⁸³ Böylece iki tarafın orduları nihayet 1141 yılında Semerkant yakınlarındaki Katvan ovasında karşılaştıklarında, İbnü'l-Esir'in ifadesiyle, “*âdeti iki büyük deniz gibi*” bir görüntü oluşturmuşlardı.⁸⁴ Neticede vuku bulan savaşta Sultan Sancar, özellikle ırktaşları Karlukların, Karahitaylar safında yer almasının etkisiyle ağır bir yenilgiye uğradı. Devletin önemli toprakları Karahitay hakimiyetine girdi.⁸⁵ Aslında bu durum, pek de şaşırtıcı değildi. Karluklar, Selçuklu komutanlarından gördükleri baskı ve zulümlerin intikamını almak istercesine en şiddetli çarpışmalara katılmışlardı. Sultan Sancar ise, Reşidü'd-dîn'in ifade ettiği gibi, “*cihanda kimse bize karşı koyacak ve bizimle mücadele edebilecek kuvvetlere sahip değildir*” şeklindeki bir güvenle hareket ediyordu.⁸⁶ Ancak, sonuçta bu öngörüler, Selçuklu Devleti için ağır bir darbe olmaktan başka bir işe yaramadı.

Katvan Savaşı, yalnızca Sultan Sancar'ın ilk büyük yenilgisi değil, aynı zamanda Büyük Selçuklu Devleti ve İslâm dünyası için derin etkiler yaratan bir dönüm noktası olmuştur. Sultan Sancar, savaş meydanında büyük bir cesaret sergilese de, karşıındaki Karahitay ordusunun gücü ve özellikle

⁸² *a.g.e.*, s. 83.

⁸³ Süryani kaynağına göre ise Karahitay ordusu 300 bin kadar idi. Gregory Abûl Farac, Abû'l Farac Tarihi, TTK Yayınları, (Çev: Ömer Rıza Doğrul) C: II, Ankara 1950, s. 377.

⁸⁴ İbnü'l-Esir XI, *a.g.e.*, s. 84.

⁸⁵ Barthold, *a.g.e.*, s. 348.

⁸⁶ Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 173.

Karlukların Karahitay safında yer alması, Selçuklu ordusunun mağlubiyetini kaçınılmaz hale getirmiştir. Gerçekten Sultan'ın Gür Han'a gönderdiği mektupta Karluklardan bahsetmemesi, asıl hedefinin Karahitay akınlarını durdurmak olduğunu gösterse de, savaşın seyrini değiştiren bu unsur yeterince hesap edilmemiştir. Karahitay ordusundaki 30 ila 40 bin Karluk savaşçının, Selçuklu ordusundan yaklaşık 10 bin askeri öldürmesi,⁸⁷ bu savaşta ırktaşlarının ne derece belirleyici bir rol oynadığını göstermektedir.⁸⁸ Katvan Savaşı'nda, toplamda 30 bin Selçuklu askeri hayatını kaybetmiş, bunların 3 ila 11 bini devletin din görevlileri ile birlikte ileri gelenleri arasından olmuştur.⁸⁹ İbnü'l Esir'e göre, Horasan'da bundan daha büyük ve daha fazla kayıpların yaşandığı bir savaş olmamıştır.⁹⁰ Savaşın en çarpıcı anlarından biri ise Sultan Sancar'ın çember altına alınmasıydı. Yani Sultan yakalanmak üzereydi. Ancak, ordunun sol kanat kumandanı Sistan hâkimi Tâceddin Ebu'l Fazl'ın fedakârlığı sayesinde Sultan, yalnızca 15 askerle kaçmayı başarabildi. Bu ağır mağlubiyet, Sultan Sancar'ın otoritesini sarsmış ve Selçuklunun doğudaki hâkimiyetine son vermiştir. Karahitaylar, zaferlerinin ardından hızla Mâverâünnehir'e yönelerek bu bölgeyi istilaya başlamış,⁹¹ Ceyhun Nehri'nin ötesindeki Selçuklu topraklarını ele geçirmişlerdir. Böylece, Türkistan, tarihinde ilk kez putperest bir kavmin hâkimiyeti altına girmiştir.⁹² Karahitaylar, bölgedeki Müslüman yöneticilere doğrudan müdahale etmemiş, ancak halktan hane başına bir dinar vergi alarak yönetimlerini sürdürmüştür. Bu yeni düzen, Moğolların ilerleyişi için uygun bir zemin oluşturmuş ve İslâm dünyasında derin bir kırılmaya yol açmıştır. Öyle ki ileride tarihin akışı Moğolların lehine, Türklerin aleyhine değişmeye başlayacaktır.⁹³ Ayrıca bu yenilgi, Selçuklu otoritesine meydan okumak isteyen güçlerin de harekete geçmesine sebep olmuştur. Harzemşah Atsız, Horasan'ı ele geçirerek Selçuklunun bu zamandaki payitahtı Merv'i işgal etmiş ve Sultan Sancar'a

⁸⁷ er-Râvendi, *a.g.e.*, s. 168; Salman, *a.g.m.*, s. 76.

⁸⁸ İbnü'l-Esir XI, *a.g.e.*, s. 80.

⁸⁹ er-Râvendi, *a.g.e.*, s. 168; Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 173; İbnü'l-Esir XI, *a.g.e.*, s. 80.

⁹⁰ İbnü'l-Esir XI, *a.g.e.*, s. 84.

⁹¹ Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 118; er-Râvendi, *a.g.e.*, s. 170; İbnü'l-Esir XI, *a.g.e.*, s. 219; Barthold, *a.g.e.*, s. 342-343.

⁹² Barthold, *a.g.e.*, s. 336.

⁹³ Köymen, *a.g.e.*, s. 83; Koca, *a.g.m.*, s. 67-68.

bağlı halkın direnişine rağmen hutbeyi kendi adına okutmuştur. Üstelik Karahitaylarla iş birliği yapan Atsız, Selçuklu Devleti'nin yetiştirdiği birçok âlim ve din adamını öldürerek bölgedeki istikrarı daha da bozmuştur.⁹⁴ Karahitay hükümdarı Gür Han ise Sultan Sancar'ın yeni bir saldırı düzenleyebileceğinden çekinerek üç ay boyunca savaş meydanında beklemiş, ancak Selçuklu Devleti'nin toparlanamayacağını anlayınca bölge üzerindeki hâkimiyetini sağlamlaştırmıştır. Bu büyük mağlubiyetin ardından Sultan Sancar, bir daha eski gücüne kavuşamamış, kazandığı zaferler bile bu çöküşü durdurmaya yetmemiştir. Mâverâünnehir, 1216 yılına kadar Karahitayların hâkimiyetinde kalmış,⁹⁵ ancak onların ortadan kalkmasıyla bu topraklar bu kez Moğolların istilasına uğramıştır. Böylece Katvan Savaşı, yalnızca Selçuklunun değil, tüm Türk-İslâm dünyasının kaderini değiştiren bir dönüm noktası olarak tarihteki yerini almıştır.

2.2. İçeriden Gelen Son Tehdit: Oğuz İsyanı ve Selçuklunun Sonu (1157)

Katvan Savaşı'ndan sonra Sultan Sancar, dağılmış devleti yeniden toparlamayı başarsa da bu toparlanma uzun soluklu olmayacaktı. Çünkü Sultan yine çevresindekilerin etkisiyle, bu kez devletin yıkılışını hazırlayan yeni bir meseleye sürüklendi: Oğuzlar. Selçuklu Devleti'ni de bahsettiğimiz gibi Oğuzlar (Kınık) kurmuşlardı. Fakat devleti yıkılışa götürecek olan bu Oğuzlar, Selçuklular gibi yerleşik değil, göçebe Oğuzlardı. Bunlar Katvan Savaşı'nda, Karluklar ile beraber Karahitay ordularında yer almış fakat savaş kazanıldıktan sonra Karluk ve Karahitay baskıları nedeniyle, Mâverâünnehir'den ayrılıp Semerkant ile Ceyhun arasındaki bir bölgeye, ardından Belh civarındaki Huttelan bölgesine gelip yerleşmişlerdi.⁹⁶ Nitekim bu zamanda bu Oğuz kitlelerinin başında Tutu, Korkut, Davud, Bahtiyar, Arslan, Çakır ve Mahmud gibi varlıklı boy beyleri vardı.⁹⁷ Bu beyler ve halkları, yerleştikleri bölgelerde sarayın yıllık et ihtiyacını temin ederek,

⁹⁴ Turan, *a.g.e.*, s. 242.

⁹⁵ İbnü'l-Esir XI, *a.g.e.*, s. 84; Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 175.

⁹⁶ İbnü'l-Esir XI, *a.g.e.*, s. 154; Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 179; er-Râvendi, *a.g.e.*, s. 173; Sümer, *a.g.e.*, s. 169; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 223.

⁹⁷ Sümer, *a.g.e.*, s. 170.

karşılığında devletin otlaklarından faydalanma hakkına sahip oluyorlardı. Kaynaklara göre onlar, sarayın yılda 24.000 koyun ihtiyacını karşılamakla mükelleflerdi.⁹⁸ Oğuzların bu ihtiyacı karşılamaları onların ekonomik durumlarının pek de kötü olduğunu göstermiyordu. Hatta Katvan Savaşı'nda da yer almış olmaları, askeri bakımdan da ciddi bir potansiyele sahip olduklarını ortaya koymaktaydı. Bu güç ve hareket alanı sayesinde, Selçukluya vergi verdikleri sürece iç işlerinde bağımsız davranabiliyor, hatta kendilerini Selçukluya bağlı bir Yabgu Devleti'nin devamı olarak görmeye devam ediyorlardı.⁹⁹ Neticede, bu Oğuz kitlelerinin her geçen gün güç kazanmaları ve çeşitli savaşlara etkin biçimde katılmaları, Selçuklu yönetiminde rahatsızlığa yol açtı. Yani ya Katvan Savaşı'ndaki Türk etkisinin bıraktığı sonuç unutulmuştu ya da bir intikam, bir ders verme havası güdülmek isteniyordu. Her ne olursa olsun iki taraf arasındaki mücadele kaçınılmaz hale geldi veya bu duruma getirildi.

Nitekim Oğuzlarla Selçuklular arasındaki gerilim, vergi tahsili sırasında ortaya çıktı. Oğuz boyları, sürülerini otlattıkları meranın özel vergisini ödemek zorundaydılar.¹⁰⁰ Dolayısıyla bu tahsili almak için Oğuzlara varan Selçuklu memuru, vergi toplarken adaletsiz davranmış, rüşvet istemiş, onlara karşı küçük düşürücü sözler sarf etmişti. Zaten haksızlığa karşı tahammülsüz olan Oğuzlar,¹⁰¹ bu aşağılayıcı muameleye daha fazla katlanamayarak, öfkelerini gizli bir isyana dönüştürdüler ve Selçuklu tahsildarını gizlice öldürdüler.¹⁰² Tahsildarın öldürülmesi, Oğuzlar ile Selçukluları karşı karşıya getirmesi muhtemel bir durumdu. Fakat bu durum, tahsildarın öldürülmesiyle başlamadı. Hatta tahsildarın öldürülmesi uzun süre Sultan Sancar'dan gizli tutuldu; devlet ileri gelenleri Sultan Sancar'a durumu haber vermedi ve hatta o yılın et ihtiyacını Hânsalar karşıladı.¹⁰³

⁹⁸ er-Râvendî, *a.g.e.*, s. 173; Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 179; Köymen, *a.g.e.*, s.406.

⁹⁹ Ünal, *a.g.m.*, s. 405.

¹⁰⁰ Agacanov, *a.g.e.*, s. 175.

¹⁰¹ Koca, *a.g.m.*, s. 73.

¹⁰² Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 179-180; er-Râvendî, *a.g.e.*, s. 173.

¹⁰³ Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 180.

Bu mesele ancak Belh valisi Emir Kamac tarafından büyütüldü. Oğuzların vardığı Belh'in valisi olan emir Kamac, Oğuzları topraklarında öteden beri istemiyordu. Aslında bunda haksız da değildi. Çünkü 1152 yılında Gur Devleti'nin kurucusu Alaeddin Hüseyin Cihansuz'un Belh kuşatmasında, Emir Kamac, ona karşı Oğuzlardan aldığı destek ile harekate geçmiş fakat Oğuzlar, Emir Kamac'a ihanet ederek karşı tarafa geçmişlerdi ve böylece Belh Guruların elinde kalmıştı.¹⁰⁴ Tabi daha sonra Sultan Sancar, Belh'i tekrar geri almayı başardı. Yani Emir Kamac'ın Oğuzlara olmayan güveni eski husumetlere dayanıyordu. Bu sebeple onları topraklarından kesinlikle çıkarmayı isteyen Emir Kamac, bir süre sonra Sultan'ın huzuruna çıkarak, *“Cema'at-i Guzan (Oğuzlar), tamamen müstevli (istilacı) olmuşlardır. Uygunsuz davranışlarda bulunuyorlar. Bendenizin vilayetine yakındırlar. Eğer Hüdavend-i alem onların şıhne'liğini (valiliğini) bu kuluna lütfederse, bendeniz onları kahredip cezalandırır ve vazife-i matbah-ı hass (saray mutfak görevlisi) [olarak], matbah'a (mutfığa) her yıl otuz bin koyun getirtirim”*¹⁰⁵ şeklinde Oğuzları disiplin altına almak için kendisinin bölgede görevli olmasını talep etti. Yani amacı, sadece öldürülen tahsildarın intikamını almak değil, Oğuzları kontrol altına alarak bölgedeki otoritesini pekiştirmekti. Nitekim bir şekilde Sultanı ikna eden Emir Kamac, kendisinin bölgeye müdahalesine izin almayı başardı. Fakat Emir Kamac'ın bölgeye atanması olayların daha da büyümesine neden oldu. Emir Kamac, bölgeye gönderdiği bir tahsildar ile Oğuzlardan vergi miktarını artırmalarını ve öldürülen tahsildarın diyetini ödemelerini talep etti. Ancak Oğuzlar, doğrudan Sultan'a bağlı olduklarını belirterek bunu kabul etmediler. Onlar için Saray'a yıllık belirli miktarda koyun vermek yeterliydi, lakin Emir Kamac onları sıkı bir yönetime bağlamak istiyordu. Bu durum, aralarındaki gerilimi giderek artırmıştı. Ancak Oğuzlar, savaşın patlak vermesini hiç istemiyor, hatta çözüm olarak Emir Kamac'a her aile başına 200 dirhem gümüş vergi ödemeyi teklif etmişlerdi.¹⁰⁶ Fakat Emir Kamac bu teklif kabul edilmedi ve dolayısıyla savaş kaçınılmaz hale geldi. Böylece Selçuklu valisi Emir Kamac ile Oğuzlar arasında vuku bulan savaşta Oğuzlar galip geldi; Emir Kamac ve

¹⁰⁴ Sümer, *a.g.e.*, s. 170.

¹⁰⁵ Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 180.

¹⁰⁶ İbnü'l-Esir XI, *a.g.e.*, s. 156.

oğlu Alaeddin Ebu Bekir, esir alındı ve öldürüldü. Bununla da kalmayıp Belh'i ele geçiren Oğuzlar, bölgedeki hakimiyetlerini daha da arttırmaya imkân buldular.

Oğuzlar ile yaşanan olayların bu noktaya gelmesi Selçuklu beylerini paniğe sürükledi. Çok geçmeden onlar Sultan Sancar'ın yanına varıp, Oğuzlar üzerine bir sefer düzenlemesi gerektiğine ikna ettirdiler. Zaten Sultan, Katvan Savaşı'nda ırktaşlarının içeriden verdiği zararın ne denli yıkıcı olduğunu bizzat tecrübe etmişti. Buna ek olarak yanındakilerin, *“böyle bir cür'et affedilemez. Eğer onların cevabı verilmezse, hadleri bildirilmezse, vilayetdeki zulüm ve cesaretleri artar. Onların işini küçümsememek gerekir”*¹⁰⁷ şeklindeki ısrarları üzerine Sultan, Oğuzlar üzerine -100 bin kişilik- ordu gönderdi. Sultanın üzerlerine ordu gönderdiğini öğrenen Oğuzlar ise, hemen bir elçi ile Sultan'a itaat ettiklerini, ancak Emir Kamac'ın kendilerine haksızlık yaptığını belirttiler. Sultan'dan özür dileyerek, hatalarını telafi etmek adına 100 bin dinar para, hane başına yedi bin gümüş vergi, 200 bin koyun, 50 bin at ve deve teklif ettiler.¹⁰⁸ Gelen tekliflerden Oğuzların ne kadar varlıklı olduğunu görüyoruz. Belki de bu yüzden sorun istemiyorlardı. Keza varlıkları yerindeydi. Durduk yere büyük Sultan ile savaşmaya gerek yok gibiydi. Zaten Sultan da, vaktiyle Katvan'da olduğu gibi bu teklifi kabul etmeye razıydı.¹⁰⁹ Ancak yanında bulunanlar değildi. Öyle ki öldürülen Emir Kamac'ın torunu Müeyyed Ayaba başta olmak üzere birçok emir, bu seferin iptal edilmesine şiddetle karşı çıktı. Dolayısıyla Sultan, üzerindeki baskılar artınca sefere devam etmek zorunda kaldı. Fakat bu seferin en büyük zorluğu, Selçuklu ordusunun isteksizliği olacaktı. Askerler, kendileriyle aynı soydan gelen Oğuzlarla savaşmak istemiyor, ayrıca karşılarındaki insanların çoğunun silahsız siviller olması nedeniyle savaşa gönüllü yaklaşmıyordu. Buna karşılık Oğuzlar, hayatta kalmak için savaşmak zorunda olduklarını biliyor ve büyük bir direnç gösteriyordu. Hatta Sultan Sancar, ordusuyla üzerlerine yaklaştığında Oğuzlar,

¹⁰⁷ Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 180; er-Râvendi, *a.g.e.*, s. 173-174.

¹⁰⁸ İbnü'l-Esir XI, *a.g.e.*, s. 154-155; Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 181; Köymen, *a.g.e.*, s. 410.

¹⁰⁹ Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev: Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2023, s. 17; Sümer, *a.g.e.*, s. 171.

kadın ve çocuklarını önlerine katıp af ile tekliflerini daha da attırmışlardı.¹¹⁰ Fakat yine de onların teklifleri kabul edilmemişti. Gerçekten durum çok ilginçti. Oğuzların bu denli ılımlı teklifleriyle birlikte yalvarmaları neden kabul edilmiyordu? Hatta Selçuklunun ırktaşlarına karşı bu kati tavrını, vaktiyle Gazneliler, Horasan'a yerleşen Oğuzlara yapmamıştı. Selçuklunun kuruluş yıllarında hanedan üyesi Arslan Yabgu, Gazneli Mahmud ile temasından sonra bertaraf edilmiş, ona bağlı olan Oğuzlar (Yabgulular) da başta Horasan olmak üzere pek çok yere göç ettirilmişti. Başlarda ifade ettiğimiz gibi okçu bir millet olan Türkler, yayı baş parmaklarına taktıkları zihgir ile çekerlerdi ve işaret parmağını da ona tetik olarak kullanırlardı. Böylece Türkler birden fazla oku aynı anda elinde tutarak ardı ardına her yöne hızlı atışlar yapabiliyorlardı.¹¹¹ Türklerin bu okçuluk sistemi oldukça gelişkin bir düzeydeydi ki çoğu savaş okçular sayesinde kazanılmıştı. Öyle ki Köymen'e göre Türk oklarının mesafesi 1600 metreyi bulmaktaydı.¹¹² Dolayısıyla Türk okçuluğu her dönem büyük ilgi görmekteydi. Bundan dolayı Sultan Gazneli Mahmud'un yakınlarından olan Arslan Cazib, Yabguluların ok atamaz hale gelmesi için baş parmaklarının kesilmesini veya Ceyhun nehrinde boğulmalarını tavsiye etmişti.¹¹³ Çünkü topraklarında Oğuzların bela çıkarmasını istemiyor, buna en büyük çözüm de onların okçuluk yeteneklerini almak olarak görüyordu. Eğer bu merasim yapılsaydı gelen Oğuzların bu yeteneği yani ok atma merasimi gerçekleşemeyecekti. Aslında bu durum zekice ama zalimce bir plandı. Fakat Gazneli Mahmud, oğlu Mesud'a göre daha insafli ve daha merhametli bir adam olduğu için buna izin vermemişti. Yani Sultan Sancar'ın ırktaşlarına karşı bu denli kayıtsız, merhametsiz, ilgisiz kalmasını, bir başka topluluk dahi yapmamıştı. Bu durumun oluşmasını sağlayan en büyük şey, muhtemelen bahsettiğimiz İranlı idareciler olacaktır. Sultan, yanında bulunan İranlı memurlarının teşviki ile ırktaşlarına karşı böyle bir politika gütmekteydi.¹¹⁴

¹¹⁰ Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 181; er-Râvendî, *a.g.e.*, s. 175; Sümer, *a.g.e.*, s. 171.

¹¹¹ Tülay Metin, "Selçuklularda Okçuluğa Genel Bir Bakış", *Tarih Okulu Dergisi*, S: XVII, 2014, s. 133.

¹¹² Mehmet A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III.Cilt Alp Arslan ve Zamanı*, TTK Yayınları, Ankara 2021, s. 268.

¹¹³ İbnü'l-Esir IX, *a.g.e.*, s. 363.

¹¹⁴ Barthold, *a.g.e.*, s. 351-352.

Ayrıca burada tarih tekerrür de etmişti. Selçuklu Devleti'nin kuruluş döneminde, henüz Dukak ve Selçuk Bey zamanlarında bir boy halinde olan Kınıklar, o dönemde devlet olan Oğuz Yabgu Devleti'ne karşı varlık mücadelesi vermişti. Şimdi ise zaman içinde güç dengeleri değişmiş, Kınıklar devletleşmiş, Oğuzlar ise bu kez boy halinde kalmıştı. Yani roller tamamen tersine dönmüş, bir zamanlar devlete karşı mücadele veren Kınıklar, bu kez devlet olarak Oğuzlarla karşı karşıya gelmişti. Nitekim bu tarihi kırılma noktası, 1153 yılında gerçekleşen savaşla doruğa ulaştı. Sultanın acıma duygusunun kalmadığını gören Oğuzlar, korkularının yerini kızgınlık ile değiştirerek savunma savaşı için hazırlandılar ve nihayet gerçekleşen savaşta Sultan Sancar'ın ordusu büyük bir yenilgiye uğradı. Kaynaklara göre, savaşın ardından oluşan manzara öylesine korkunçtu ki, Selçuklu ordusunun cansız bedenleri adeta birer tepeyi andırıyordu.¹¹⁵ Dolayısıyla Selçuklular, tıpkı geçmişte Karluklardan aldıkları darbe gibi, bu kez de Oğuzlardan ağır bir darbe almıştı.¹¹⁶ Üstelik bu darbe, Selçuklu Devleti'nin sonunu hazırlamıştı. Çünkü savaşın en büyük sonucu Sultan Sancar'ın ve birçok Selçuklu ileri geleninin esir düşmesi olmuştu. Bu noktadan sonra Büyük Selçuklu Devleti fiilen sona ermiş, Oğuzlar Sultan Sancar'ı ellerinde tutarak Selçuklu yönetimini fiilen devralmışlardı.

Oğuzlara esir düşen Sultan Sancar'ın esaret günleri son derece çetin geçti. Oğuzlar, esir edilen Selçuklu komutanlarını öldürmekle yetinmedi;¹¹⁷ Sultan'ı da ağır bir aşağılamaya maruz bıraktılar. Görünüşte ona hürmet ediyor, gündüz tahtına oturarak önünde eğiliyorlardı. Hatta, “*Biş senin kullarımız, sana itaatten ayrılmayız, savaşmak istemediğini biliyoruz, ancak savaşa itildin*”¹¹⁸ diyerek bağlılıklarını bildiriyorlardı. Fakat tüm bunlar alaydan ibaretti. Çünkü gece olduğunda Sultan Sancar'ı demir bir kafese kapatıyor, etrafına muhafızlar dikerek onu göz hapsinde tutuyorlardı.¹¹⁹ Keza onlar böyle yaparak mevcut düzeni korumayı, gelebilecek muhtemel dış

¹¹⁵ İbn Kesîr XI, *a.g.e.*, s. 422; İbnü'l-Esir XI, *a.g.e.*, s. 155.

¹¹⁶ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 224; Sümer, *a.g.e.*, s. 172.

¹¹⁷ İbn Kesîr XI, *a.g.e.*, s. 422.

¹¹⁸ İbnü'l-Esir XI, *a.g.e.*, s. 155; Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 182; İbn Kesîr XI, *a.g.e.*, s. 422.

¹¹⁹ Köymen, *a.g.e.*, s. 416.

müdahaleleri önlemeyi düşünüyorlardı.¹²⁰ Geline nokta çok dramatikti. Koca Selçuklu Devleti'nin güçlü hükümdarı, kendi kavmi tarafından esarete mahkûm düşmüştü. Durumu hiç de iyi değildi. Sultan, aç bırakılıyor, hatta öyle ki açlıktan ölme noktasına geliyor, günlerce ağlayarak ölümü diliyordu.¹²¹ Kaynağın ifade ettiğine göre, “*Sancar, sözde sultanı, fakat esaret altında olduğu için sözüne kulak asılmıyordu. Çoğu zaman ata binmek istediğinde yanına silahını taşıyacak kimse bulunmaz, silahını beline kendi bağlayarak yola çıkardı. Kendisine verilen yemeğin bir kısmını daha sonra yemek için saklardı, çünkü Oğuzlar ona yeterli yiyecek vermiyor, görevlerini ihmal ediyorlardı.*”¹²² Yaklaşık üç-dört yıl boyunca Oğuzlar tarafından peşlerinde dolaştırılan Sultan Sancar, sonunda başkenti Merv'e getirildi. Onca zorluğa rağmen umudunu tamamen kaybetmemişti, ancak Oğuzların başındaki Bahtiyar, Merv'in kendisine iktâ edilmesini talep etti. Sancar, “*Burası payitahttır, hiçbir kimseye iktâ edilmesi caiz değildir*” diyerek bunu reddetti,¹²³ fakat Oğuz beyleri bu söze gülerек karşılık verirken Bahtiyar alaycı bir edayla dudak büktü. Dolayısıyla yaşananlara daha fazla tahammül edemeyen Sultan Sancar, Merv dergâhına çekilerek hükümdarlıktan feragat ettiğini ilan etti.¹²⁴ Aslında bunun Oğuzlar hükmünde, pek de bir değeri yoktu; zaten onlar Sultan yokmuş gibi davranıyorlardı. Bu tavrın arkasında ise, başta söylediğimiz Oğuzların yerleşik ırktaşlarına karşı besledikleri olumsuz düşünceler yatmaktaydı. Göçebe halde yaşayan Oğuzlar, yerleşik hayata geçmiş soydaşlarını -bu esnada Selçukluları- pek hoş karşılamıyor; onları tembel olarak görüyor ve savaşçı ruhlarını yerleşik düzene geçmekle kaybettiklerine inanıyorlardı. Muhtemelen bu sebeple olacak ki, yerleşik düzende bir devlet halinde yaşayan ırktaşlarına karşı son derece sert ve yıkıcı bir tutum sergilediler. Bunlar başkent Merv'i, üç gün üst üste yağmalayıp, altın, gümüş, ipek, pirinç, tunç, bakır, demir, yatak, yastık, küp, çömlek, kapı, çerçeve vs. pek çok şeyi ganimet olarak yanlarına alıp, istilalarına devam ettiler.¹²⁵

¹²⁰ Sümer, *a.g.e.*, s. 172.

¹²¹ İbn Kesîr XI, *a.g.e.*, s. 423; Köymen, *a.g.e.*, s. 417.

¹²² İbnü'l-Esir XI, *a.g.e.*, s. 173.

¹²³ İbnü'l-Esir XI, *a.g.e.*, s.155; İbn Kesîr XI, *a.g.e.*, s. 422.

¹²⁴ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 224.

¹²⁵ er-Râvendî, *a.g.e.*, s. 176; Sümer, *a.g.e.*, s. 172; Ünal, *a.g.m.*, s. 404.

Sultan Sancar devletin başında olmaması, Büyük Selçuklu Devleti'nde büyük bir kaos başlattı; merkezi otoritenin zayıflamasıyla bağlı devletler birer birer koparken, özellikle Atsız bağımsızlık girişiminde bulunanların başında geliyordu. Oğuzlardan önce başkent Merv'i yağmalayan Atsız, Sultan Sancar'ın hazinelerini alıp götürdü. Devletin çöküşünü önlemeye çalışan Sancar'ın veziri ve Nizamü'l-Mülk'ün torunu olan Tahir b.Fahrülmülk, Oğuzların elinden kaçıp Nîşâbur'a ulaşarak Selçuklu tahtına bir önceki Selçuklu Sultanı olan Tapar'ın oğlu Süleymanşah'ı çıkardı (11 Eylül 1153).¹²⁶ Aslında bu adım, Sultan Sancar'ın tamamen gözden çıkarıldığını açıkça gösteriyordu. Ancak yeni düzeni kurma çabaları devam etse de, Oğuzlar karşısında istenilen başarıya ulaşılamadı ve devletin geleceği giderek belirsizleşti. Yeni Sultan Süleymanşah, Oğuzlara karşı baskınlar düzenledi fakat Merv civarında ağır bir yenilgi alarak geri çekilmek zorunda kaldı, üstelik vezir Tahir'in 1153-1154 yıllarındaki ölümü devleti daha da zayıflattı ve Süleymanşah, Horasan'dan Cürcan'a çekildi (1154). Onun ardından Sultan Sancar'ın yeğeni ve Karahanlı hanedanından gelen Arslan Han'ın oğlu Mahmud tahta geçti (Aralık 1154/Ocak 1155).¹²⁷ Yani yeni gelen Sultanlar bir fayda sağlamıyor, devlet giderek zayıflıyordu. Kendilerine karşı koyacak kimseleri bulamayan Oğuzlar, önlerindeki engelleri aşarak Türkistan'ı istila etti; âlimlerin ve zahidlerin mekânı olan Tûs şehrine varıp şehri yağmaladı, kadınları esir alıp erkekleri öldürdü ve mescitleri tahrip etti.¹²⁸ İşgallerine devam eden Oğuzlar Nîşâbur'a ulaşınca da büyük bir katliam gerçekleştirdi; sadece iki mahallede kadınlar ve çocuklar hariç 12 bin kişi öldürüldü, önde gelen din âlimleri de bu kıyımdan kaçamadı. Kaynağın ifadesiyle, "*Oğuzların o bölgede yaptıklarının hepsini sayıp dökmek çok zordur. Horasan'da Herat ve Debistan hariç Oğuzlar tarafından yağmalanmayan hiçbir şehir kalmamıştır.*"¹²⁹ Oğuzların bu ilerleyişini durdurmak isteyen Sultan Mahmud, Herat'ta onlarla savaşa girerek Merv'e dönmelerini sağladı fakat gücünün yetersiz olduğunu anlayarak barış

¹²⁶ İbnü'l-Esir XI, a.g.e., s. 157; Sevim-Merçil, a.g.e., s. 224; Sümer, a.g.e., s. 172.

¹²⁷ İbn Kesîr XI, a.g.e., s. 430; Köymen, a.g.e., s. 449; Sümer, a.g.e., s. 172-173; Barthold, a.g.e., s. 352.

¹²⁸ İbnü'l-Esir XI, a.g.e., s. 157.

¹²⁹ a.g.e., s. 155.

istemek zorunda kaldı ve nihayet Eylül 1155'te geçici bir anlaşma sağlandı.¹³⁰ Bu esnada Oğuzlar, Belh, Merv ve Serahs bölgelerinde, Nişâbur, Tus, Nesa ve Abiverd toprakları ise Müeyyed Ayaba'nın elinde, Horasan, Cürcan ve Dihistan'da Sultan Sancar'ın diğer emiri olan Aytak'ın elinde kalmıştı.¹³¹ Bunlardan Müeyyed Ayaba, yıllarca esaret altında kalan Sultan Sancar'ın kurtulmasını sağladı, ancak artık Büyük Selçuklu Devleti'nin eski ihtişamına kavuşması zor görünüyordu. Çünkü kaynağında ifadesiyle bu süreçte tek devlet, devletçiklere dönmüştü.¹³²

Daha önce babası ve dedesi savaş meydanında ölen Müeyyed Ayaba, vaktiyle Sultan Sancar'ın Oğuzlara karşı savaş açmasını engellemeyerek, devletin üç yıl boyunca fiilen başsız kalmasına neden olan kişiler arasındaydı. Belki de bu hatasını telafi etmek istercesine Sultanı kurtarma planları yaptı. Müeyyed Ayaba, Oğuzlardan bazılarını Sultan'ın para vereceği vaadiyle kandırarak kaçış planını devreye soktu. Nöbet sırası kendilerine gelen Oğuzlar, Sultanı Müeyyed Ayaba'nın yanına getirdiler. Böylece Tirmiz'in karşısındaki Ceyhun Nehrine varan Sultan ve onu kurtaran kabile buradaki bir sandal ile bölgeden kaçmayı başardı (Nisan 1156).¹³³ Onun geri dönmediğini fark eden Oğuz beyleri telaşa kapılıp peşine düşseler de çoktan nehrin karşısına geçtiğini anlayınca onu tekrar ele geçirme ümitlerini kaybettiler. Nitekim şimdiye dek Oğuzlara karşı beslediği kişisel kinle hareket eden Ayaba, bu siyasetini terk ederek bir zamanlar esir düşmesine sebep olduğu Sultan Sancar'ı kurtarmayı başarmıştı. Aslında bazı kaynakların ifade ettiğine göre Sultan Sancar, kendisiyle birlikte esir düşen karısının ölümünden sonra kaçmayı düşünmeye başlamıştı. Daha önce kaçma fırsatları yakalamışsa da esir olan karısını bırakmayı şerefine yakıştıramadığı için tüm eziyetlere katlanmış, ancak onun ölümünün ardından kurtulmaya karar verip, Müeyyed Ayaba'nın yardımıyla bu amacına ulaşmıştı.¹³⁴ Özgürlüğüne kavuştuktan sonra Tirmiz'e giden Sultan, yeniden devletin başına geçtiğini ve kendisine tâbi olan ya da olmayan tüm çevre devletlere bunu bildirdi. Horasan emirleri ve

¹³⁰ *a.g.e.*, s. 158.

¹³¹ Sümer, *a.g.e.*, s. 173.

¹³² İbn Kesîr XI, *a.g.e.*, s. 422.

¹³³ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 225.

¹³⁴ Köymen, *a.g.e.*, s. 458.

askerler onun yanında toplandı, ancak başkent Merv'e döndüğünde gördüğü manzara yüreğini dağladı. Şehir yağmalanmış, hazineleri talan edilmişti. Devleti yeniden ayağa kaldırmak için çabalasa da hem yaşının ilerlemesi hem de üç yıllık esaretin yıpratıcı etkisi nedeniyle 26 Nisan 1157'de, 72 yaşında vefat etti.¹³⁵ Bağdat ve diğer şehirlerde Sultan olarak adı kırk yıl boyunca hutbelerde okundu, Meliklik dönemini de hesaba katarsak toplamda 60 yıl boyunca adını hutbelerde zikrettirdi. Hayattayken yaptırdığı ve "*Dârü'l-âhiret*" (Ahiret Yurdu) adını verdiği türbesine, Merv'de defnedildi.¹³⁶ Onun ölümüyle birlikte Büyük Selçuklu İmparatorluğu da tarih sahnesinden silindi. Tarihin garip tecellisidir ki devleti kuran da Oğuzlar'dı, yıkılışına sebep olanlar da onlar oldu. Kendi çocuğu olmadığı için kardeşinin oğlu Mahmud'u veliaht bıraktı,¹³⁷ ancak onun ölümünden sonra emirler ve şehzadeler kendi başlarına hareket ederek Selçuklu mirası üzerinde hâkimiyet kurma mücadelesine giriştiler.

Sonuç

Bütün bu tarihî süreç değerlendirildiğinde, Selçuklu Devleti'nin hem kuruluşunda hem de yıkılışında Oğuz/Türkmen unsurlarının belirleyici bir rol oynadığı açıkça görülmektedir. Oğuzların Kınık boyu öncülüğünde teşekkül eden bu devlet, aynı soydan gelen göçebe unsurların gücüyle yükselmiş; ancak zamanla, bu unsurlarla kurulan ilişkinin yönetilememesi devletin çöküşünü hızlandıran temel etkenlerden biri hâline gelmiştir. Başlangıçta gaza ve iskân siyasetiyle yönlendirilen Türkmenler, Tuğrul Bey ile başlayan ve özellikle Alparslan ve Melikşah dönemlerinde hızla yoğunlaşarak, Anadolu'nun Türkleşmesine öncülük etmiş; fakat Fars idaresinin ağırlık kazanması ve Gulâm sisteminin merkezîleşmesiyle birlikte devletle aralarındaki bağ zayıflamıştır. Nizamü'l-Mülk'ün orduya çok unsurlu bir yapı kazandırma çabalarına rağmen, Türkmenlerin boy temelli sadakati merkezî itaate tercih etmeleri, onları hanedan mücadelelerinde sürekli taraf değiştiren bir güç durumuna getirmiştir. Sultan Sancar devrinde bu çözülme daha da belirginleşmiş, sonunda büyük bir isyana dönüşerek devletin zeminini

¹³⁵ Gregory Abül Farac II, *a.g.e.*, s. 397.

¹³⁶ İbnü'l-Esir XI, *a.g.e.*, s. 187; Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 187; er-Râvendî, *a.g.e.*, s. 180.

¹³⁷ Barthold, *a.g.e.*, s. 354.

sarsmıştır. Bu noktada Faruk Sümer'in şu tespiti, meselenin tarihsel boyutunu veciz biçimde özetler: “İşte kudret ve haşmeti şair ve muharrirler tarafından göklere çıkarılan Sultan Sancar'ın akıbeti, böyle beklenmeyen bir şekilde sona erdi. Bu, hiç şüphe yok ki bir hânedanın kendi öz kavmine karşı çevresindeki İranlılarınkinden farksız bir zihniyetle hareket etmesinin mukadder bir sonucu idi”.¹³⁸ Bu sebeple de Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışını anlamak, Türkmenlerle kurulan dengeyi çözümlemekten geçmektedir. Çünkü bu topluluk, yalnızca savaş meydanlarında değil, devletin kader anlarında da etkileyici bir ağırlığa sahip olmuş; sahip oldukları bu güç ise, yönetilebildiği ölçüde devlete hizmet etmiş, ihmal edildiğinde ise yıkımı beraberinde getirmiştir.

KAYNAKÇA

- Agacanov, S. (2002). *Oğuzlar*. (E. N. Necef, & A. Annaberdiyev, Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.
- Anna Komnena. (1996). *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*. (B. Umar, Çev.) İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Bars, M. E. (2013). Metinlerarası İlişkiler Bağlamında Oğuz Kağan Destanı'na Bir Bakış. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2(4), 181-197.
- Barthold, V. V. (2021). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. (H. D. Yıldız, Çev.) İstanbul: Kronik Yayınları.
- Başkumandan Simbat. (1946). *Başkumandan Simbat Vekayinamesi (951-1334)*. (H. D. Andreasyan, Çev.)
- Demir, N. (2024). *Oğuz Yabgu Devleti*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Gregory Abûl Farac. (1945). *Abû'l Farac Tarihi* (Cilt I). (Ö. R. Doğrul, Çev.) Ankara: Ttk Yayınları.
- Gregory Abûl Farac. (1950). *Abû'l Farac Tarihi* (Cilt Iı). (Ö. R. Doğrul, Çev.) Ankara: Ttk Yayınları.
- Haykıran, K. R. (2018). Manevî Fetih: Malazgirt Savaşı'ndan Sonra Anadolu'da Kültürel Değişim. M. Alican (Dü.) İçinde, *Malazgirt Zaferi (Bin Yıllık Miras)*. İstanbul: Kronik Yayınları.

¹³⁸ Sümer, a.g.e., s. 173.

- İbn Fadlan. (2022). *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. (M. Şayir, Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.
- İbn Havkal. (2014). *10. Asırda İslâm Coğrafyası (Sûrat El-Arz)*. (R. Şeşen, Dü.) İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- İbn Kesîr. (2017). *El Bidâye Ve'n-Nihâye* (Cilt Xı). (M. Keskin, Çev.) İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbnü'l-Esir. (1991). *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi* (Cilt Ix). (A. Özaydın, Çev.) İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbnü'l-Esir. (1991). *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi* (Cilt Xı). (A. Özaydın, Çev.) İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbnü'l-Esir. (1991). *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi* (Cilt X). (A. Özaydın, Çev.) İstanbul: Bahar Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1972). *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kerîmüddin Mahmud-İ Aksarayî. (2023). *Müsâmeretü'l-Ahbâr*. (M. Öztürk, Çev.) Ankara: Ttk Yayınları.
- Koca, S. (2017). Sultan Sancar Ve Büyük Selçuklu Devletinin Çöküşten Önce Son Parlayışı. *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 31-80.
- Köymen, M. (2021). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Iı.Cilt Alp Arslan Ve Zamanı*. Ankara: Ttk Yayınları.
- Metin, T. (2014). Selçuklularda Okçuluğa Genel Bir Bakış. *Tarih Okulu Dergisi*(XVII), 131-153.
- Metin, T. (2020). *Selçuklu Çağında Yaşamak Ortaçağda Türk Şebri*. İstanbul: Kronik Yayınları.
- Muhammed B.Ali B.Süleyman Er-Râvendî. (2020). *Râhat-Üs-Sudûr Ve Âyet-Üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı Ve Sevinç Alâmeti)* (Cilt I-Iı). (A. Ateş, Çev.) Ankara: Ttk Yayınları.
- Niğdeli Kadı Ahmed. (2015). *Niğdeli Kadı Ahmed'in El-Veledü's-Şefîk Ve'l-Hâlfidü'l-Halîk'l* (Cilt I). (A. Ertuğrul, Çev.) Ankara: Ttk Yayınları.
- Reşîdü'd-Dîn Fazlullâh. (2018). *Câmi'ü't-Tevârîh (Zikr-İ Târih-İ Âl-İ Selçuk)*. (E. Göksü, & H. H. Güneş, Çev.) İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları.
- Sadreddin Hüseyini. (1943). *Ahbari'd-Devleti's-Selçukiyye*. (N. Lugal, Çev.) Ankara.
- Salman, H. (2014). Katvân Savaşı'nda Karlukların Rolü. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(2), .69-77.
- Sümer, F. (1972). *Oğuzlar (Türkmenler)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

- Süryani Mikhail. (1944). *Süryani Patrik Mikhail'in Vekayinamesi - İkinci Kısım (1042-1195)*. (H. D. Anreasyan, Çev.) Ttk Yayınları.
- Tarih-İ Âl-İ Selçuk (Anonim Selçukname)*. (2014). (H. İ. Gök, & F. Çoşguner, Çev.) Ankara: Tarcan Matbaacılık.
- Turan, O. (2009). *Selçuklular Tarihi Ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Urfalı Mateos. (2019). *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) Ve Papaş Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. (H. D. Andreasyan, & E. Dulaurer , Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ünal, A. A. (2019). Büyük Selçuklu Devleti'nin Oğuzlar-Türkmenlere Karşı Takip Ettiği Siyaset (Başlangıçtan Yıkılışa Kadar). *Turkish Studies - Historical Analysis*, 14(2), 397-411.